

HISTORISK TIDSKRIFT

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2002

Från skolbänken till barrikaderna
Ett jägaröde i det självständiga Finland
Släkt och stånd i bergskollegium
Censuren och bokhandlarna
Hansson och Hitler

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård

Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE
Kafka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTE, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/618 77 553,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Släkt och stånd i bergskollegium före reduktionstiden

MIRKKA LAPPALAINEN

Byggkomponenterna i Europas förmoderna maktsystem var ståndsposition, släktskap och patron-klientnätverk. Med hjälp av dessa behärskades de stater som var på uppåtående och höll på att centraliseras. Också 1600-talets Sverige var en hierarkisk ståndsstas, behärskad av adeln, vars förvaltningsmaskineri byggdes upp med stöd av adeln så att det blev exceptionellt effektivt. Det framväxande förvaltningssystemet var tummelplatsen för en maktkamp mellan elitgrupper, där positionerna förbättrades och striden fördes med hjälp av kombinationer av släkt- och protektionsrelationer. Genom kampen om positioner och kronans gunst restes grundpelarna för den förmoderna, centraliserade staten.

Syftet med denna uppsats är att analysera släktskapens och ståndsställningens roll inom kollegieförvaltningen under tiden före reduktionen, då adelsväldet i Sverige var som starkast. Kollegieförvaltningen var fundamentet för den svenska maktstaten, och att förstå kollegiernas natur och verksamhetslogik är väsentligt om man vill utforska strukturen och karaktären hos 1600-talets "maktstat". Föremålet för analysen är bergskollegium, särskilt dess ledningsskikt, dvs. presidenterna, vicepresidenterna och assessorerna. Bergskollegium var den institution som hade till uppgift att behärska och utveckla den för rikets ställning och finanser avgörande viktiga järn- och kopparproduktionen samt bergsbruket.

Centralmaktens, härskarens och hovets tillväxt återspeglades överallt på de sätt på vilka de maktsträvande släkterna strävade efter att skapa nätverk av släktskap eller patron-klientrelationer. I stället för lokala nätverk gällde det att liera sig med centrum.¹ Utan bindningar till kronan, hovet och aristokra-

¹ Ett utmärkt arbete i ämnet är Peter S. Bearman, *Relation into Rhetorics. Local elite social structures in Norfolk, England, 1540–1640* (Rutgers University Press 1993).

tin kunde man i 1600-talets Sverige inte ens skaffa sig lokal makt. Genom att forska i hur släktskap, ståndsposition, bakgrund och en ny typ av yrkeskunnande vävdes samman i en ny, exklusiv organisation som stödde sig på ståndstänkandet och representerade centralmakten – i detta fall bergskollegium – kan man tränga in i hur adeln i praktiken tog hand om förvaltningsmaskineriet.²

Släktskapets och de sociala nätverkens roll i samhällena i början av den nya tiden har allt mera blivit föremål för forskning. Orsaken till detta är otvivelaktigt nätverksforskningens genombrott och att det samhällsvetenskapliga förhållningssättet allt mera fördomsfritt har tagits i bruk i historieforskningen. Elitnätverkens historia i början av nya tiden har på senare tid upplevt en högkonjunktur i synnerhet i Sverige bl.a. genom Åsa Karlsson som har undersökt aristokratin och genom t.ex. Jan Samuelssons forskningsprojekt. Nätverksforskningens klassiker när det gäller aristokratin är alltjämt Kurt Ågrens artikel om riksrådssläkterna från år 1979.³ Den genealogiska och personhistoriska forskningen om adeln har stabila traditioner både i Finland och Sverige. Dessa undersökningar är till största delen rätt gamla, men tack vare noggrannheten i denna källforskning är de utomordentligt nyttiga för den moderna forskningen.

Kollegieförvaltningens centrala betydelse har betonats i historieforskningen och t.o.m. i skolböckerna. Trots detta har de tidiga faserna av denna ryggrad för statsförvaltningen blivit ytterst föga utforskade. Samma problem gäller hela förvaltningshistorien: som Marie Lennersand framhåller i sin doktorsavhandling, är den förvaltningshistoriska forskningen på sin höjd

² Att mera utförligt spåra klientrelationerna skulle kräva grundliga arkivforskningar rörande hela bergskollegiets personal, vilket inte har varit möjligt inom ramen för denna forskningsuppgift. Dessutom är det privata brevmaterialet från tiden före reduktionen, trots sin stora mängd, sporadiskt bevarat och synnerligen fragmentariskt, och det är omöjligt att utifrån detta material kartlägga alla de gunstlings- och skyddslingrelationer som var verksamma, för att inte tala om att kategorisera deras natur. Klientsystemen var synnerligen invecklade och varierande, och inte ens deras existens kan alltid direkt avläsas i källorna.

³ K. Ågren, 'Rise and Decline of an Aristocracy. The Swedish social and political elite in the 17th century', *SJH* 1/1976; Å. Karlsson, 'Enväldets politiska elit. Släkt- och äktenskapsband inom råds-kretsen 1680–1718', *HT* 1997; J. Samuelsson, *Aristokrat eller föradlad bonde. Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611* (Lund 1993.).

ett hundra år gammal.⁴ Trots att den svenska "maktstaten" har blivit föremål för mycken forskning, har dess bärande strukturer tillåtits att försvinna i historiens dunkel. Kollegieförvaltningens tidiga skeden har behandlats i allmänna framställningar om 1600-talet,⁵ i böcker om statens struktur och om statsvetenskapligt tänkande⁶ samt i kollegiernas historiker, som inte representerar den färskaste möjliga forskningen.⁷ J. A. Almqvists grundläggande utredning *Bergskollegium och Bergslagstaterna 1637–1857* har dock fungerat som en god utgångspunkt för denna uppsats.⁸ Bergskollegium har också i någon mån behandlats i historiska arbeten om järn- och kopparindustrin. Särskilt bör nämnas Kustaa J. H. Vilkunans *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi* (1994) samt två i föl utkomna avhandlingar, Georg Haggréns *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare* och Maj-Britt Nergårds *Mellan krona och marknad*.⁹

Kollegierna – maktstatens livsnerver

Kollegieinstitutionen var en väsentlig del av 1634 års regeringsform, i vilken stabila grundvalar göts för "maktstatens" förvaltning. Bakom kollegieförvalt-

⁴ Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*. Studia Historica Uppsaliensia 199 (Stockholm 1999), s. 38–41.

⁵ Jerker Rosén, *Svensk historia I* (Stockholm 1962); Petri Karonen, *Pohjoisen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Juva 1999); C. T. Odhner, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (Stockholm 1865).

⁶ Nils Runeby, *Monarchia Mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Studia Historica Upsaliensia VI (Uppsala 1962); Ulf Sjödel, *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen*. Skrifter utgivna av vetenskapsföreningen i Lund 72 (Västerås 1976).

⁷ Tex. Nils Edén, *Kammarkollegiets historia från Gustav Vasa till Karl XII:s död* (1539–1718) (Stockholm 1941) och Einar Wendt, *Amiralitetskollegiets historia I 1634–1695* (Stockholm 1950).

⁸ J. A. Almqvist, *Bergskollegium och Bergslagstaterna 1637–1857. Administrativa och biografiska anteckningar* (Stockholm 1909).

⁹ Kustaa Vilku, *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi, ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. Historiallisia tutkimuksia 188 (Helsinki 1994); Georg Haggrén, *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare. Tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 38 (Pieksämäki 2001); Maj-Britt Nergård, *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*. Studia Historica Uppsaliensia 197 (Uppsala 2001).

ningen skönjer man stormannen i Sverige under första hälften av 1600-talet, kanslern Axel Oxenstierna. Den centraliserade adelsstat som skapades i Sverige i början av seklet, var i stor utsträckning ett resultat av Oxenstiernas idéer och målsättningar. Regeringsformens antagande hade föregåtts av en långvarig politisk armbrytning, som smälte samman med maktkampen efter Gustav II Adolfs död. I rikets högsta kamrar stormade många intressen och lidelser, och som vapen i maktkampen användes både statsrättsliga, religiösa, stånds- och bördstänkandet och säkra en fast position även för den blivande härskaren.¹⁰

De övriga grupperna i samhället var ännu alltför svaga för att kunna sätta sig upp mot aristokratin och förstärkningen av adelns ställning. Kollegieförvaltningen och det med privilegierna kryddade adelsväldet var den naturliga kulmen på den tillväxt av adelns makt som hade inletts på 1500-talet. Trots de politiska meningsskiljaktigheterna hade uppbyggnaden av staten i praktiken skett på adelns villkor, ty härskarna hade inte tillgång till några krafter som de hade kunnat stödja sig på, bortsett från ett fåtal utbildade lärda. Adeln och härskaren byggde tillsammans den centraliserade staten, vars söttaste frukter tilldelades adelsståndet och i synnerhet den gamla aristokratin. Det var självklart att den nya förvaltningsorganisationen på 1600-talet blev ett skyltfönster för adelns ställning. I slutet av 1600-talet, då de andra samhällsgrupperna hade stärkts, kunde regenten dra mattan undan fötterna för aristokratin. Aristokratin övertog inom förvaltningen började avta under senare hälften av 1600-talet, och före slutet av århundradet var den aristokratiska förvaltningen definitivt över.¹¹

Adeln var nödvändig för den förmoderna statens struktur, skriver *Anthony Maczak*.¹² Adelsväldet anslöt sig som en organisk del till övergång-

¹⁰ Bl.a. *Odhner*, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*, Runeby, *Monarchia Mixta*; *Karonen*, *Pohjoinen suurvalta*, s. 185–199; *Rosén*, *Svensk historia I*, s. 540–551; *Sjödell*, *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln*, s. 33–45; *Johan Holm*, 'Skyldig plikt och trohet. Militärstaten och 1634 års regeringsform', *HT* 2/1999.

¹¹ *Karlsson*, 'Enväldets politiska elit', s. 595; *Sjödell*, *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln*, s. 73–69; *Björn Asker*, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*. *Studia Historica Upsaliensia* 133 (Motala 1983), t.ex. s. 37–40.

¹² *Anthony Maczak*, 'The Nobility-State Relationship', *Wolfgang Reinhard* (red.), *Power Elites and State Building* (Oxford 1996), s. 189–190.

en från feodalsamhällena till de moderna förvaltningsapparaterna. Uttrycksformerna varierar visserligen i olika länder, och adeln uppnådde ingalunda överallt en lika ojämförlig position som i Sverige, där idén om den s.k. blandade monarkin (*monarchia mixta*) tog herraväldet. Enligt denna regerade kungen (drottningen) och adeln riket gemensamt. Som *P e t r i K a r o n e n* säger var kollegieförvaltningen en ytterst konkret uttrycksform för denna uppfattning. Där spriddes regentens makt ut på kollegierna, vars aristokratiska ledare i allmänhet också var riksråd.¹³

De viktigaste kollegierna uppstod naturligt genom en reformering och bearbetning av den gamla förvaltningen. Kansliet, rikets hjärta och *Axel Oxenstiernas* egen maktcell, blev kanslikollegium, och kammaren, som skötte rikets ständigt krisartade finanser, blev kammarkollegium. Vid sidan av dessa grundades krigskollegiet, kommerskollegiet, amiralitetskollegiet, bergskollegiet (till en början det allmänna bergsämbetet, generalbergsamtet¹⁴) och på 1650-talet reduktionskollegiet. Till kollegieförvaltningen hörde också hovrätterna, av vilka den äldsta, viktigaste och mest prestigefulla var den 1614 grundade Svea hovrätt. Kollegieförvaltningens fasta bindning till riksrådet kom bäst till uttryck i att rikets högsta ämbetsmän samtidigt ledde sina kollegier: drotsen ledde hovrätten, marsken krigskollegium, amiralen amiralitetskollegium, skattmästaren kammaren och kanslern kansliet. Ledarna för de senare grundade bergs-, kommers- och reduktionskollegierna bar titeln president.¹⁵

Under kollegiernas överinseende stod hela riket, alla aktiviteter som var viktiga för övervakning, kontroll och utveckling. Även om förvaltningssystemet stödde adelns välde, var detta från lokal nivå sett framför allt det viktigaste arbetsredskapet för den allt starkare centralmakten. Utvecklingen av lokalförvaltningen var sammanflätad med kollegieförvaltningen. Obestämda subordinationrelationsrelationer gjordes klarare, kompetensområdets och tjänsters innehåll blev klart avgränsade eller åtminstone tydligare än förut. De lägre tjänstemännen var allt tydligare ansvariga inför sina överordnade, och de ärenden som skulle behandlas specificerades allt mera enligt sitt innehåll.¹⁶

¹³ *K a r o n e n, Pohjoinen suurvalta*, s. 164–170, 185–190.

¹⁴ För klarhetens skull använder jag i denna artikel ordet "bergskollegium" även för den tid, då organisationens namn ännu var generalbergsamtet.

¹⁵ *H e r l i t z*, s. 108–109; *O d h n e r*, s. 135–193.

¹⁶ Detta betonades redan av *O d h n e r*, s. 192–193. Om den gamla förvaltningskulturen

För att låna Michael Manns begreppsapparat började staten så småningom använda sig av strukturernas interna kraft, som bygger på återkommande, institutionaliserad praxis.¹⁷ Professionaliseringen började slå rot i förvaltningen. I kollegiet fattades beslut om ärenden som gällde ifrågavarande kollegiums behörighetsområde, och de som fattade besluten var män, som ofta var insatta i just detta område eller åtminstone annars hade fått en omfattande lärd bildning. Jämfört med den gamla, vaga förvaltningskulturen var detta revolutionerande.

Från generalbergsamtet till bergskollegium

Stormaktstidens Sverige var ett rike av frosthärtjade spannmålsskördar, järn, koppar och tjära, och det förde ständiga krig. I Sverige liksom på annat håll försökte man pressa de inkomster ur riket som den ökande krigföringen krävde genom att till det yttersta effektivisera förvaltningen och genom att försöka utveckla handeln och den tidiga industrin. Intensiv beskattning av de fattiga bönderna löste inte krigshushållningens problem. I rikets inre dolde sig dock rikedomar, som behövdes i det krigförande Europa: järn och koppar. På relativt kort tid blev Sverige en viktig järn- och kopparproducent.¹⁸

Bergsbruket blev kronans ömt omhuldade älsklingsbarn. Det tillförde riket pengar i stället för de vanskligt realiserbara naturprodukterna.¹⁹ Ädelmetallerna, dvs. silver och koppar, var enligt tidens ekonomiska tänkande de viktigaste, ty ädelmetallernas betydelse var central när det gällde att fastställa en stats burgenhet. Järnindustrin, som med tiden visade sig vara mera hållbar, har inom historieforskningen fått mycket uppmärksamhet, men produktionen av koppar och andra ädla metaller var det som på 1600-talet mest intresserade de adliga bergsbyråkraterna. Att skydda den mot järnproduktionen,

se t.ex. Pentti Renvall, *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vasa-kauden Suomessa* (Helsinki 1949); Olof Sörndal, *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmän makställning* (Lund 1937), s. 3–32; J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1532–1630*, I. Meddelanden från Svenska riksarkivet, ser. 2,6. (Stockholm 1917), s. 117–119; Mirkka Lappalainen, 'Regional Elite Group and The Problem of Territorial Integration. The Finnish Nobility and the Formation of the Swedish "Power State" c. 1570–1620', SJH 1/2001.

¹⁷ Michael Mann, *States, War and Capitalism. Studies in Political Sociology* (Padstow 1988), s. 5–11.

¹⁸ Särskilt Jan Lindgren, 'The Swedish "Military State" 1560–1720. SJH 1985.

¹⁹ Lindgren, 'The Swedish "Military State"', s. 318–319.

som slukade träresurser och i synnerhet mot den spirande skogsindustrin, ansågs vara viktigt.²⁰

Silvergruvorna gynnades speciellt på järnbrytningens bekostnad, fastän produktionsvolymerna var små och hela verksamheten tämligen olönsam.²¹ Kopparproduktionen var däremot lönsammare. Stora Kopparberget, varifrån nästan all koppar kom, innehade en central ställning i bergskollegiet. Omsorgen om kopparbrytningen syntes tydligt i Stora Kopparbergets produktions-tal, som på 1650-talet var mångdubblade jämfört med situationen tidigare. Kopparproduktionen steg vid stormaktens uppkomst och tynade uttömd bort då den fallit.²²

Bergsbruket slipades i toppform på 1630- och 1640-talet, men kronans intresse för det var av äldre datum. Karl IX spelade en viktig roll i bergshanteringens utveckling, "ingen svensk regent kan i sin betydelse för bergshanteringen jämföras med honom", skriver Sten Lindroth. Karls intresse för ädelmetallerna framträdde redan under hans tid som hertig. I sin fars efter-följd införskaffade han tyska experter till silver- och kopparhanteringen. De utländska sakkunniga, såsom den holländskfödda finans- och industriman-nen Louis de Geer, spelade också en viktig roll då näringsgrenen fick rotfäste i Sverige och bland de tongivande aristokraterna.²³

Överinseendet över bergshanteringen hörde på 1500-talet till kammarens uppgifter. Eftersom bergshanteringen ännu var obetydlig och kronans för-valtning över huvud taget rätt summarisk, var det inte heller nödvändigt att avsätta stora mängder energi på att administrera bergsväsendet. Förord-ningarna under Gustav II Adolfs tid – 1613, 1618 och 1630 – var rätt sum-mariska i fråga om bergshanteringen. Ännu i början av 1630-talet hörde bergsförvaltningen till kammarens uppgifter, och ett kammarråd fick vid be-hov höra bergmästare och andra ansvariga.²⁴ Ännu efter 1634 års regerings-

²⁰ Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia* från Gustav Vasa, I:2. (Stockholm 1936) s. 438–461; Haggrén, *Hammarmeder, masugnsfolk...* s. 49–51.

²¹ Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 438–443.

²² Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 445–455; närmare Sten Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, del I, *Gruvan och gruvbrytningen* (Uppsala 1955) s. 151–349; Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920* (Jyväskylä 1993), s. 30.

²³ Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 63–64; Maj-Britt Nergårds nya arbete *Mellan krona och marknad* ger mycken ny kunskap om järnhanteringsens utländska entreprenörer på 1500- och 1600-talet.

²⁴ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 9.

form förblev bergsförvaltningen en del av kammarkollegiet, och den nämns som en särskild del av kollegiet i kammarordningen följande år. Att situationen var problematisk hade man dock redan en längre tid varit medveten om. År 1637 grundades bergskollegiets förstadium generalbergssamttet, som var oberoende av kammarkollegiet. Ämbetets tillkomst hade beretts speciellt av föredraganden i ärendet, den tyskfödde specialisten Georg Grissbach, och av riksrådet Carl Bonde.²⁵

I ledningen för bergskollegiet stod presidenten, som till en början kallades gubernator. Från början av 1640-talet började vicepresidenterna utnämnas vid hans sida. Från första början utgjordes kollegiets ryggrad av assessorerna. Mot slutet av 1600-talet utnämndes sådana allt oftare också utan avlönad post. Jämte assessorerna var landshövdingarna i områdena med bergshantering medlemmar av kollegiet. Som lokala maktutövare och sakkunniga var deras position i kollegiet viktig. Utom dessa var bergmästare, dvs. bergmästardistriktens ledare närvarande vid sessionerna. Bergmästarna hade en ställning som var jämförbar med landshövdingarnas, eftersom de var betydelsefulla män och härolder för en ny utveckling i rikets periferier. Utöver alla dessa arbetade i kollegiet ytterligare stipendiater och auskultanter som ännu stod i början av sin karriär. Antalet avlönade medlemmar i kollegiet varierade under bergskollegiets första tid betydligt. År 1640 betalades lön åt tio, men två år senare bara åt fem, av vilka endast två var assessorer. Över huvud taget var kollegiets organisation och ställning varierande under 1600-talet.²⁶

Kollegiets arbetstid var i början fördelat på en vår- och en höstsession; från år 1649 hölls endast höstsession.²⁷ Under sessionerna sammanträdde kollegiets medlemmar i allmänhet dagligen. I protokollet för den 29 oktober 1645 är som dagens första ärende – tydligen på grund av irritation över förseningar – bokfört ett beslut att utdöma en bot på en daler silver för dem, som inte

²⁵ *Vilkuna, Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi*, s. 69; *Almquist, Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 10–11.

²⁶ I bergskollegiet fanns dessutom kansliet, fiskalsämbetet, kammarkontoret, proberkammarerna och från 1690-talet arkivet. Vidare verkade inom kollegiet ingenjör- och laboratieavdelningarna, som t.ex. analyserade malmprover. *Almquist, Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 11–17. Innehållet i assessorernas uppgifter var i början brokigt, men ansvarsområdena preciserades i slutet av 1630-talet och början av 1640-talet. *Vilkuna, Valtakunnan eduksi*, s. 69–70.

²⁷ *Almquist, Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 50.

klockan åtta på morgonen hade infunnit sig till dagens session.²⁸ Bergskollegiet var dock inget ämbetsverk i den meningen som ordet har i dag. Besluten vid sessionerna fattades kollegialt, dvs. som avslutning på en diskussionen skedde omröstning.²⁹ Även vid sessionerna kunde rätt få deltagare vara närvarande. Under Bondes tid som ordförande hölls sessionerna ibland i hans hus, och ibland blev kollegiet på grund av faran för någon farsot tvunget att sammanträda utanför Stockholm.³⁰

Bergskollegiet var liksom de övriga kollegierna strikt i händerna på adeln. Det var självklart, att presidentämbetet tillhörde en aristokrat. Till innehavare av assessorstjänst utnämndes från början av 1640-talet till början av 1690-talet inte en enda ofrälse, och kravet på adelskap infördes i flera reglementen för kollegiet.³¹ Det var inte fråga om något ovanifrån ställt krav, utan om en princip, som kollegiets adliga medlemmar själva upprätthöll. Då kollegiet 1645 skulle utpeka den personal det behövde för sina privilegier, uppräknade kollegiet "fem adliga assessorer".³²

Frontlinjerna inom organisationerna gick mellan adel och ofrälse och även mellan de olika grupperna inom adelsståndet. Eftersom adelns ställning i relation till de andra stånden ändå var fullständigt ojämförlig, ägde den hårdaste kampen om positionerna rum mellan de adliga, inte mellan de olika stånden. Adelns interna styrkeförhållanden och spänningarna inom den påverkade naturligtvis inte bara tillsättandet av tjänsterna inom bergskollegium, utan också hur de interna nätverken inom kollegiet utformades.

Enligt riddarhusordningen var adeln indelad i tre klasser, av vilka de två högsta bildade högadeln eller aristokratin. Högadeln besatte de högsta tjänsterna och utövade också en rätt exklusiv äktenskapspolitik; det var inte lätt att komma in i de urgamla aristokratsläkterna.³³ Den tredje klassen inom adeln var den största och minst enhetliga. De ätter som tillhörde den kan grovt indelas i några grupper. Dessa var 1500-talets lägre adel, som kunde yvas över adelskap som härstammade från medeltiden, men som stod i kläm mellan de privilegierade aristokraterna och nya, mera dynamiska adliga ätter. Ätter som härstammade från utlandet eller de erövrade provinserna bildade

²⁸ SRA, Bergskollegii protokoll, A:I, den 29 Oktober 1646.

²⁹ Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 17.

³⁰ T.ex. SRA, Bergskollegii protokoll, A:I, den 8 Oktober 1645, den 23 Oktober 1645.

³¹ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 15–16, 95–96.

³² SRA, Bergskollegii protokoll, AI:I, den 14 Oktober 1645.

³³ Bl.a. Ågren, 'Rise and Decline'; Karlsson, 'Enväldets politiska elit', spec. s. 616.

en annan grupp. Många av dessa ätter hade slagit sig ned i Sverige då Karl IX behövde hjälptrupper och hade blivit adlade i början på 1600-talet. En tredje grupp, som snabbt tillväxte under 1600-talets lopp, utgjordes av adlade storborgare, som oftast var svenskar eller mellaneuropéer som hade slagit sig ner i Sverige. Utöver dessa kompletterades den lägre adelns brokiga och konkurrerande skara av adlade militärer, tjänstemän och lärda. I bergskollegium var adelns hela spektrum rätt så heltäckande företrätt.

Ståndstillhörigheten öppnade inte ensam tillträde till bergskollegium. Det var fråga om ett specialområde som krävde både utbildning och sakkunskap. Då förvaltningen växte, differentierades och effektiviserades, tilltog utbildningens och sakkunskapens betydelse i samhället som helhet. Detta ställde adeln inför nya utmaningar, eftersom den ville hålla förvaltningsmaskineriet i sina händer. Ännu på 1500-talet var det ofrälse prästmän som skaffade sig utländsk universitetsutbildning och annan lärdom, medan rätt få aristokrater brydde sig om det, och de våldsbenägna frälsemännen i de perifera skogarna hade inte någon användning för sådant. Åtskiljandet av adelskapet från rusttjänsten på 1580-talet var det första stora steget mot tillkomsten av den svenska tjänstemannaadeln. Då adeln och regenterna hade monopoliserat adelns rätt till de bästa tjänsterna samtidigt som krigföringen utvecklades och professionaliserades, bröts frälsets gamla värld ner. Krigföringen blev en karriär bland andra, som inte nödvändigtvis erbjöd lika lockande framtidsutsikter som en karriär inom förvaltningen.

Särskilt Axel Oxenstierna nagelför adelsynglingarnas svaga bokliga bildning. Eftersom kanslerns mål var både att effektivisera förvaltningen och att slå vakt om adelns makt, var det naturligt att han med alla medel stödde utbildning utomlands för adelsynglingarna. Studieresor till Europa, särskilt till Holland, öppnade för de svenska ynglingarna en helt ny värld av bildning och vetenskap. Tid och pengar användes till att studera olika ridderliga konster, men studenterna pluggade också kunskaper och färdigheter som var riket till nytta, såsom juridik, fortifikationslära och bergshantering. Redan från 1660-talet framåt klagade adeln, i synnerhet den lägre adeln, på riksdagarna över att det rådde trängsel när det gällde att komma in i en tjänstemannakarriär och att det var svårt att få tjänster. Det ständiga adlandet och intagandet av utlänningar i förvaltningen minskade adelsynglingarnas möjligheter att göra tjänstemannakarriär.³⁴

³⁴ Sjö dell *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln*, s. 58–62, 82; Jussi Nuor-

I bergskollegiet rådde en strikt hierarki, där den strukturella ramen utgjordes både av ständsställningen, tjänsteställningen och utbildningen. I september 1650 föreslog assessor Claes Stiernsköld under en kollegiesession, att kollegiets sekreterare eller notarie skulle utarbeta ett alfabetiskt ordnat sammandrag över befallningar och förordningar rörande bergshanteringen. På detta sätt skulle ifrågakommande passusar lätt kunna hittas då de behövdes. Assessor Lorentz Creutz d.ä., gedigen fackman på bergshantering, blev rasande över Stiernskölds förslag, som föreföll att hota hans yrkes- och ständsära. Creutz sade strävt att ett dylikt arbete inte ålåg sekreterare eller notarier, utan domare och assessorer. Creutz meddelade att han själv kunde citera lagen och påbuden och anmärkte att sekreterarna inte heller i de andra kollegierna tolkade lagboken.³⁵

Aristokraterna som främjare av bergsväsendet

Bergshanteringen blev det centrala ekonomisk-politiska samtalsämnet i Sverige under 30-åriga kriget framför allt därför att den viktigaste aristokratiska släktgrupperingen under förmyndarregeringens tid hyste ett starkt intresse för området. Aristokraterna visade inte bara en gynnsam inställning till denna verksamhet. De var verkliga sakkunniga på området, de verkade aktivt inom bergsväsendet och inom handeln med dess produkter. Den aristokratiska bergshanteringens kraftgestalter var kanslern Axel Oxenstierna, hans svåger Carl Bonde, hans vän riksmarsken Jacob De la Gardie och hans bror, De la Gardies svåger Gabriel Gustavsson Oxenstierna.³⁶

Maj-Britt Nergård har i sin färska doktorsavhandling fäst vikt vid denna inflytelserika, mot bergshanteringen orienterade krets av aristokrater. Enligt Nergårds tolkning förelåg det en spänning mellan aristokratin och de utländska "entreprenörerna". Aristokraterna fick i riket rollen av "kungliga företagare", och de hade makt att stifta lagar och bevilja privilegier på ett så-

teva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista* (Helsinki 1997), s. 382–437; se även Lars Nilén, *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. Bibliotheca Historica Lundensia LIV (Lund 1983) s. 90–103.

³⁵ SRA, Bergskollegii protokoll, A:I, den 18 september 1650.

³⁶ Nergård, *Mellan krona och marknad*; Erik Grill, *Jacob De la Gardie, Affärsmannen och politikern 1608–1636* (Göteborg 1949); B. Boëthius, 'De la Gardie, Jacob Pontusson', *Svenskt Biografiskt lexikon* (SBL) 10 (Stockholm 1931), s. 652–653; Boëthius, 'Carl Bonde'.

dant sätt som stödde deras egna intressen. Mellan entreprenörerna och aristokraterna uppstod till en början ett beroendeförhållande: aristokraterna som representerade kronan behövde krediter, de penningstarka entreprenörerna privilegier. Konstellationen förändrades, när entreprenörerna började etablera sig inom adelsståndet.³⁷

Aristokraternas intresse för bergsväsendet var dubbelriktat och gällde både statshushållningen och de egna affärstransaktionerna. Drivandet av statsnyttan var det tyngsta argumentet i alla situationer, och för aristokratin, som kraftigt identifierade sig med staten, var det naturligt att inrikta sina krafter på utveckling av en industrigren som var nyttig för staten. De nya adelsmännen inriktade också sina privata affärsekonomiska intressen på bergshanteringen. I adelsprivilegierna hadeståndet garanterats rätt att grunda bruk på sina marker, och denna rätt försvarade man också.³⁸ Alla adelsmän som var verksamma inom bergsväsendet var dock inte speciellt intresserade av att placera egna medel i bergshanteringen. De var i första hand byråkrater, vilkas ställning och status ökade med bergshanteringens betydelse.

Axel Oxenstierna var en genial uppbyggare av adelsväldet och verkställare av den merkantilistiska ekonomiska politiken. I hans händer låg i stor utsträckning trådarna till ekonomin och förvaltningen i Sverige under Gustav II Adolfs och förmyndarregeringens tid. Hans önskan att utveckla bergsväsendet, arbetets kvalitet, kontrollen över och handeln med detta, låg i linje med hans övriga verksamhet.³⁹ Hans bror Gabriel Gustavsson Oxenstierna var intresserad speciellt av kopparhandeln. Av Axel Oxenstiernas brevväxling att döma hade han mycken kontakt med både sin bror och sin svåger.⁴⁰

Jacob De la Gardie blev Gabriel Gustavssons svåger på 1630-talet, men han var redan före det kansler Oxenstiernas vän och protegé. De la Gardie var en begåvad krigsbefälhavare, storjordägare, skattearrendator och spannmåls-handlare. Han blev intresserad av bergsväsendet senast i slutet av 1620-talet, och började på 1630-talet placera kapital i detta. Han såg utsikterna som syn-

³⁷ N e r g å r d, *Mellan krona och marknad*, s. 228–230.

³⁸ SRA, De la Gardieska samlingen (E 1409). Erik Fleming till Magnus Gabriel De la Gardie, odaterat (början av 1670-talet); Adelsprivilegier, Nyköping den 10 Januari 1612. Svenska riksdagsakter, första serien, avdelning II, del I:1 (Stockholm 1631) s. 119.

³⁹ Om Axel Oxenstiernas relation till statshushållningen och bergshanteringen t.ex. N e r g å r d, *Mellan krona och marknad*, s. 203–207.

⁴⁰ Se Gabriel Oxenstiernas brev till Axel Oxenstierna 1611–1640. Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling (AUSB) II:III.

nerligen ljusa: Sverige skulle en dag komma att "spisa hela världen med järn".⁴¹ De la Gardies inställning till bergshanteringens var affärsmässig och han hade många egna bruk och gruvor.⁴²

Riksrådet Carl Bonde var i sin tur president i bergskollegium, en fullblods tjänstledsman, vars position grundade sig på oslagbar sakkunskap och knowhow samt på en minst lika oslagbar släktbakgrund. Ätten Bonde hade sedan medeltiden hört till den svenska aristokratins mest lysande toppskikt. Carl Bonde var gift med kanslerns brorsdotter, och Bonde hörde mycket rikigt till kanslerns närmaste män.⁴³

Carl Bondes egen karriär inom bergsväsendet inleddes redan under Karl IX:s tid, då kungen utnämnde den unge aristokraten till landshövding över Dalarna och Västmanland. Bonde fick under sin kontroll det svenska bergsväsendets stolthet, Stora Kopparberget, och senare även Sala silvergruva. Han satte sig in i kopparhanteringens teknik och tog det snart till sin hjärtesak att utveckla bergsväsendet i hela riket. Till Bondes privata investeringsobjekt hörde bl.a. Torshälla "snidverk", som han ägde tillsammans med bl.a. Louis de Geer och Jacob De la Gardies bror Johan.⁴⁴

Bergsindustrins position i de svenska högaristokratiska kretsarna på 1630- och 1640-talet var alltså stabil. Mest intresserade av dess ställning och kraftfulla utveckling var de i vars händer de allra största resurserna låg, detta på grund av privilegier, riddarhusordningen, släktnätverk och kunglig gunst. Då bergshanteringens betydelse för rikets och därigenom för adelns ställning internaliserades, var det inget under att bergsförvaltningen byggdes ut till en del av det nya kollegiesystemet, och att dess välmåga var viktig för makteliten.

Experter och adelsmän – bergskollegiets första tjänstemän

Det nya bergskollegiet – i det skedet alltså generalbergsamtet – bemannades med stenhård expertis. Till kollegiets första president utnämndes riksrådet Carl Bonde, och den nya organisationen var i praktiken ett resultat av

⁴¹ Grill, *Jacob De la Gardie*, s.97.

⁴² Om De la Gardies affärsverksamhet inom bergsväsendet och hans politiska åtgärder till dess fromma, se Grill, s. 93–101, 121–135, 150–165, 177–185; Nergård, s. 207–212.

⁴³ Boëthius, 'Carl Bonde'. *SBL* 5 (Stockholm 1925), s. 333.

⁴⁴ Kontrakt mellan delägare i Torshälla snidverk den 26 febr. 1632, Kontrakt angående Torshälla snidverk, 22 mars 1634. Louis de Geers brev och affärshandlingar 1614–1652, E. W. Dahlgren (red.). *Historiska handlingar*, del 29 (Stockholm 1934), s. 217–220, 308–313.

hans planer. Bonde var president i bergskollegium ända till sin död (1652). Hans son Christer utnämndes till bergskollegiet 1642. Han blev dock inte aristokratisk mantelarvtagare inom bergsväsendet, han flyttades efter faderns död över till andra uppgifter.⁴⁵

Från de första åren var assessorskåren tudelad i tyskfödda, bördsmässigt lägre sakkunniga och ungdomar som kom från de äldre frälseätterna. Under tillkomstfasen var de tyska experternas roll central, vilket underströk det nya kollegiets professionella karaktär. Till det nya ämbetsverkets assessorskår utnämndes två tyska toppspecialister: Fredrik von Siegroth och Georg Grissbach. De hade båda redan förut verkat inom bergsförvaltningen, och Grissbach hade spelat en viktig roll vid kollegiets grundande. Grissbach var inte ens adlig, utan adlades först 1641.⁴⁶

Bergskollegiets tyska expertvälde, som ibland har betonats starkt,⁴⁷ stod inte länge rycken då de med ståndsföreträdare och goda släktkontakter utrustade adelsmännen vältrade in i kollegiet. Från det första grundläggningsåret satt Johan Berndes och Erik Fleming i kollegiet, och redan följande år fick Lorentz Creutz den äldre en plats där. Dessa tre utgjorde grunden för den särpräglade hegemoni för den sydfinska adeln, som var så iögonfallande i bergskollegiet under tiden före reduktionen.⁴⁸

Då det ansågs lämpligt att utnämna också ett kammarråd till assessor, föll valet på den 34-åriga Johan Berndes. Hans fars släkt hörde till den baltiska adel som Karl IX hade fört in i riket. Johan Berndes familj ihågkoms för sitt nästan legendariska sätt att förtrycka sina bönder på sina stora förläningar.⁴⁹ Berndes hade börjat sin bana rätt traditionellt genom att kriga i Preussen och Tyskland, men hade redan i ett tidigt skede övergått till förvaltningssidan. Som ett slags belägg för Berndes förmåga kan man betrakta det faktum att

⁴⁵ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 11, 91, 95; G. Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, I, s. 521–522 (Elgenstiernas ättartavlor I–IX, Stockholm 1925–1936); G. Wittrock, 'Krister Bonde'. *SBL* 5 (Stockholm 1925), s. 349–351.

⁴⁶ Elgenstierna III, s. 162. Den enda ofrälse som efter grundläggningsfasen utnämndes till kollegiet var den s.k. saltgreven Otto Krugk, som dock avlägsnades från kollegiet då saltsjuderiet befanns vara olönsamt. Almqvist, 'Bergskollegium och bergslagstaterna', s. 13, 228.

⁴⁷ Lindroth *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 153–154.

⁴⁸ Lindroth *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 153–154.

⁴⁹ Kimmo Kataja, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla n. 1150–1800*. Historiallisen tutkimuksia 212 (Vammala 2002), s. 220–285.

Gustav II Adolf hade utnämnt denne 19-årige yngling till kammarråd 1632. Då bergskollegiet höll på att komma till hade Berndes hunnit skaffa sig erfarenhet från olika områden av den ekonomiska förvaltningen, och i kammarkollegiet hade han särskilt haft hand om frågor med anknytning till bergsindustrin, såsom kopparhandeln. Han hade också företagit resor till områden med bergsbruk. I sin karriär kunde Berndes förlita sig på sin patronus Axel Oxenstierna.⁵⁰

Den 1641 till vicepresident utnämnde Berndes och överbergmästaren Grissbach följde på 1640-talet presidenten Bonde i kollegiets rangordning. Bonde skrev 1646 att Grissbach "hafven uthi Bergzkollegio sitt säthe och stelle näst her Johan Berndes, men the andre assessorerne sittia alle nädan om honom". Detta räckte dock inte till för Grissbach, som kom i gräl med de övriga kollegiemedlemmarna, i synnerhet med Berndes. Presidenten Bonde klagade hos drottningen och Oxenstierna över Grissbachs försök att väcka tvivelsmål mot bergskollegiet. I en lång utredning beskyllde han Grissbach för egenmäktighet och ovilja att ta emot hjälp från andra medlemmar av kollegiet. I utredningen framskymtar det unga kollegiets osäkra ställning och inre maktstridigheter. Bonde nämner exempelvis särskilt att Grissbach själv hade tillrätt, att till kollegiet som assessorer kunde utnämnas adelsmän, som var hugade för uppgiften.⁵¹ Grissbachs ovilja till samarbete är förstälilig. Berndes hade utnämnts till kollegiets vicepresident, trots att Grissbachs yrkesmässiga meriter, till vilka hörde hans avgörande roll för kollegiets grundande, otvivelaktigt hade varit större.

Frans Kruse (senare Krusebiörn) var den femte år 1637 utnämnda assessorn. Han var varken någon stor sakkunnig eller högättad adelsman, och han kom inte att stanna i kollegiet mer än några år. Kruses familjs äktenskapspolitik illustrerar dock utmärkt, hur statusmässigt delade rikets adliga bergs- och finanskretsar var. Kruses far var en i början av 1620-talet adlad lybskfödd handlande. Kruses bror var också insatt i bergsväsendet och gift med en dotter till en av rikets viktigaste finansiärer och bruksföretagare, den åbofödde storborgaren Märthen Wewitzer (adl. Rosenstierna). Själv gifte sig Frans Kruse med en annan dotter till Wewitzer-Rosenstierna. De penningstarka och innovativa nya adelssläkterna förstärkte på detta sätt sina positioner i

⁵⁰ Se brev från Johan Berndes till Axel Oxenstierna 1636–1649. AOSB II, 1 I s. 259–312.

⁵¹ AOSB II:11 s. 125–128. Avskrift av en relation som C.B. hade sänt till K.M:tt, Carl Bonde till Axel Oxenstierna den 12 November 1646.

skymundan för de gamla aristokratsläkterna och den gamla förtvinande lågadeln, emedan klyftan mellan aristokraterna och de uppstigande, nya adliga ätterna var djup. Kruses och Rosenstiernas stod, sina penningar och fackkunskaper till trots, vad statusen beträffar långt från Bonde-Oxenstierna-kretsarna. Då en dotter till Carl Bonde blev förtjust i Frans Kruses bror, blev Bonde tvungen att lägga ner mycken möda för att skaffa dottern en lämpligare fästmanskandidat – ett ämne som Gabriel Gustavsson Oxenstierna behandlade i ett brev till sin broder kanslern. Denna lämpliga fästman var Konrad von Falkenberg, även han en man med beröring till bergshanteringen, som visserligen inte han heller föll Gabriel Gustavsson särskilt i smaken.⁵²

Svågern till Berndes halvbror, den unge Erik Fleming, utnämndes även till assessor i bergskollegiet i grundläggningsfasen. Erik Fleming satt i bergskollegiet från år 1637 ända till sin död i slutet av 1670-talet, och han spelade en viktig roll som uppbyggare av bergsförvaltningen och adelsväldet inom denna. Flemingarna var en medeltida, mångförgrenad finsk frälseätt. Även om deras samhällseliga ställning var som starkast i slutet av 1500-talet under den politiska jäsningsperioden, lyckades släktens medlemmar dock ännu under 1600-talet stiga till betydande positioner både inom armén och centralförvaltningen. I likhet med många högättade adelspojkar hade Erik Fleming som barn fått hemundervisning, varefter han på sina resor hade stiftat bekantskap med bergshanteringen i Sverige. Därefter förefaller Carl Bonde att ha övervakat ynglingens framsteg i bergsstudierna, och Axel Oxenstierna rekommenderade honom en karriär inom bergsväsendet. Det var således inte särskilt överraskande, att den 21-årige Fleming utnämndes till assessor i bergskollegiet genast efter dess upprättande. Efter utnämningen reste – eller sändes – Fleming på en treårig studieresa till Tyskland, England och Holland. I dessa länder satte Fleming sig så grundligt in i bergsindustrin, att enligt Sten Lindroth ingen annan i Sverige hade en lika gedigen utbildning.⁵³ 1643 inträdde Erik Fleming i de bergsaristokratiska kretsarna genom att gifta sig med dottern till president Bondes svägerska.⁵⁴

⁵² AOSB II:III, s. 226. Gabriel Gustavsson Oxenstierna till kansler Axel Oxenstierna 30.6.1631. Om släktbanden Kruse-Wewitzer, se Elgenstierna.

⁵³ Sten Lindroth, 'Erik Fleming'. *SBL* 16 (Stockholm 1966), s. 144–145.

⁵⁴ Carl Bonde inbjöd Axel Oxenstierna själv till detta bröllop. AOSB II, 11 s. 117.

De sydfinska adelsmännens järnbårda gäng

Berndes och Flemings integrering i bergsförvaltningen hade varit ett preludium till en märklig innästling av sydfinsk lågadel i kollegiets tjänster. Berndes, Fleming och de kort efter dem till assessorer utnämnda Lorentz Creutz d. ä. (1638) och Henrik Teet (1641) bildade stommen i bergskollegiets adelsnätverk.

Lorentz Creutz d. ä. var nyländsk granne till Johan Berndes hårdhanta familjekrets. Creutzarna representerade den medeltida lågadeln, som på 1600-talet till stor del blev nedtrampad genom de nya adelssläkternas frammarsch. Creutzarna var dock framgångsrika, och lyckades på 1600-talet då maktstaten växte fram höja sig från den lokala elitens mindre betydande grupp till friherrar, riksråd och storgodsägare. Ätterna Creutz, Berndes och Wrede utgjorde i början av 1600-talet stommen i traktens uppåtgående elit. Denna stigande elit förstärkte sina inbördes relationer då Lorentz Creutz hösten 1639 gifte sig med dottern till sin fars avlidne officerskamrat Jacob Duwall, som hade fått förläningar i Pyttis. Johan Berndes var flickans förmyndare.⁵⁵

I likhet med Fleming var Lorentz Creutz utbildad som en verklig fackman på bergsförvaltning. Redan hans far, överste och ståthållare, hade under sin framgångsrika militärkarriär i Livland på 1620-talet tagit avstånd från sitt lokala, inåtriktade släktnätverk och sökt sig till fältherren Jacob De la Gardies protektion. På detta sätt skapade han en viktig kontakt till De la Gardies yngre Axel Oxenstierna.⁵⁶ Eftersom Jacob De la Gardie var en av pionjärfigurerna för den svenska järnindustrin, var det inte överraskande, att en annan av Ernst Creutz söner på sin peregrinationsresa till Holland fick studera just bergsindustrin. Under studieresan hörde Erik Fleming och hans släktingar till Lorentz och hans brors kamratkrets.⁵⁷

Den nyländska överrepresentationen i bergsförvaltningen kompletterades ytterligare av Henrik Teet, som verkade som bergmästare i Finland 1638–

⁵⁵ Om Duwallarna t.ex. Mirikka Lappalainen, *Paikallinen mahtisuku ja suurvallan synty. Ernst Creutz ja eliittien murros Ruotsissa n. 1580-luvulta 1630-luvulle*. Otryckt licentiatarbete, Helsingfors universitet 2001, s. 85–91, 137–138, 176–178; G. Jacobson och Bengt Hildebrand, 'Jacob Duwall', *SBL* 11 (Stockholm 1945); G. Jacobson och Karl-Gustav Hildebrand, 'Gustav Duwall', *SBL* 11 (Stockholm 1945); Matti Korhonen, *Vehkalahden pitäjän historia* II (Hamina 1981), s. 246–249.

⁵⁶ Lappalainen, *Paikallinen mahtisuku ja suurvallan synty*, s. 96–108.

⁵⁷ Om bröderna Creutz peregrination se Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opin-käynti*, s. 364–447, 506.

1640 och som assessor 1640–1652. Vilkuna har förmodat att initiativet att utnämna Teet till bergmästare antingen kom från Åbo hovrätt (till vilken Finlands bergmästardistrikt genom en säregen administrativ åtgärd var anslutet), från Creutz, som vid tiden för utnämningen var på resa i Finland och vars personliga underordnade Teet blev, eller från Bonde, vars lagmansvikarie Teet hade varit.⁵⁸ I själva verket var det mycket naturligt att Teet blev utnämnd till Creutz underordnade: Henrik Teet var nämligen Lorentz Creutz föräldrars trogne tjänare, som just i slutet av 1630-talet skötte familjens ärenden bl.a. i Åbo rådstuvurätt. Rötterna till samarbetet mellan Teetar och Creutzar sträckte sig långt tillbaka till medeltiden; ätterna hörde till en medeltida släktgrupp av adliga ätter i Pernå, som ofta i genealogiska utredningar har försökt klarläggas. Teetarna stod dock i den lokala elitens hierarki klart under Creutzarna, emedan deras adelskap var oklart, och Henrik Teet adlades egentligen först 1652. Till assessor utnämndes Teet på rekommendation av Creutz.⁵⁹

Att aristokrater och sakkunniga utnämndes till kollegiet var förståeligt, men vad berodde den sydfinska lågadelns starka ställning i kollegiet på? Nyland och Kymmenedalen överflödar inte av kopparförekomster eller järnmalm. Förklaringen bör sökas på annat håll, i de nätverk som band en grupp adelsmän från Finland vid de medlemmar av aristokratin som var intresserade av bergsväsendet.

Marsken och storföretagaren Jacob De la Gardie förefaller att ha varit en betydelsefull bakgrundsfaktor. Fäderna till både Erik Fleming, Johan Berndes och Ernst Creutz hade deltagit i krig och administrerat erövrade områden under Jacob De la Gardie på 1620-talet i Livland.⁶⁰ Eftersom Axel Oxenstier-

⁵⁸ Vilku na, *Valtakunnan eduksi, isänmaan kunniaksi*, s. 78–79.

⁵⁹ Åbo rådsturätt 1.6.1633, 7.7.1633. Carl von Bonsdorff (red.), *Bidrag till Åbo stads historia* VI. *Åbo stads dombok 1632–1634* (Helsingfors 1890); Åbo rådsturätt 13.1.1636, 23.1.1636; 8.2.1636, Haartman (red.), *Bidrag till Åbo stads historia* VI. *Åbo stads dombok 1636* (Helsingfors 1896); Drottningen till Åbo hovrätt 18.3.1638. Karl Tigerstedt (red.), *Handlingar rörande Finlands historia kring medlet af 17:de århundradet*. (Helsingfors 1849–1850) s. 98–99; Lappalainen, *Paikallinen mahtisuku ja suurvallan synty*, s. 165, 183, 186; Elgenstiererna VIII s. 217; Tapio Vähäkangas, 'Uusmaalainen rälssisukusikerma', *Genos* 2/1999; Sven-Erik Åström, *Täitt of Pirm-sägner i socialhistorisk belysning*. Historiska och litteraturhistoriska studier 40 (1964).

⁶⁰ Lappalainen, *Paikallinen mahtisuku ja suurvallan synty*, s. 75–116; Om officerskåren och förvaltningen i Livland, se Ragnar Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland*

na var en nära gynnare och vän till Jacob De la Gardie, och eftersom båda energiskt propagerade för utbildning i bergshantering för adelspojkar, är det förståeligt att Fleming och Creutz satte sina söner att utom adliga färdigheter och dygder studera bergsväsendet, ett praktiskt framtidsområde, som var en stöttepelare för rikets ekonomi. Jacob De la Gardies nära relation till finländarna – en relation som han hade ärvt av sin far Pontus, som hade utmärkt sig i krig mot Ryssland – hade långsiktiga effekter. Gamla, lokala adliga militära nätverk användes för att skapa nya maktstrukturer.⁶¹

Utom länken till De la Gardie förenades Creutz och Berndes med bergshanteringen av den säregna glans av ädelmetall, som ett ögonblick i början av 1600-talet hade lyst över östra Nyland. Ståthållaren i Viborg Arvid Tönneson Wildeman, som då var traktens mest betydande man och huvudman för det nätverk av släkter som bildades av Creutzar, Wildemän och några andra frälsesläkter, fann silvermalm på sin mark, och ville anlägga en gruva på stället. I maj 1605 skrev han till kansliet i Stockholm om saken och bad kronan sända en byggmästare, som skulle kunna bygga en vattendriven stånghammare. Han uppräknade också sakkunnigt de övriga redskap som behövdes för att bryta, behandla och forsla bort malmen.⁶² Senare donerade han jämte sin hustru till Pernå kyrka en oblatskål och en nattvardskalk, som var gjorda av förgyllt silver hemmahörande "Af bärget i Forsbyn uti Pärno sokn".⁶³

Detta letande efter ädelmetall kan ha hört till amiralens, som hörde till Sigismunds anhängare, försök att komma i gunst hos Karl IX, som var förtjust i silvergruvor. I varje fall var en släktings och lokal stormans silverglänsande bestyr nära Creutz hemgård säkerligen känt på orten. Fyndigheten föll sedan av ett eller annat skäl i glömska, ända till dess att det nyupprättade kollegiet sände den unge Lorentz att inspektera den.⁶⁴

1617–1630 (Uppsala 1633); Arvi Korhonen, *Hakkapeliittain historia* I. 1627–1625 och II 1626–1629. *Sotahistoriallisen toimiston julkaisuja* VI och VII (Helsinki 1939 och 1943).

⁶¹ Om Pontus De la Gardies krigståg och hans nätverk, se Mirikka Lappalainen, 'Regional Elite Group and The Problem of Territorial Integration', s. 12.

⁶² SRA, Kanslitjänstemäns concept och mottagna skrivelser, vol. 25. Arvid Tönneson till kanslern och sekreterarna i Tjusterby 5.5.1607. Se även FRA Acta historica 1600–1611 (Karl IX). Didrik Hanssons utredning om metaller i Roslagen, på Åland och i Finland.

⁶³ Kurt Antell, *Pernå sockens historia. Tiden till år 1700*. (Pernå 1956) s.373.

⁶⁴ FRA Bergsstyrelsen, Till bergmästaren anlända brev 1637–1695, Eb 1. Till bergskollegiiassessor Lorentz Creutz i Stockholm 2.12.1637.

Fleming, Creutz och adelsmännens tid

Efter Bondes död 1652 sköttes presidentens uppgifter en tid av Seved Bååt, men till president för kollegiet utnämndes tämligen snart Erik Fleming. Makten skiftade, emedan kraftgestalterna Johan Berndes och Georg Grissbach lämnade kollegiet, likaså Carl Bondes son Christer. Vicepresident blev Creutz, som handhade denna post 1653–1656 och 1663–1670. Under mellanperioden utsågs ingen annan till vicepresident, och eftersom Creutz då deltog i kollegiets verksamhet som den inflytelserika landshövdingen över Stora Kopparberget,⁶⁵ kan tiden från 1650- till 1670-talet betraktas som Creutz och Flemings hegemoniperiod i bergskollegiet.

Erik Fleming utnämndes senare till lantmarskalk och riksråd. Ändå var han i främsta rummet fullblodsackman inom bergsförvaltningen. Vid sidan av skötseln av rikets bergsväsen förvaltade han sina egna väldiga egendomar, som omfattade talrika herrgårdar i olika delar av riket. Tiden före reduktionen var guldåldern för byggandet av adelspalats, då magnaterna ville demonstrera sin ställning genom att uppföra det ena stenhuset större än det andra i rikets hjärta, i Gamla stan eller på Riddarholmen i Stockholm. Erik Fleming lät bygga ett palats på Slottsbrinken alldeles invid kungliga slottet, där det ännu i dag står som en symbol för bergsförvaltningens statligt-aristokratiska natur.⁶⁶

Även för Lorentz Creutz blev bergsförvaltningen den bärande bjälken i hans karriär, till vilken hans talrika andra uppdrag och tjänster på ett eller annat sätt anknöt. Senare släktled har ihågkommit Lorentz Creutz som den finländska järnhanteringens fadersgestalt, som storjordägare och som en av stormaktstidens mest mångsidiga och energiska administratörer. Creutz handhade olika uppgifter inom bergskollegiet ända fram till början av 1670-talet och bildade m.a.o. tillsammans med Fleming kollegiets kärna under tiden före reduktionen. Creutz upprätthöll emellertid kontinuerligt också andra tjänster, en sak som han på 1660-talet kritiserades för även i riksrådet.⁶⁷

Släktbanden mellan ätterna Fleming och Creutz, knutna i slutet av 1500-

⁶⁵ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 91–93.

⁶⁶ Om Flemings palats, se Fredric Bedoire, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige* (Verona 2001), s. 141–142; Lindroth 'Erik Fleming'.

⁶⁷ Bl.a. Boëthius, 'Lorentz Creutz d.ä.', SBL 9 (Stockholm 1931), s. 86–95; Lappalainen, *Paikallinen mahtisuku ja suurvallan synty*, s. 186–192.

talet, var tämligen avlägsna.⁶⁸ Lorentz Creutz och Erik Fleming hade dock mycket med varandra att göra allt sedan den gemensamma studietiden. Svidja gård, som ägdes av Erik Fleming, låg granne med Sjundby, som tillhörde Lorentz Creutz bror Ernst Johan, och det fördes en långvarig råtvist mellan männen. Det är kanske därför litet överraskande, att E. J. Creutz ändå antogs till hovrätten som assessor (se nedan). Relationerna var dock inte enbart stridiga. I fogdens på Svidja gård bevarade brev från 1660-talet förekommer "båge Crijzarna" ofta; de besökte båda gården med sina hustrur.⁶⁹

I grundläggningsskedet hade i generalbergsamtet också ofrälse sakkunniga utnämnts till assessorer. På 1650- och 1660-talet utnämndes tolv nya assessorer, av vilka endast två var borgerliga eller ofrälse till sin härstamning – och även deras släkter hade blivit adlade långt före utnämningen. En av de utnämnda, Gustav Duwall, hade skotska anor. Alla de övriga representerade den svenska adeln.⁷⁰

De centrala kollegiemedlemmarnas band till ätten De la Gardie fortsatte, trots att Jacob De la Gardie son Magnus Gabriel inte var lika entusiastisk för bergshanteringen som fadern. Magnus Gabriel De la Gardie var dock Lorentz Creutz, Erik Flemings och med all sannolikhet också Gustav Duwalls gynnare.⁷¹ Det vore dock en överdrift att kalla gruppen för De la Gardies krets, eftersom aristokraterna hade många protegéer, och på motsvarande sätt hade adelsmännen många gynnare.

Under ifrågavarande period rekryterades Lorentz Creutz son, bror och svåger till bergskollegiet. Svågern, hustruns bror Gustav Duwall, var son till en skotsk officer och krigskamrat till Lorentz Creutz far, Jakob Duwall, som hade slagit sig ner i östra Nyland. Lorentz Creutz var gift med hans syster. Gustav Duwall stod Lorentz Creutz nära. Lorentz skötte också angelägenheter för sin svåger och bad om bistånd för denne av sina egna gynnare. Då Duwall på 1660-talet förde besvärliga rättegångar, skrev Lorentz om saken

⁶⁸ Lappalainen, 'Local elite group', s. 10–11, 13.

⁶⁹ FRA, Topographica (Sjundeå 4). Svidje gårds kopia bok, Olof Larsson Udd till Erik Fleming 19.4.1655, 5.4 (utan årtal, sannolikt 1655), 1.6.1655, 23.3.1666, 28.4.1666; Alf Brenner, *Sjundeå sockens historia I* (Hangö 1955) s. 138.

⁷⁰ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 95–96. Almqvists förteckning över utnämningarna har jämförts med de uppgifter om ifrågavarande ätter som ingår i *Egenstieternas ättartavlor*.

⁷¹ SRA, De la Gardieska samlingen, se Erik Fleming (E 1409), Gustav Duwall (E 1393) samt Lorentz och Ernst Johan Creutz (E 1393) till Magnus Gabriel De la Gardie.

till Bengt Horn och beklagade sig, paradoxalt nog, över att Duwalls motparter var lierade med varandra genom svågerskap.⁷²

Sonen, Lorentz den yngre, bestämdes som mycket ung att bli sin fars efterträdare. Som trettonåring utnämndes han till s.k. stipendiat vid bergskollegium. Efter utnämningen fick han en grundlig utbildning i bergshanteringen utomlands. Lorentz d. y. verkade som assessor 1666–1680, varefter han fick utnämning till vicepresident och överdirektör för bergsväsendet i Finland. Han var i slutet av 1600-talet den dynamiska centralgestalten inom bergsförvaltningen, som även grundade bruk i Finland.⁷³ Genom Lorentz Creutz d.y. knöts också ett nytt, nära band mellan släkterna Fleming och Creutz. År 1671 ingick Creutz äktenskap med Flemings systerdotter Ebba Maria Soop. Erik själv skrev en bröllopsinbjudan till Magnus Gabriel De la Gardie.⁷⁴

Lorentz Creutz yngre bror Ernst Johans förtjänster på bergsförvaltningens fält var däremot minst sagt tvivelaktiga – visserligen anslöt sig hans assessorstjänst dock till hans landshövdingensämbete, och den hade uppenbarligen ingen praktisk betydelse i kollegiet. Ernst Johan Creutz var högt utbildad, men under sin verksamhet bl.a. som assessor vid Svea hovrätt och som landshövding i Nylands och Tavastehus län hade han anklagats för misshandel, smädelser, skadegörelse och dödsvällande.⁷⁵ Med skydd av sina band till brodern, De la Gardie och sina övriga patronus, i första hand Per Brahe, höll sig Ernst Johan dock på ytan och avancerade i sin karriär. Utan sina inflytelserika gynnare och sin välvilliga bror skulle han knappast någonsin ha blivit utnämnd till den från bergsväsendets synpunkt centrala posten som landshövding i Västmanland – några år tidigare hade E. J. Creutz direkt anhållit om att De la Gardie skulle ordna en ny tjänst åt honom i stället för posten som landshövding för det avlägsna Nylands och Tavastehus län.⁷⁶ Lorentz hade för sin del genom greve

⁷² SRA, Bengt Horns samling, Lorentz Creutz till Bengt Horn 19.10.1670. Se även Jacob De la Gardie till Axel Oxenstierna 16.8.1641, AOSB II:V s. 588–589. I brevet driver De la Gardie för Lorentz Creutz räkning Gustav och Jacob Duwalls angelägenheter.

⁷³ Bertil Boëthius, 'Lorentz Creutz d.y.', *SBL* 9 (Stockholm 1931), s. 103–115; Vilku na, *Valtakunnan eduksi*, t.ex. s. 339–350.

⁷⁴ SRA, De la Gardieska samlingen, E 1409, Erik Fleming till Magnus Gabriel De la Gardie 22.2.1671; Elgenstierna II, s. 62–63, 738–739.

⁷⁵ Bl.a. Boëthius, 'Ernest Johann Creutz', *SBL* 9 (Stockholm 1931), s. 97–99; Eino E. Suolahti, *Helsingfors stads historia* I (Helsinki 1950), s. 348–350; FRA Biographica (Ernst Johan Creutz), SRA, Svea Hovrätts arkiv, huvudarkivet A I a 1, protokoll 1648–1650.

⁷⁶ SRA, De la Gardieska samlingen, E 1375, Ernst Johan Creutz till Magnus Gabriel De la Gardie, Helsingfors den 16 Januari 1664.

Per Brahe förgäves försökt få sin bror på nytt placerad vid Svea hovrätt.⁷⁷ Rekruteringen av E. J. Creutz till ett viktigt, men från bergsförvaltningens synpunkt "ofarligt" område förefaller att ha varit ett slags nödlösning.

Det sydfinska släktväldet som behärskade kollegiet var naturligt sammanflätat kring rikets stora skatt, Stora Kopparberget, som var kopparproduktionens kärna och som man på 1600-talet försökte sköta med bästa möjliga, med ståndsöreträdare kryddade sakkunskap. Till landshövdingar i länet, i vilkas händer den högsta tillsynen över området gravhantering i praktiken låg, utnämndes i tur och ordning Johan Berndes (1641–1651), Erik Fleming (1651–1655), Lorentz Creutz d. ä. (1655–1662) och Gustaf Duwall (1662–1692), dvs. den viktigaste gruppen av påverkare inom bergskollegiets adliga inre ring.⁷⁸ Lorentz vildsinta bror utnämndes ännu 1667 till landshövding i Västerås. Senare generationer minns detta nätverk framför allt från ett helt annat sammanhang än kopparproduktion: då de bekanta, stora häxrättegångarna fördes i Dalarna vid skiftet mellan 1660- och 1670-talet, spelade landshövdingarna Duwall och E. J. Creutz samt ordföranden i den för att rannsaka häxeriet tillsatta kommissionen utnämnde Lorentz Creutz centrala roller i denna händelsekedja, som hörde till de mest säregna i 1600-talets historia.⁷⁹

Under årtiondenas lopp förstärktes de inbördes banden och nätverket, emedan företrädare för nästa generation anställda vid bergskollegiet genom giftermål kunde anslutas till nätverket. Den förste presidenten Carl Bondes son och brorson utnämndes till assessorer vid bergskollegium, sonen Christer redan under faderns tid som president. Brorsonen Filip Bonde verkade som assessor 1659–1670, varefter han utnämndes till Lorentz Creutz efterföljare på posten som vicepresident. Två år tidigare hade Filip Bonde gift sig med presidenten Erik Flemings dotter. Av Erik Flemings egna söner inledde bara en karriär inom bergsförvaltningen, utan att dock avancera särskilt långt.⁸⁰

⁷⁷ SRA, Skoklostersamlingen, E 8140, Lorentz Creutz till Per Abrahamsson Brahe, Helsingfors den 15 April 1664.

⁷⁸ Om Stora Kopparbergets landshövdingar, se Lindroth *Gruvbrytning och kopparhantering*, s. 161.

⁷⁹ T.ex. Marie Lennersand, *Androm till sky och skräck. Den rättsliga behandlingen av trolldomsprocesserna i Ålvdalen och Mora 1668–69. Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*. Opuscula Historica Upsaliensia 18 (Uppsala 1997) och Birgitta Lagerlöf-Genetay, *De svenska häxprocessernas utbrottskede 1668–1671. Bakgrund i övre Dalarna. Social och eklestiastisk kontext*. Acta Universitatis Stockholmiensis 29 (Stockholm 1990).

⁸⁰ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 95; Elgenstierna II, s. 517, 522. Christer Bonde gjorde senare karriär i kommerskollegium.

De övriga under den Fleming-Creutzka maktperioden utnämnda assessorerna var till sin släktbakgrund lämpliga adelsmän, som ändå inte utgjorde något hot mot de män som fanns i de centrala positionerna. Åren 1652 och 1661 antogs som assessorer de till en medeltida svensk adelsätt hörande kusinerna Erik och Gustav Sparre, som Kristina hade upphöjt till friherrar. Båda hade studerat i Uppsala och därefter handhaft diplomatiska uppdrag utomlands, och ingendera kan betraktas som fackman på bergsindustri av samma kaliber som Creutz eller Fleming. Under perioden 1652–1658 satt i kollegiet den till en urgammal släkt hörande Abraham Leijonhufvud, som var syster-son till Erik Sparre. Även Axel Tott, som utnämndes till assessor 1656 hörde till den gamla svenska adeln och hade fått sin utbildning i Uppsala. Han avled kort efter utnämningen.⁸¹ Tott liksom de med familjerna Brahe, Oxenstierna och De la Gardie nära befryndade Sparrarna samt Leijonhufvud var till sin släktbakgrund och utbildning lämpligt ”material” till kollegiet, men med den ”inre cirkeln” knöt de inte nära relationer. Inte heller dessa aristokratättlingar kunde alltså gå förbi kombinationen Fleming-Creutz i kollegiet.

Den sydfinska hegemonins period började så småningom gå mot sitt slut redan före reduktionen på 1670-talet. I slutet av seklet förändrades sammansättningen av bergskollegiets höga ämbetsmannakår. Förenklat uttryckt fick det av de nyländska adelsmännen upprätthållna nätverket ge vika och i stället började ättlingar till adelsfamiljer med borgerligt ursprung stiga upp, och efter reduktionen, på 1690-talet även ofrälse. Ändringen i bergskollegiet var dock ingen dramatisk revolution. Lorentz Creutz d. ä. avgick 1670, och fick trots ansökningar inte mera återvända.⁸² Gustav Duwall övergick till andra uppgifter, Erik Fleming dog 1679 och Lorentz Creutz den äldres svärson Nils Nilsson Natt och Dag tre år tidigare.⁸³ Till assessorskåren uppsteg redan de sista åren på 1660-talet (visserligen till en början utan avlönad post) och på 1670-talet under Flemings tid sonsonen till en fältskär på Stora Kopparberget, bergmästaren Johan Silveström, som hade blivit adlad några år före sin utnämning, den 1667 adlade bruksmannen Isak Cronström, direktör för Avesta gårdmakeri, den 1672 adlade Johan Funck samt den på 1650-talet adlade Nils Canterhjelm, som hade arbetat i kollegiet som sekreterare. Bon-

⁸¹ Almquist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 95; Elgenstierna IV, s. 548, 562; VII, s. 397, 409–411; VIII s. 343.

⁸² SRA, De la Gardieska samlingen, E 1375, Lorentz Creutz till Magnus Gabriel De la Gardie 10.8.1670.

⁸³ Elgenstierna I s. 357, 743; VI s. 391.

de-ättens ställning i kollegiet fördes vidare av Jacob Bure. På fädernet hörde han till en på 1620-talet adlad prästsläkt, men på mödernet till samma släktgren som den avlidne presidenten Bonde. Som en ny man kom 1669 ytterligare Georg Otto Stiernhielm till kollegiet. Han hörde till en gammal svensk frälsesläkt, vars adelskap hade förnyats i början av 1630-talet.⁸⁴

På 1690-talet avancerade de första icke-adliga till den egentliga assessorskåren, även om de därefter snabbt blev adlade. De gamla släkterna höll dock ett stadigt grepp om kollegiets bästa poster också under reduktionens stormar. Presidenter efter Fleming var Sten Bielke (1679–1684), Claes Fleming (1684–1685) och Johan Berndes halvbrors son Fabian Wrede (1685–1694). Som vicepresidenter verkade i slutet av 1600-talet Filip Bonde och Lorentz Creutz d. y.⁸⁵

Presidenterna och assessorerna var endast en, om än inflytelserik del av bergsförvaltningen. Kollegiets och bergmästardistriktens tjänstemäns och bruksföretagares interna sociala nätverk och bindningar till den övriga förvaltningen vore ett intressant objekt att forska i. Det är klart, att klient- och släktskapsförhållanden måste ha syns och inverkat också inom de lägre skikten av bergsväsendet och att deras inverkan på de beslut som fattades rentav kan ha varit stor. Antalet sakkunniga på bergshantering var naturligtvis litet och folk kände av den anledningen varandra. Exempelvis Lorentz Creutz den äldres inställning till många kolleger fick även i fackmässiga sammanhang rätt känslomässiga betoningar. Han kunde inte tåla bergmästaren Hans Geijer, som enligt Creutz mening hade misskött ett tumult som hade uppstått vid Henrik Lohes bruk. Efter denna händelse ansåg Creutz Geijer vara en ohederlig man, vilket han också öppet gav till känna i kollegiet.⁸⁶ Till dem som handhade bergsväsendet i Finland hade Creutz en husbondeaktig inställning, vilket i kombination med hans uppblåsta attityd förorsakade slitningar. När en av malmetarna inte fanns på plats då han anlände till Åbo län, blev Creutz rasande och skaffade en annan i hans ställe. Senare ville Creutz i kollegiet ange tonen för en diskussion om innehållet i fiskalens arbetsuppgifter, emedan den ena av fiskalerna i Finland enligt Creutz var lögnaktig och ärelös. Creutz kom inte heller överens med den ryktbare bruksägaren Jacob

⁸⁴ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 91–95, 99; Elgenstierna I, s. 511–521, 674–677, 736–737; II, s. 121, 858; VII, s. 237, 653–656.

⁸⁵ Almqvist, *Bergskollegium och bergslagstaterna*, s. 16, 91–92.

⁸⁶ SRA, Bergskollegii protokoll, A:I, 22.9.1646, 2.11.1647, 18.9.1650. Se även Hagren, s. 226.

Wolle från Åbo. Wolle beskyllde rentav Creutz för att vara partisk till förmån för konkurrenten Peter Thorwöste i meningsskiljaktigheterna mellan dessa två män.⁸⁷

Slutsatser – ”ingenjörsadelns” tid

Med 1634 års regeringsform introducerades i Sverige ett effektivt förvaltningssystem, kärnan till ”maktstaten”. Förvaltningens omorganisering medförde från varandra separerade förvaltningsområden, klarare uppgiftsfördelning, subordinationsförhållanden och ansvar. Sverige var ett modellexempel på en förmodern stat, vars strukturer skapades med stöd av adeln. Adeln blev det behärskande, med en exklusiv ideologi emaljerade ståndet, som fick ensamrätt till de högsta ämbetena. Denna förvaltningsorganisation, som skapades under det regentlösa tillståndet på 1630-talet stärkte ytterligare adelns och i synnerhet aristokratins maktposition.

Adeln var dock inte en enhetlig helhet. Makten låg i händerna på högadeln. Den gamla lågadeln råkade i försvarsposition då nya ätter ständigt adlades och då adel från de erövrade provinserna slog sig ned i Sverige och Finland. Ulf Sjö d e l l har konstaterat, att den talrika gamla lågadeln inte på 1600-talet var mäktig att reda sig i kampen mellan eliterna. Den hamnade i skuggan av högadeln, och blev omkörd av den från utlandet inkomna adeln och av ofrälse ”karriärister”. Medlemmar av den gamla lågadeln utsågs endast i liten utsträckning till de nya tjänster som den växande apparaten erbjöd.⁸⁸

Kollegieförvaltningen var kärnan i maktstaten och adelsväldets stöttepelare. Det år 1637 upprättade generalbergsamtet, senare bergskollegiet, hade till uppgift att sköta och se till rikets viktiga och dynamiska penningautomat, bergshantering, vars volym och betydelse ökade explosionsartat. Den nya organisationen bemannades med expertis. En central roll spelades av tyska sakkunniga på kopparproduktion, särskilt Georg Grissbach, som inte kunde stödja sig på en exklusiv släktbakgrund. Tiden för de män i kollegiet som byggde sin position på expertis var dock kort. De fick bereda plats för svenska adelsmän, som kunde stödja sig på såväl härstamning som utbildning och sakkunskap.

En central grupp av aristokrater hade redan under 1600-talets första årtienden insett bergshanteringens värde för riket. Bergskollegiets första presi-

⁸⁷ SRA, Bergskollegii protokoll, A:1, 7.10.1646, 13.10.1647.

⁸⁸ Sjö d e l l, *Infödda svenska män av ridderskapet och adeln*, s. 34–35.

dent Carl Bonde och hans högadliga vänner och släktingar, framför allt Axel Oxenstierna och Jacob De la Gardie, var insatta i bergshanteringen och medvetna om dess betydelse för riket. Bergsväsendet blev i Sverige ett ekonomiskt område som stod under strikt byråkratisk-aristokratisk kontroll.

I rikets högsta kretsar hade man blivit intresserad av att stödja adelns utbildning, eftersom det ståtligt uppbyggda adelsväldet krävde att ståndets ungdomar kunde svara mot organisationens utmaningar. Adelsätternas hegemoni i bergskollegiet på 1600-talet betydde inte att kollegiet skulle ha legat i osakkunniga händer. Tvärtom, de män som innehade kollegiets ledande poster var verkliga experter på bergshantering. Deras ställning byggde på både släktbakgrund och sakkunskap. Bägge var av första rangens betydelse i 1600-talets ståndssamhälle som var i färd att professionaliseras. De till kraftgestalter utvecklade Erik Fleming och i nästa generation Lorentz Creutz den yngre, utnämndes till kollegiet redan innan de hade blivit utbildade för området. Genom att först utnämna och sedan utbilda säkrade man positionen för personer med lämplig släktbakgrund och tryggade ett sakkunnigt handhavande av kollegiet. Bergsbyråkratins framgångsrika resultat överensstämde med de gemensamma intressena. Ju viktigare ställning bergsväsendet hade, desto ymnigare kunde det unna status åt sina högsta ämbetsmän. Bergskollegiets tjänstemän var verklig tjänstadel, ja rentav "ingenjör-sadel".

Den starkaste ställningen i kollegiet fick aristokraterna av ätten Bonde samt de sydfinska adelsmännen från Nyland-Kymmenedalen. Dessa två släktnätverk lierades genom släkt- och klientskapsrelationer. En av de första assessorerna, Erik Fleming, som länge satt som president, hörde till en gammal finsk, vitt spridd adlig ätt. Dess stödområden var Egentliga Finland och västra Nyland. Johan Berndes, Lorentz Creutz den äldre och Henrik Teet, som hörde till den första gruppen assessorer, hörde i sin tur till ätter från östra Nyland och Kymmenedalen. De senare till kollegiet knutna Gustav Duwall, Lorentz Creutz den yngre, Ernst Johan Creutz och Fabian Wrede var släktingar till dem.

Anknytningen till de av bergsväsendet intresserade aristokratkretsarna var den viktigaste kraft, med vars stöd Fleming, Creutz och Berndes riktade in sig på en karriär i bergskollegiet. Både Berndes, Flemings och Creutz fäder hade alla varit Jacob De la Gardie underordnade i kriget i Livland på 1620-talet. Jacob De la Gardie och hans far Pontus hade nära förbindelser med den finska krigaradeln, och åtminstone Creutzarna var klienter till familjen De la

Gardie. Axel Oxenstierna i sin tur stödde åtminstone Flemings studier, och Berndes kallade honom senare sin patronus.

Denna nätverksbildning mellan aristokrater och adliga medlemmar som härstammade från officerare stöder Maj-Britt Nergårds tes om spänning mellan de utländska entreprenörerna och den härskande aristokratin i Sverige. Aristokratin försökte trygga sina intressen i bergsförvaltningen, då man i stället för de tyska sakkunniga tog in till högadeln anknutna, adliga förtroendemän eller deras söner.

Familjerna Berndes, Wrede, Creutz och Duwall var framgångsrika i sin hembygd. Av dem företrädde Creutzarna det gamla medeltida frälset. Av de adliga familjer som i slutet av 1500-talet innehade stabil lokal makt i södra och sydöstra Finland trängdes de flesta undan i samband med maktstatens uppkomst på 1600-talet, och inte heller de utländska adelsmän som senare kom in i området lyckades lätt ta sig in i maktens kammare. Ätterna Berndes, Wrede, Creutz och Duwall lyckades avancera från den lokala maktutövningens till centralmaktens tid. Krigarfamiljerna utbildade sina söner till tjänstemän, som med hjälp av sina yrkeskunskaper och relationer hade en prioriterad utgångsposition då det nya kollegiet skapades. Då det efter mitten av 1600-talet började komma alltför många villiga nykomlingar, hade männen säkrat sin ställning så att de kunde rekrytera ättlingar och släktingar till tjänsterna.

Då de lokala maktstrukturerna i början av nya tiden i Europa bröts ned, måste eliterna lösgöra sig från sin lokala kontext och skapa nätverk i riktning mot hoven. För att effektivisera centraliseringen och förvaltningen måste regenterna i sin tur kunna erbjuda de lokala eliterna tillräckliga lockelser för att få dem att binda sig vid att tjäna centrums intressen. Under tiden före reduktionen i Sverige var uppbyggnaden av bergskollegium ett skolexempel på, hur processen i praktiken genomfördes.

Det blyhaltiga silver som Arvid Tönnesson Wildeman grävde fram i Pernå utbyttes mot rikedomarna i Stora Kopparberget, mot den status, som förvaltningen av rikets högst värderade resurs medförde. Segrarna marscherade från periferin till centrum mot bättre ämbeten, rikare berg, mot en status som bara ett mäktigt och centraliserat rike kunde ge sina bästa tjänare. Familjerna Berndes, Creutz och Duwall hörde till 1600-talets nyländska framgångsmän: då krigaradelns lokala makt tvinade bort, lyckades de göra en inbrytning i det nya centralområdet, långt från Finska vikens stränder.

Vem bryr sig om censuren?

Försäljningen av förbjudna böcker i Finland i början av 1800-talet

JYRKI HAKAPÄÄ

På hösten 1823 öppnade grosshandlaren, konsul Gustaf Otto Wasenius en bokhandel i Helsingfors. Hans anhållan hade tidigare på våren utan besvär godkänts i senaten, fastän det i staden redan fanns en av bokbindaren Jacob Delphin ägd affär som även sålde böcker. På grund av den förmodade ringa efterfrågan på böcker betvivlade många det nya företags lönsamhet.¹ Men Wasenius var en erfaren affärsman. Han var medveten om såväl de växande möjligheterna inom branschen som de grundliga förberedelser den krävde. Största delen av sommaren vistades Wasenius i Stockholm där han knöt affärskontakter. Resan visade sig framgångsrik. På hösten kunde Wasenius öppna sin bokhandel tack vare de bokpaket som närmare trettio svenska bokhandlare sänt honom. Att få dem – och senare även flera nya svenska, tyska, franska och danska försändelser – till Helsingfors var en central uppgift, eftersom han i huvudsak stödde sig på utländsk litteratur då den inhemska produktionen av tryckalster ännu var ringa.

De flesta försändelserna anlände utan problem, även om informationsbristen, de långa avstånden och det ibland långsamma upprätthållandet av kontakterna försvårade de finländska bokhandlarnas verksamhet. Slutligen, då böckerna redan anlant till Finland, blev en del av försändelserna på de sista metrarna föremål för censurmyndigheternas granskning. Därvid blev de böcker som konstaterats farliga antingen beslagtagna eller återsända till utlandet. Wasenius var bekymrad över censurens inverkan på hans verksamhet.

¹ Carl-Rudolf Gardberg, *Kirjapainotaito Suomessa III. Turun palosta vuoteen 1918* (Helsinki 1973), s. 1.

I värsta fall kunde han ju mista sina bokhandelsprivilegier på grund av lagstridigt handlande. Censurens åtgärder ansträngde dessutom i onödan hans affärskontakter såväl till övriga bokhandlare som till kunderna. För att undvika dessa åtgärder och övriga bestraffningar tvingades Wasenius under de följande åren varna flera av sina bokhandelskollegor för censurens faror. Zacharias Haeggström i Stockholm, vars första försändelse redan innehöll flera miss-tänkta franska verk, var den första som fick motta en dylik varning.

Helt nyligen har hit ankom. en förteckning öfver i Ryssland till införsel förbjudna böcker och då jag genom mina relationer haft tillfälle att som häftigast genomse den vill jag icke underlåta att underrätta det Las Cases dagbok, Napol. Memoirer, Lady Morgans, resa i Italien, Skandinavien, och Carl XIV Johan m.fl. äro otillätne. Den hitkomne förteckning är skriven på 73 Ark. och upptager nästan allt hvad de sednare åren utk: som rörer Napoleon, franska revolutionen, det mästa som historisk. Utkommit, om Grek: och Spanska, Neap: m.fl. revolutioner m.m.d. HHn kan ungl. Sluta till tendencen af förbjudet då jag nämner att 19 årh: krönika, 18 årh märkvärd. Händelser och nöjsam. Anekdoter [...] dylikt inte nu mera affect: kunna komma in.²

Faran var ständigt konkret. För Wasenius del inträffade den allvarligaste stunden fyra år efter att bokhandeln öppnats. Då publicerades den nya svenskspråkiga utgåvan av Friedrich Rühs ursprungligen år 1809 utgivna berömda verk *Finland och dess invånare*.³ Denna upplaga var mycket efterlängtat. Redan originalupplagan var unik i det den beskrev Finlands territorium, historia och samhälle som en egen helhet, men nu ingick i verket därtill rättelser och tillägg redigerade av Adolf Ivar Arwidsson.

Arwidsson tillfogade bl.a. ett nytt stycke om Finlands historia efter år 1809. Vid denna tid hade Arwidsson redan länge vistats i Stockholm efter att han förvisats från Finland. Hans delaktighet i publikationen väckte de finländska ämbetsmännens uppmärksamhet. Prokurator Carl Walléen som ansvarade för censuren tog sig an granskandet av boken. Prokuratorn skred

² G. O. Wasenius till Z. Haeggström (Stockholm) 24.10.1823, Waseniuska bokhandeln, brefkopia 1823, s. 1, Helsingfors universitetsbibliotek (HUB) Waseniuska bokhandeln Coll. 444. 35–37 (brevkoncept:kopieböcker 1820–1831). Understrykningarna enligt original.

³ Bokens ursprungliga namn var *Finnland und seine Bewohner* (Leipzig 1809). På svenska utgavs den för första gången år 1813. Det av Wasenius beställda antalet böcker framgår ur brevet: Waseniuska bokhandeln till G. O. Wasenius (Paris) 2.7.1827, HUB Waseniuska bokhandeln, Bref Copia 1826, s. 155–156. Inalles beställde man i Finland knappt 650 exemplar av verket, se Subscriptions-Förteckning i början av boken. Mera om bokens värde för Finland, se Matti Klinge, *Keisarin Suomi* (Helsinki 1997), s. 34–35.

visserligen inte själv till praktiska åtgärder, utan nöjde sig med att för generalguvernör Zakrevskij påvisa de tvivelaktiga stycken som Arwidsson hade tillagt. På denna grund beslöt Zakrevskij förbjuda spridandet av Rühs verk i Finland.⁴

Wasenius hade beställt 110 exemplar, vilket vid denna tid var en exceptionellt stor mängd. När Zakrevskijs beslut annonserades, befann sig Wasenius utomlands. Böckerna sändes emellertid till abonnenterna, men efter Zakrevskijs beslut fick Wasenius meddelande om att försändelsen innehållande Rühs verk, som redan anlänt till Helsingfors, skulle återbördas till Stockholm.⁵ Förlusten syntes oundviklig. Haeggström, som var förläggare av ifrågavarande upplaga, beskärmade sig senare över de stora pekuniära förluster som censuren hade förorsakat honom. Största delen av verkets förhandsbeställare var nämligen finländare.⁶

Wasenius blev emellertid inte rädlös. Tillsammans med sin medhjälpare resonerade han, att man nog kunde få böckerna till Finland. Men man måste handla obemärkt. Då han återvände till Finland på hösten 1827 inledde han själv insmugglandet av Rühs verk till Helsingfors genom att bära med sig ett litet paket innehållande ett tjugotal exemplar av boken. Tulltjänstemännen undersökte inte paketet.⁷ På detta sätt kunde man småningom distribuera Rühs bok till abonnenterna i Finland. Haeggströms klagan över förlusterna torde snarare hänföra sig till ökade transportkostnader än till en av censuren föranledd absolut omöjlighet att sälja verket i Finland.

Läsandets konst och elitens självcensur

Censuren i sig var ingen nyhet i början av 1800-talet. Den hade utövats genom hela den tryckta bokens historia. Det oaktat hade censuren inte lyckats förhindra vare sig piratpublicering eller illegal handel med förbjudna böcker

⁴ Yrjö Nurmi o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina vv. 1809–1829* (Helsinki 1934), s. 268–273.

⁵ Waseniuska bokhandeln till G. O. Wasenius (Hamburg) 13.8.1827, HUB Waseniuska bokhandeln, Bref Copia 1826, s. 168–169.

⁶ Enligt förteckningen över abonnenter fanns det i Sverige endast ett trettiotal förhandsbeställare, se även Nurmi o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina* s. 273.

⁷ Waseniuska bokhandeln till G. O. Wasenius (Stockholm) 31.8.1827, HUB Waseniuska bokhandeln, Bref Copia 1826, s. 176–178. Själva brevet innehöll en fråga av handelsbiträdet huruvida Wasenius själv skulle medföra böckerna. Både före och efter detta föreslog Wasenius även ofta själv denna åtgärd. Det finns alltså inget skäl att betvivla att han inte skulle ha genomfört insmugglingen.

vilka av såväl olika kyrkliga som världsliga auktoriteter befunnits farliga.⁸ Även i Finland hade censur utövats redan under svenska tiden. För de finländska ämbetsmännen var det emellertid i början av 1800-talet fråga om en ny uppgift, emedan den praktiska censuren tidigare skett på svenska sidan. Dessutom fanns det under föregående århundrade knappast något att granska i Finland. Nästan all litteratur som stod att få i Finland var antingen tryckt i Sverige eller införd via dess hamnar. Slutligen hade Finska kriget för någon tid nästan helt förlamat bokhandelsverksamheten.

Även om kejsar Alexander I var känd för sitt frisinne, strävade han tidigt efter att skydda sin krona och sitt lands samhällsordning bl.a. genom att strama åt bokcensuren.⁹ På storfurstendömet territorium höll finländarna till en början censurverksamheten i sina egna händer. Granskningen av litteraturen var inte lika täckande och sträng som i Ryssland. I princip skulle all litteratur granskas, men i avsaknad av närmare instruktioner och på grund av okunskap ingrep man knappt alls på 1810-talet i importen och distribueringen av utländska böcker.¹⁰

Övervakningen av nya tryckalster var i varje fall mycket svår, eftersom största delen av den nya litteraturen infördes på privat väg från utlandet. På grund av bristen på bokhandlar måste den finländska läsaren upprätthålla personliga internationella kontakter genom vilka han kunde anskaffa ny litteratur. Ofta gav man resande till Sverige i uppdrag att införskaffa önskade böcker. Vänskapsförbindelser som knutits under resor kunde också senare användas för bokbeställningar.¹¹ På detta sätt beställde t.ex. akademins lärare och studenter flitigt böcker både för egen och bekantas räkning.¹²

En del av de litteraturinförande läsarna var rika ståndspersoner, som kunde transportera sitt gods förbi tullen. Fartygen kunde lossa sin last helt utom

⁸ Om bokcensuren i allmänhet, se Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800* (Norfolk 1976, 1. Upplagan, *L'Apparition du Livre*. Albin Michel, Paris 1958), s. 244ff.

⁹ Nurmiö, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina* s. 28–30. Alexander I hade tidigare bestämt att förverkligandet av censuren skulle handhas av universiteten, men 1811 gav han denna uppgift åt polisministeriet, som skärpte censuren. Genom detta dekret minskade behandlingen av allmänna angelägenheter i den ryska pressen till ett minimum.

¹⁰ Nurmiö, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 318–319.

¹¹ Liisa Castrén berättar att detta skedde t.ex. då studentavdelningarna anskaffade litteratur på 1810-talet, Liisa Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson, Nuori Arwidsson ja hänen ympäristönsä* (Helsinki 1944), s. 71–72.

¹² Castrén, s. 97–98.

räckhåll för tullen, vilket något senare skedde i fallet friherre Fridolf Hisinger¹³ (1803–1883), ägare till Fagerviks herrgård, eller så kunde man enbart genom sin egen auktoritet gå förbi tullen utan granskning. Detta lyckades emellertid inte alltid, vilket bl.a. senatsmedlemmen greve de Geer till sin förtret fick erfaras år 1818 då han försökte undvika granskning – eller ansåg det vara osakligt att man rotade i hans saker.¹⁴

De få bokhandlarna i Finland i början av 1800-talet invercade inte nämnvärt på den privata bokförmedlingen.¹⁵ En systematisk granskning av bokinförseln var nästan omöjlig och sålunda försökte man ej heller genomföra en sådan. Dåvarande prokuratorn Mathias Calonius (utövare av ämbetet 1810–1816) som ansvarade för granskningen, kan snarare sägas ha strävat efter att befrämja litteraturens spridning.¹⁶ Men man förhöll sig dock inte likgiltigt till litteraturen, vars inflytande som ett medel för förmedlande av tankar och idéer var erkänt. Granskningen av de verk som trycktes i Finland var noggrann. Man strävade efter att minska böckers inflytande genom att begränsa grundandet av tryckerier. I offentligheten var man bekymrad över många teman i litteraturen och deras spridning, t.ex. romantiken, Napoleon och franska revolutionen samt fenomenet läslust som snabbt spred sig.

Genom att universitetens studenter spelade en rätt stor roll under oroligheterna i Europa i början av 1800-talet, övervakades denna grupp noga även i Åbo (och senare i Helsingfors). Den av fanatiska nationalitetstankar besjälade romantismen eller fosforismen, som spred sig genom litteraturen från Uppsala till Finland, sågs med oblida ögon av lärarkåren och ämbetsmännen. De nationalitetsidéer som vunnit insteg bland studenterna ansågs farliga och för att rensa ut dessa blev ledarna, bl.a. Arwidsson, och deras publikationer, föremål för utgivningsförbud och t.o.m. landsförvisning.¹⁷ Samtidigt började man även rikta uppmärksamheten mot övriga tryckta utgåvor, närmast

¹³ Magnus Björkenheim, *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland – collections littéraires françaises conservées dans les manoirs de Finlande* (Helsinki 1929), s. 17.

¹⁴ Nurmio, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 55–59

¹⁵ Dessa var de enda permanenta bokhandlarna i hela Finland under ifrågavarande decennium. Före år 1823 förekom det visserligen i Åbo två andra försök, men bägge blev kortvariga. Päiviö Tommila, *Suomen kirjakaupat ja kirjakauppiat vuosina 1809–1860*. Turun Historiallinen Arkisto XIX (Keuruu 1967), s.169–170.

¹⁶ Nurmio, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 43–45.

¹⁷ Angående censureringen av den studenterna närstående tidningspressen, se Päiviö Tommila, *Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860* (Porvoo 1963), s. 87–88.

tidningarna. Publicering av utrikesnyheter begränsades, särskilt om de behandlade olika nationalitetsrörelser. I fråga om det Frenckellska tryckeriet som verkade i samband med Akademien i Åbo och som utgjorde det viktigaste tryckeriet, utsträcktes myndigheternas insyn även till övervakningen av akademiens egna lärdomsprov.¹⁸

Detta var en följd av att man inom kejsardömet helt ville utrota alla idéer och nationella rörelser som hotade Rysslands samhällssystem och Den Heliga Alliansen, liksom även förbjuda all debatt i ämnet. Då det var förbjudet att kritisera enväldet var speciellt allt som hänvisade till Napoleon eller franska revolutionen bannlyst. Den allmänna opinionen i Finland ansåg den närmaste utvecklingen i Frankrike vara oroande, emedan man ville trygga sin egen framtid genom att ställa sig under Napoleons främste fiendes, Alexander I:s beskydd. Därigenom var vid övergången till 1820-talet alla verk där ens ordet revolution eller Napoleon nämndes redan i sig misstänkta.¹⁹ Ännu långt in på 1830-talet ledde blotta användningen av franskan som skriftspråk till att censurmyndigheterna tog hand om böckerna för granskning av deras innehåll.

En alldeles ny läsiver väckte därtill oro inom samhällets ledande kretsar. Med termen *läselust*²⁰ avses den nya läsestil som uppkom vid övergången från 1700- till 1800-talet. Den tyske forskaren R o l f E n g e l s i n g har till och med skrivit om läsandets revolution, då man från uppreparande intensivläsning av några få böcker, såsom Bibeln och psalmboken, övergick till ett intensivt läsesätt som hela tiden sökte nya texter och strävade efter såväl nöje som nytta.²¹ Tillägandet av en sådan läsiver innebar både en kvantitativt ökad läsning och även dess sociala utbredning. Engelsings enkla formel har starkt kritiserats, men förändringen var dock så tydlig, att man också i den finländska pressen ofta skrev om ämnet under 1800-talets första hälft.

¹⁸ N u r m i o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 96. Se även universitetets egen andel i censureringen av religiösa skrifter, s. 98–102.

¹⁹ J u h a n i P a a s i v i r t a, *Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit* (1808–1914) (Helsinki 1978), s. 63, 82.

²⁰ Samtiden använde om detta fenomen termerna läsehunger, läseifver, eller mera neutralt leselust eller läselust. Ilkka Mäkinen har i sin undersökning använt termen "lukuhalu", medan Heikki Ylikangas har brukat termerna "lukuraivo" (läsraseri) och "lukuhimo" (läshunger). Ilkka M ä k i n e n, "Nödvändighet af Lainakirjasto." *Modernin lukuhalon tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot* (Jyväskylä 1997), s. 16 och Heikki Y l i k a n g a s, "Sattuma vaiko selviö? Miksi Suomen kirjastolaitos sai alkunsa Vaasassa 1794?", Berit Öhman (red.), *Vaasan lukukirjasto 1794–1845. Läse-Bibliotheket i Wasa 1794–1845* (Vaasa 1995), s. 8.

²¹ M ä k i n e n, s. 26.

De traditionellt belästa såg inte på läsiverns spridning med blida ögon. Folket – till en början endast ståndspersonerna, men under 1800-talets lopp även allmogen – läste enligt de bildades uppfattning alltför mycket och därtill fel litteratur. Närmast riktades kritiken mot det kontinuerliga läsandet av "intetsägande" romantiska förströelseromaner. En sådan felaktig läsning skulle kontrolleras och läsarna skulle styras till rätta böcker främst av moraliska orsaker. Man fruktade att läshungern skulle leda till att läsningen av förströselitteratur ställdes framom arbetet, vilket i sin tur ledde till slöhet, känslighet och uppkomsten av djuriska drifter. Dåliga verk släppte loss felaktiga, halvsanna och omogna tankar, vilka inte var lämpliga för oerfarna läsare. I denna felaktig läsning dolde sig t.o.m. en politisk fara: den frammanade inte revolutioner, men producerade missnöje och missanpassning.²²

Även om den officiella censuren inte ännu verkställdes speciellt strängt, medförde dessa attityder begränsningar för spridningen av böcker eller åtminstone för en godtagbar läsning av dessa. Också senare kunde censurförordningarna vara mycket fritt formulerade, emedan själva censorernas uppfattning – eller varje hedervärd medborgares, såsom Yrjö Nurmio skriver – om godtagbar litteratur i alla händelser var mycket klar.²³ Av censurbestämmelserna krävdes i princip endast tillstånd att få eller tvingas (man måste i varje fall visa ett visst tillmötesgående mot S:t Petersburg-hället) inleda förverkligandet av censuren samt något slags definition av de granskade ämnena.

Den statliga censuren skärps

Oaktat den debatt som den vaknande läsivern föranlett, ansågs litteraturen sprida sig endast bland de högre ståndspersonerna. Läsningen bland övriga folkskikt ansåg man sig kunna övervaka tillräckligt bra: förmedlingen av religiösa skrifter var beroende av prästerna och lärarna, medan universitetet och ämbetsmannakåren strävade efter att kontrollera studenternas läsning. De finländska ståndspersonerna trodde sig sålunda själva kunna besluta om

²² Mäkinen, s. 42–43. Det var frågan om den av tysken J. R. G. Beyer uppgjorda samtida lista över läsiverns dåliga sidor, vilken presenterats av Rudolf Schenda i dennes verk *Volk ohne Buch. Studien zur Socialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1990* (Frankfurt a.M. 1970).

²³ Yrjö Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Vuoden 1850 kielisääntöksen syntyhistorian, voimassaolon ja kumoamisen selvittelyä* (Porvoo 1947), s. 148, se även Tommila, *Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860*, s. 95.

lämpligheten i sitt läsande och litade på den allmänna opinionens kraft vid kontroll av andras läsning. I enlighet med förhållandena i Ryssland var detta i princip tillåtet; dess censurbestämmelser indelade fortsättningsvis läsarna i två klasser: de bildade och de högre ståndspersonerna kunde läsa all litteratur enligt egen önskan, men redan de lägre ståndspersonerna skyddades från felaktiga impulser genom censuren.

På grund av denna dualism noterades inte ens den mycket stränga censurförordning som år 1823 togs i bruk i Ryssland. Ännu i slutet av 1820-talet snarare befrämjade än förhindrade de finländska ämbetsmännen genom sin passivitet spridningen av litteratur som upplevdes farlig för Ryssland. Trots att censursväsendet utvidgades och blev mera täckande än tidigare, ökade granskningsåtgärderna i praktiken inte. Man försökte inte ens följa den allt strängare ryska censuren. Visserligen rörde förordningen i sig inte alls Finland, men de ryska ämbetsmännen hade redan under föregående årtionde uppmanat de finländska ämbetsmännen att ta efter censurbesluten i Ryssland utan särskilda förordningar rörande Finland.

Sålunda var utbudet på utländsk litteratur med den finländska ämbetsmannakårens tysta godkännande fortfarande ganska fritt. Det tydligaste exemplet på detta förhållande ger de olika läsesällskapens samlingar, som var fyllda av verk om franska revolutionen och Napoleon.²⁴ Till läsesällskapet i Vasa hörde exempelvis lokala domare vid hovrätten, vilka å sina ämbetens vägnar hade fått kännedom om både de i Ryssland genomförda censurförordningarna samt de böcker som därmed förbjöds. Det oaktat tillät de läsebibliotekens samlingar växa av förbjudna verk och därigenom underlät de att handla på det sätt som deras ämbete i princip skulle ha förutsatt.

Å andra sidan kunde en skärpning av censuren förmärkas, vilket visas av det föregående exemplet om Wasenius verksamhet hösten 1823. Under de följande åren kunde även de övriga av landets fåtaliga bokhandlare konstatera det samma. J. C. Frenckell i Åbo varnades för att föra in böcker förbi tullen och Delphins bokreklam i Helsingfors censurerades, för att undvika att information om farliga böcker fick onödigt stor spridning.²⁵ I huvudsak berodde dessa åtgärder av den år 1823 till Finlands generalguvernör utnämnda Arseni Zakrevskijs personliga aktivitet. Han strävade efter att bringa censuren i kraft

²⁴ Förteckningarna över läsesällskapens samlingar, Riksarkivet (i fortsättningen RA), Censurkommitténs arkiv (CK), bokförteckningar 1830, (Eb2).

²⁵ N u r m i o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 49 och 221–222.

i hela dess stränghet och slog stundom till mot, förutom bokhandlar, även ståndspersoners bokinförsel och bokauktioner.²⁶

Censureringen inskränkte sig inte längre till enbart slumpmässiga fall, utan bokhandlare nödgades ta censuren i beaktande då de beställde böcker från utlandet. Eftersom bokhandlarna förmedlade böcker till en allt större läsar-krets var deras verksamhet naturligen misstänkt. Läsekretsen kunde åter kontrolleras enbart genom att man slog till mot utbudet innan detta nådde marknaderna.

Om de finländska censurmyndigheterna hade underlåtit att verkställa censurförordningen i hela dess stränghet, så var man på andra sidan skranket minst lika likgiltig. Bäst kommer detta till synes i det arkiv Wasenius²⁷ bokhandel efterlämnade. Wasenius nöjde sig i vilket fall som helst inte med de begränsningar som censurförordningen föranledde. Han anpassade sig nog till verkställande av censuren, men inte genom att minska sitt utbud utan genom att ty sig till olika alternativ och anlitade olagliga transportsätt.

På 1820-talet klarade sig Wasenius genom tull- och censurgranskningen genom att för myndigheterna uppvisa en förteckning över innehållet i bokförsändelserna utan att någon närmare granskning företogs av själva försändelsen. En sådan förteckning bad han avsändaren sända honom per post redan på förhand, varefter han granskade dess innehåll och avlägsnade censure-rade böcker. Genom att på detta sätt ändra förteckningarna kunde alla böcker fås genom tullen. Men alltid anlände förteckningen inte i tid: antingen hade avsändaren glömt att uppgöra en sådan eller så hann den helt enkelt inte till Helsingfors inom utsatt tid. Ibland trodde en utländsk avsändare att han fullgjort sin plikt då förteckningen bifogades själva försändelsen. Men då räddade den inte böckerna undan granskning. När skadan var skedd kunde

²⁶ N u r m i o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 212

²⁷ Gustaf Otto Wasenius (1789–1852) inledde sin bana som handlande redan i sin födelsestad Fredrikshamn. År 1817 flyttade han till Helsingfors och uppnådde på några få år en betydande ställning som viktualiehandlare. Snart valdes han bl.a. att verka som både svensk och norsk konsul. År 1823 strävade han dock efter att lugna ned sin verksamhet och koncentrerade sig härefter på bokhandelsbranschen. Bokhandeln var en av de mest framgångsrika i Finland. I början av 1830-talet uppnådde Wasenius bl.a. positionen som universitetets officiella bokhandlare.

Angående Wasenius och hans bokhandel, se J y r k i H a k a p ä ä, 'Internationalizing Book Distribution in the Early Nineteenth Century. First Steps of Finnish Booksellers', *Book History*, vol. 5, 2002 och K a i H ä g g m a n, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 179 (Helsinki 1994).

Wasenius försöka muta tullinspektörerna, vilket oftast lyckades då han kringgick de tullavgifter som kunde följa på införsel av utländska böcker.²⁸ På detta sätt förfor man t.ex. i samband med förenämnda Haeggströms första försändelse:

Wid min hemkomst från Stockholm voro böckerna ännu på packhuset och jag fann till min största förundran att HHn hitsände böcker som till införsel äro förbjudne utan att sortera dem uti särskilda paquette eller uppgifva huru de voro packade. Icke utan största möda och kostnad lyckades det mig att kunna ställa saken till rätta.²⁹

Wasenius skrev ofta indignerat tillbaka till utlandet, att det vore skäl att komma ihåg förteckningen nästa gång; blott sålunda kunde man få alla böcker till försäljning.

1829 års censurförordning

År 1829 utfärdade kejsar Nikolaj I en egen censurförordning för Finland.³⁰ Granskningen av den litteratur som var i omlopp i storfurstendömet eller infördes dit blev nu systematisk. I Helsingfors grundades för censuren nödvändiga centrala ämbetsverk och i de viktigaste städerna inrättades censor-tjänster, dels enligt boktryckeriernas placering och dels enligt bokimporten. Sålunda skapades en permanent och i princip täckande censurinstitution och -övervakning, som utsträcktes över hela storfurstendömet territorium och vars syfte var att granska all i Finland förekommande litteratur samt vid behov förbjuda distribution och läsning av farlig litteratur.

²⁸ Före år 1826 var alla färdigt inbundna böcker belagda med tullavgift. Därefter erlades tullavgift endast för inbundna böcker tryckta under föregående århundrade. "Hans Kejsrerliga Maj:ts nådiga kungörelse angående förändrade Tull-bestämmelser för åtskillige till Storfurstendömet Finland inkommande och derifrån utgående Waror" 25.1.1826, *Kejsrerliga förordningar* 1826.

²⁹ G. O. Wasenius till Z. Haeggström (Stockholm), 24.10.1823, HUB Waseniuska bokhandeln, brevkopia 1823, s. 1.

³⁰ "Hans Kejsrerliga Maj:ts nådiga förordning angående censuren på bokhandeln i storfurstendömet Finland, gifwen i St. Petersburg, den 2/14 oktober 1829". *Kejsrerliga förordningar* 1829. En sammanfattning av innehållet har sammanställts av Danielson-Kalmari, *Tien varrelta kansalliseen ja valtiolliseen isenäisyyteen: kirjoituksia ja puheita*, osa 3 (Porvoo 1930), s. 238–245, Nurmi o, *Suomen sensuuriolot Venäjän vallan alkuaikoina*, s. 332–333 och Voitto Silfverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri, Uskonnollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 104 (Loimaa 1977), s. 74–78.

Rysslands huvudbekymmer gällde fortfarande skyddandet av den egna samhällsstrukturen samt eventuella försök att bryta lojaliteten gentemot överheten. Censuren strävade efter att ingripa mot all litteratur som kränkte den kristna tron, kejsaren, landets regering och grundlagar. Ytterligare riktades i förordningen ett förbud mot osedlig och omoralisk litteratur. I den censurförordning som gällde Finland gjordes ett betydelsefullt tillägg, varmed den i strid med rysk författningstradition utsträcktes till att gälla alla läsare. Man ville inte lämna några som helst kryphål för import av farlig litteratur.³¹

Censurförordningen föreskrev att landets lånebibliotek samt bokhandlar skulle bli föremål för granskning. Dessutom måste importörerna samt de i hamnstäderna stationerade censorerna insända en förteckning över anlända bokförsändelser, till den i Helsingfors inrättade censurkommittén. Först efter godkännande av sistnämnda instans, överlämnades böckerna till sin ägare. Förbjudna böcker antingen införlivades i censurmyndigheternas samlingar eller returnerades till utlandet. I fall av överträdelse utmättes böter och om förseelsen upprepades blev straffet strängare: enligt lagens paragrafer miste bokhandlaren sitt privilegium efter tre utdömda bötesstraff.

Det första tecknet på en skärpning av övervakningen var granskningen av läsesällskapens boksamlingar som inleddes år 1829.³² Såsom av det föregående framgätt, innehöll sällskapens samlingar även litteratur som redan tidigare censurerats i Ryssland. De intet ont anande läsesällskapen sände in förteckningar över sina verk till censuröverstyrelsen i Helsingfors. De blev obehagligt överraskade då kollegieassessor N. J. Clayhills, som i praktiken ansvarade för censureringen, stödd på de listor över förbjuden litteratur som han fått av censurväsendet i S:t Petersburg krävde att tiotals böcker skulle avlägsnas från varje bibliotek.

³¹ Universitetet hade i princip rätt att i vetenskapligt syfte införa all slags utländsk litteratur, men de ryska myndigheterna försökte begränsa också denna rätt. Universitetsbiblioteket blev inte något centrum för distribution av förbjuden litteratur, dessutom användes det av mycket få utomstående, se Arne Jørgensen, *Universitetsbiblioteket i Helsingfors 1827–1848*. Helsingfors universitets publikationer 44 (Helsingfors 1980, 1. Upplagan 1930), s. 241.

³² Nurmio har särskilt koncentrerat sig på läsesällskapens bibliotek och deras historia i sin uppsats Yrjö Nurmio, 'Maamme lukuseuroista ja niiden kirjastoista 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä', *Historiallinen Aikakauskirja* 1947, s. 1–47. Då censuren inledde sin verksamhet fanns det i landet knappt tjugo läsesällskap, vilkas bibliotekssamlingar var rätt mångsidiga. Till sitt språk var de så gott som enbart svenskspråkiga, men genom den i Sverige kraftigt ökande översättningsverksamheten innehöll biblioteken också litteratur från Central-Europa och var alltså helt tidsenliga.

De finländska censurmyndigheterna verkar ha varit förbryllade inför sin uppgift. Möjligen var Clayhills det enda undantaget. Censureringen av läsesällskapens bibliotek kompensterades genom att man åt dessa erlade paragrafenliga frivilliga ersättningar för de förbjudna böckerna. Ingen bestraffades för långvarig illegal verksamhet eller för obstruktion mot censuren, och läsesällskapets bibliotekens öde väckte slutligen ingen större debatt. I l k k a M ä k i n e n antar sålunda att censureringen av läsesällskapen verkställdes så snabbt och smärtfritt som möjligt, emedan den så klart stred mot de bildades traditionella beläsenhet.³³ Det skedda visade med all tydlighet, att inte heller ståndspersonerna längre förmådde kringgå de ryska censursträvandena. Censurmyndigheterna måste få till stånd konkreta resultat i enlighet med 1829 års förordning, oberoende om skälet härtill låg i deras egen vilja att verkställa förordningen eller i tvånget att för S:t Petersburg visa att uppgiften hade förverkligats.

Under år 1830 fungerade censurkommittén ännu trögt. Clayhills fortskred dock raskt. I oktober 1830 meddelade han till den högre övervakningsinstansen, censuröverstyrelsen, att han hos Frenckellska bokhandeln i Helsingfors konfiskerat tjugo titlar fransk (men ingen annan) litteratur.³⁴ I stöd av den nya förordningen anklagade Clayhills Frenckell i första hand för att denne inte låtit godkänna sina böcker hos censurmyndigheterna.

Böckernas misstänkliga innehåll framgick först senare. När undersökningarna framskred friades fem av böckerna, men för de övriga förbjudna böckernas del blev Frenckells ställning alltmera prekär. Han började reda ut situationen och påstod att en annan anonym bokhandlare fört böckerna till Frenckell förbi både tullen och censuren utan hans vetskap. Frenckell låtsades vara ovetande om att böckerna var förbjudna. Detta dög emellertid inte för censuröverstyrelsen som en friande förklaring: Frenckell dömdes till tio silverruble i böter, tvingades överlämna även de tillåtna böckerna att försäljas på auktion till förmån för de fattiga samt förlorade de förbjudna böckerna antingen till censurkommitténs samlingar eller tvingades sända dem tillbaka till utlandet.³⁵

³³ M ä k i n e n, s. 166–167.

³⁴ Censuröverstyrelsens (CÖS) mötesprotokoll, RA/CÖS Konceptprotokoll CA 2 (1829–1834), 25.10.1830 § 2. Frenckell hade två år tidigare grundat en andra bokhandel i Helsingfors efter att universitetet flyttat dit, se T o m m i l a, *Suomen kirjakaupat ja kirjakauppiat vuosina 1809–1860*, s. 153–154.

³⁵ Censuröverstyrelsens mötesprotokoll, RA/CÖS Konceptprotokoll CA 2 (1829–1834), 8.10.1831 § 12. Frenckells ursprungliga försvarsskrift har försvunnit ur CÖS:s arkiv, men de av honom avgivna förklaringarna behandlas kort i ifrågavarande protokoll.

Censureringen av läsesällskapen och konflikten med Frenckell utgör en vattendelare i censurens verksamhet. För första gången ingrep finländarna själva strikt mot förbjudna böcker och deras förmedling. Nu kunde man inte längre förlita sig på att finländska myndigheter hellre befrämjade litteraturens spridning än verkade i enlighet med förordningens paragrafer. Samtidigt blev censurens stränghet tydlig för alla parter. Under hela decenniet var det dock mycket sällsynt med rättegångar, som var en allvarligare form än enbart konfiskering av förbjudna böcker. Det verkar ha funnits ett samförstånd mellan censurmyndigheterna och bokhandlarna om hyfsat uppförande.³⁶

Ur myndigheternas utredningar framgår att verksamheten synes ha varit framgångsrik: enbart under 1830-talet förbjöds 552 nya verk i Finland. Förutom dessa kvarstod flera äldre verk på censurlistorna i årtal.³⁷ Bokhandlarna i Åbo och Helsingfors tvingades årligen överlämna tiotals titlar till censurförvaltningens samlingar eller returnera dem till utlandet. Myndigheterna förmådde dock fortfarande inte genomföra en fullständig övervakning. All privat införsel kunde man inte granska, men de fåtaliga bokhandlarnas stora bokförsändelser som spreds till en bredare allmänhet, förmådde man övervaka och i princip plocka undan förbjudna böcker.

I juni 1834 anlände kapten Åbergs skepp till Åbo hamn. Ankomsten följdes av ett sedvanligt händelseförlopp. Åberg kom från Lübeck och medförde ett paket med inalles 115 verk, jämnt fördelade mellan tysk- och franskspråkiga böcker, till Åbobokhandlaren Christian Hjelt. Åbo tullkammare uppgjorde en förteckning över dessa böcker, vilken sändes till censurkommittén i Helsingfors.³⁸

³⁶ Man förstår allvaret i de ovannämnda fallen då man förmärker att CÖS under hela årtiondet endast några få gånger utdömde böter för missbruk av utländsk litteratur: ett av dessa rörde en censor som i misstag tillät import av tidigare förbjuden litteratur, *Voyage du Général Lafayette aux Etats unis d'Amerique en 1824*, och på grund av denna försummelse avkrävdes en smärre penningssumma. Censuröverstyrelsens protokoll, RA/CÖS Konzeptprotokoll Ca 3.

³⁷ Censurkommitténs månadsrapporter, RA/CK Protokoll, månadsrapporter 1830–1839 Ca 1–10. Se även Alpo Silander, 'Sensuuriolojanne 1829–1840', *Kirjallisuudentutkijan seuran vuosikirja* 4/1936, s. 262–267, där det presenterade antalet censurerade böcker emellertid något avviker från de siffror som jag sammanställt utgående från censurkommitténs månadsrapporter.

³⁸ En av tullkammaren i Åbo till Censuröverstyrelsen insänd förteckning över innehållet i en bokförsändelse från Lübeck som anlänt till bokhandlare Hjelt. RA/CK Bokförteckningar, Eb 5 (1834) 40.

Förteckningen hamnade för granskning hos professor C. E. Ekelund. Han tog det säkra före det osäkra och befallde att alla franska verk, förutom några barnböcker och en grammatik, skulle sändas till honom för närmare granskning. Visserligen lämnades sex böcker, som tydligen redan tidigare blivit censurerade, automatiskt hos tullkammaren i Åbo för att sändas ut ur landet. Under sensommaren bekantade sig Ekelund med ifrågavarande verk och beslöt förbjuda sammanlagt tio publikationer:

1. *Précis de l'Histoire moderne*, par M. Michelet. Bruxelles 1834.
2. *La Vigie du Koat-Ven, Roman maritime 1780–1830*, par Eugène Sue. Bruxelles 1834, 4. vol.
3. *La Vendée et madame*, par le général Dermoncourt. Bruxelles 1833.
4. *Odes et poésies diverses*, par Victor Hugo. Bruxelles 1834.
5. *Littérature et Philosophie mêlées*, par Victor Hugo. Bruxelles 1834.
6. *Une heure trop tard*, par Alphonse Karr. Bruxelles 1833.
7. *Revue de Paris*, 4ème année, XIV vol. Bruxelles 1832–1833.
8. *Rome souterraine*, par Charles Didier. Bruxelles 1834, 2 vol.
9. *Quand j'étais jeune*, par P. L. Jacob. Bruxelles 1833.
10. *Revue de Paris*, 5ème année. T. XVIII, XIX, XXI. Bruxelles 1833–1834.³⁹

De tidigare censurerade böckerna var:

11. *Mémoires du Maréchal Ney. Duc d'Elabingen, Prince de Moscou, publié par sa famille*. Bruxelles 1833. 2 vol.
12. *Mémoires de Louis XVIII*. T. IX–XII. Bruxelles 1833.
13. *Rose et Blanche*, par George Sand. Bruxelles 1833. 2 vol.
14. *Zelia*, par George Sand. Bruxelles 1833, 2 vol.
15. *Le libelliste 1651–1652*, par H. Martin. Bruxelles 1833, 2 vol.
16. *Gaule et France*, par A. Dumas. Bruxelles 1833.

Nästan alla de censurerade böckerna var skönlitteratur. Censuren började på 1830-talet, vid sidan av de politiska aspekterna, allt kraftigare betona sedelösheten och dess undanröjande. Förbudna (t.o.m. två gånger) blev de ännu i dag kända George Sand och Victor Hugo. Alphonse Karr hade skrivit en ro-

³⁹ Opus 1–5: Censurkommitténs utredning till censuröverstyrelsen angående verksamheten i september 17.10.1834, RA/CÖS brevhandlingar, Ea 2(1834) 48. Opus 6–7: Censurkommitténs utredning till censuröverstyrelsen angående verksamheten i oktober 13.11.1834, RA/CÖS brevhandlingar, Ea 2 (1834) 56. Opus 8–10: Censurkommitténs utredning till censuröverstyrelsen angående verksamheten i januari 20.2.1835, RA/CÖS brevhandlingar, Ea 2 (1835) 7.

mantisk roman, som förbjöds såsom omoralisk och stridande mot god sed. Paul Lacroix, som använde sig av pseudonymen P. L. Jacob *le bibliophile*, var en av de författare som oftast censurerades. Till hans övriga censurerade verk hörde bl.a. *Soirées de Walter Scott* som innehöll historier av sin tids mest berömda författare. Censureringen av Michelets verk tyder på politisk censur. Den franske historikerns bok förbjöds då han skrivit att Katarina den stora störtat Peter III från tronen. En sådan uppfattning var inte förenlig med den offentliga bilden av Rysslands forna härskare. På samma sätt ansågs också de memoarer som författats av Ludvig XVIII, som efterträdde Napoleon som Frankrikes kung, vara olämplig läsning.

Censureringen av dessa böcker påverkade inte på något sätt Hjelts verksamhet. Ännu samma år erhöll han en ny försändelse från det kontinentala Europa, ur vilken censurkommittén åter förbjöd tio verk, och samma cirkel fortsatte under hela årtiondet. Denna censurering föranledde inga som helst andra åtgärder. Böckerna konfiskerades blott snyggt och sändes tillbaka till sina utländska förläggare.

Under trycket från den allt hårdare censurövervakningen utvecklade Wasenius sina smuglingsätt i en mera systematisk riktning. Man började nu ofta smuggla in böckerna med enskilda passagerare eller pålitliga kaptener, såsom man gjort redan i fråga om Rühs bok. Wasenius hade fortfarande tillgång till censurlistorna från S:t Petersburg, vilka han sände för kännedom till sina handelspartners. Omedelbart efter att 1829 års censurförordning trätt i kraft varnade han uttryckligen sina handelskompanjoner för den ökade censurverksamheten och påminde beträffande förbjudna böcker om vikten av noggrannhet i fråga om försändelsesätt och nödvändigheten av privata bokimportörer. Först då skadan redan skett:

Af de böcker Tit. Enl. Räkning af den 7. April et 2dra juni hitsänds, komma troligen Europas regenter och Scotts Napoleon, 9de delen att återsändas. Conversations Lexicon fås utifrån Tullen med förbehåll att några blad eller ark derifrån uttagas och skickas tillbaka [till Lindh, verkets förläggare]. Jag anhåller därför att Tit. ville underrätta mig om Tit. önskar att nämde Lexicon på sådana villkor skall kvarstanna här eller återsändes. Sedan de ifrågakomne arken arriveras till Stholm lärer det väl ej blifva svårt att med någon resande återfå dem. På samma sätt kunna äfven andra böcker hitfås, blåt Tit. gifver ordres, inneh. 8 à 10 ex. vardera, som lätteligen kunna transporteras.⁴⁰

⁴⁰ G. O. Wasenius till N. M. Lindh (Örebro) 30.8.1830, HUB Waseniuska bokhandeln bref-Copia 1830, s. 279.

och senare på förhand för att få kartor från det dagsaktuella Polska upproret till försäljning:

Min ödste begäran vore att Hhne med första lägenhet ville sända mig öfver Åbo H. Ar. Kingelin 15 kartor öfver Krigstheat. i Pålen som någon Skeppare torde finna villig att taga med sig under hemd.⁴¹

Ibland transporterades böcker som förbjudits av censurmyndigheterna av och an över Östersjön. Wasenius drog givetvis lärdom av sina misstag. Då Nils Magnus Lindh, sin tids mest betydande förläggare i Sverige, nästa gång sände följande del, nummer tio i Walter Scotts Napoleon-biografi, återfinns den nog på kvittot över försändelsen, men inte i den av Wasenius själv uppgjorda förteckningen som insändes till censuren för granskning.⁴²

Även om Helsingfors var huvudstad och Wasenius på så sätt befann sig mitt i censurmyndigheternas malström, utgjorde Åbo ändå den farligaste platsen för en bokhandlare som försökte undgå censuren. Speciellt Hjeltska bokhandeln var fortsättningsvis föremål för övervakning och ur Hjelts försändelser förbjöds regelbundet böcker avsedda att införas. Hjelt och hans kompanjon, förre statssekreteraren Lars Arnell importerade exceptionellt mycket franskspråkig litteratur, vilket direkt kan jämföras med deras ständiga problem med censur- och tullmyndigheter.⁴³

Även för Wasenius syntes Åbo ha varit en besvärlig ankomsthavn för försändelser. Under bokhandelns första år var Åbo rätt ofta destinationsort för bokförsändelser, speciellt tidigt om vårarna och sent om höstarna då man inte kunde segla till Helsingfors. I början av 1830-talet varnade dock Waseni-

⁴¹ Upproret i Polen 1830 var ett av de hårdast censurerade diskussionsämnena, G. O. Wasenius till Norman & Engström (Stockholm) 2.5.1831, HUB Waseniuska bokhandeln, brefco-pia 1831, s. 119. Understreckningen i originalet.

⁴² Wasenius redogjorde samvetsgrant för all annan litteratur, vilket den gången ledde till censurering av en bok om Alexander I, jfr med varandra N. M. Lindhs (Örebro) kvitto över bokförsändelsen, 7.7.1830, Turun yliopistos bibliotek (TYK), Waseniuska bokhandeln, Räkningar 1830, No. 71–72. Räkningar, kvittan och meddelanden som inkommit till Wasenius bokhandel 1823–1834 (se Ruots. V:3 a-g) samt G. O. Wasenius granskningsförteckning till censurkommittén, 20.7.1830, RA, II Censurkommittén, bokförteckningar 1830, No. 31.

⁴³ Accentueringen av åbobotkhandlarens stora franskspråkiga bokimport torde bero på de till Åbotrakten koncentrerade många herrgårdarna, Eva-Christina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraläimä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, *Historiallisia tutkimuksia* 86 (Helsinki 1972), s. 39–41.

us sina handelspartners för att sända sina böcker till Åbo, eftersom de där skulle bli föremål för en tidsödande och noggrann granskning. Men Wasenius råkade dock inte ut för Hjelts öde tack vare handlanden i Åbo Abraham Kingelin, som skötte om Wasenius bokförsändelser, såväl lagliga som illegala. Wasenius gav Kingelin både råd och tack för skötseln av sina angelägenheter:

Jag återopar mitt sednaste bref af d. 10 [mai 1830] som man vid Censur Komiten härstädes lärer göra svårigheter att påteckna min förteckning å de till Ditt emottagande fr. Sthlm i 2 packor ankomne böcker så sänder jag härhos en annan förteckning den Du ville inlemna till Censur i Åbo och utverka dess påteckning samt sedan så fort sig göra låter uttaga böckerna och befordra dem mig tillhanda.⁴⁴

Wasenius uppmanade utländska bokhandlare att hellre sända sin misstänkliga last direkt till Helsingfors, där han personligen kunde kontrollera försändelsernas ankomst och handläggning.⁴⁵ Vintern 1830 funderade Wasenius även på situationen i Viborg för sin egen del. Han kontaktade sin kund, hovrättsrådet I. G. Loebnitz och frågade om denne var villig att handha censurs uppgifter.⁴⁶ Wasenius befann sig givetvis inte i någon ställning att arrangera detta, men kanske räknade han med att Loebnitz genom sitt goda kundförhållande skulle vara välvilligt inställd till Wasenius försändelser. Loebnitz blev emellertid inte lokal censor, men Viborg utgjorde inte heller en viktig destinationsort för Wasenius bokförsändelser.

Tullen i Helsingfors fungerade fortsättningsvis positivt ur Wasenius synvinkel. Det tydligaste beviset på detta var att han själv tilläts rapportera till censurkommittén angående utlandsförsändelserna: alla förteckningar rörande Wasenius som inkommit till kommittén har nämligen undertecknats av bokhandlaren själv. Frenckells bokhandel i Helsingfors åtnjöt åtminstone delvis samma rättighet. Såsom ovan framgått, ledde denna fördel till att åtminstone Wasenius på förhand ur lastningslistan strök de böcker han visste var förbjudna. Hans personliga insats i smugglingens framgång var sålunda mycket stor, oberoende av om han emottog sina böcker eller själv smugglade in dem.

⁴⁴ G. O. Wasenius till Kingelin (Åbo), 14.5.1830, HUB Waseniuska bokhandeln, bref-Copia 1830, s. 144.

⁴⁵ T.ex. G. O. Wasenius till Norman & Engström (Stockholm), 10.5.1830, HUB Waseniuska bokhandeln, bref-Copia 1830, s. 142.

⁴⁶ G. O. Wasenius till I. G. Loebnitz (Viborg), 28.1.1830, HUB Waseniuska bokhandeln, bref-Copia 1830, s. 23.

De svenska bokförsändelserna utgjorde stommen i den utländska litteratur som Wasenius emottog. Vid sidan av dessa erhöll han ett betydande antal bokförsändelser från Tyskland (främst Leipzig) och Frankrike (enbart Paris). De bokförsändelser som ankom från kontinental-Europa kunde Wasenius dock kontrollera i betydligt mindre grad. Det var onödigt att be de franska bokhandlarna sända endast små partier av böcker som befann sig i farozonen: transportarrangemangen och -utgifterna hade säkerligen blivit besvärliga och all fransk litteratur var redan i sig misstänkt. Informationsgången till Frankrike var så pass långsam, att man inte tillräckligt snabbt kunde underätta leverantörerna om censurens alla vändningar. Såsom tidigare redan konstaterats var problemet med bokförsändelser från Lübeck eller ännu längre ifrån, även att de fartyg med vilka de inskeppades åtminstone i Wasenius fall framför allt synes ha anlänt till Åbo. Det är dock möjligt, att Wasenius också i de försändelser som anlände från kontinenten lyckades hemlighålla t.o.m. flera tiotals verk utan att bli fast.⁴⁷

Misstag inträffade visserligen också. På hösten 1831 tycktes en försändelse från bokhandlarna i Paris anlända till Finland utan större besvär. Wasenius hade t.o.m. fått vetskap om lastens skeppare, kapten Hjort, som hade tagit emot försändelsen i Rouen och ämnade föra den till Stockholm. I september var Wasenius en aning bekymrad för försändelsen, eftersom den var oförsäkrad. Även detta lyckades Wasenius ombesörja, men på grund av den sena årstiden kunde han inte längre namnge en säkert isfri destinationsort för frakten. Lasten måste inskeppas till den finländska hamn som ännu var öppen.⁴⁸ I december trodde Wasenius redan att lasten tryggt nått sin destinationsort, tills sanningen avslöjades: endast några franska böcker från bokhandeln Wiborg & Co i Stockholm hade anlänt till Finland och de nya franska böckerna var ännu någonstans på väg. Då Wasenius redan hade inskickat en förteck-

⁴⁷ Det användbara jämförelsematerialet mellan Wasenius kvitton och censurkommitténs bokförteckningar är mycket ringa, den enda säkra jämförelsen kan göras för en fransk försändelse, där flera böcker saknas. Men denna enskilda brist kan även bero av andra faktorer, böckerna kan ha förstörts eller försvunnit under transporten, se kvittor från J. Renouards (Paris) bokförsändelse, 5.8.1830, TYK Waseniuska bokhandeln, Räkningar 1834, No 165–166 och Wasenius förteckning över de böcker han erhöll av Renouard, 21.10.1834, RA/CK, bokförteckningar 1834, No 88.

⁴⁸ G. O. Wasenius till C. Vogel (Stockholm), 16.12.1831, HUB Waseniuska bokhandeln, brefcopia 1831, s. 296–298. Wasenius uppgav som möjliga destinationsorter Helsingfors, Borgå (Åkesson), Lovisa (Sucksdorff) eller Åbo (Kingelin).

ning över de obefintliga böckerna till censurkommittén, fruktade han nu att myndigheterna hårdhänt skulle slå till mot de tilltrasslade försändelserna.⁴⁹

Oaktat sin förhållandevis framgångsrika verksamhet lyckades censurmyn-digheterna inte förhindra den fortsatta införseln av förbjuden litteratur. Bättre lyckades de med att sätta stopp för böckernas offentliga försäljning och den därav föranledda debatten. Man kunde inte göra reklam för de censure-rade böckerna, och de måste försäljas i hemlighet, under disken. Wasenius nämner speciellt förbudet mot reklam som ett ledsamt hinder för handeln. Ett alternativt sätt att göra reklam för böcker som var förbjudna i Finland, var att omnämna dem i den rikssvenska pressen. Wasenius förmodade att den finländska allmänhet som följde med den svenska tidningspressen även kunde ana att ifrågavarande böcker också stod att få i Finland.⁵⁰

Slutkommentar

Hur passar då ett dylikt medvetet kringgående av bokcensuren in på vår bild av det finländska samhället i början av autonomins tid? Hade inte ledande gestalter i Finland tillsammans med ryska auktoriteter fördömt de idéer och texter som angrep ordningen i kejsardömet samt deras publicering och spridning som mycket farliga? Varför utövade då en bokhandlarna denna verksamhet?

Införseln av förbjuden litteratur handlade dock inte om en systematisk smuggling under inflytande av någon specifik idé. De censurerade författarna hade i allmänhet inte heller någon andel däri. De var knappast ens medvetna om att deras verk lästes i det avlägsna Finland. Det var den läsande allmänheten som beslöt om den importerade litteraturen, eftersom största delen av böckerna kom till Finland i enlighet med förhandsbeställningarna. Bokhandlarna fungerade som ombud erbjudande information och en kontakt mellan utländska bokhandlare och finländska läsare. I en sådan situation styrdes den finländska bokhandlarens försäljning av förbjuden litteratur mera av hans publik än av hans egen vilja.

⁴⁹ G. O. Wasenius till A. Kingelin (Åbo), 16.12.1831, HUB Waseniuska bokhandeln, *Brefcopia* 1831, s. 369–370. Lastens slutliga öde förblev en gåta. I årets sista brev nämner Wasenius att försändelsen avgått från Stockholm med kapten Öhman, men att dennes fartyg blivit på vägen, se G. O. Wasenius till Oldenburg & Co (Stockholm), 30.12.1831, HUB Waseniuska bokhandeln, *BrefCopia* 1831, s. 388. Följande års brevkoncept har inte bevarats.

⁵⁰ G. O. Wasenius till greve Cronhjelm (Christad), 16.5.1831, HUB Waseniuska bokhandeln, *Bref Copia* 1831, s. 131.

På grund av goda handels- och kundkontakter måste man även bedriva handel med förbjuden litteratur, eftersom både handelskompanjonerna och kunderna i annat fall skulle ha försökt anskaffa litteratur på annat sätt. Wasenius omhuldade även på många andra sätt sina kundförbindelser. Han höll ofta fortgående kontakt till sina kunder och rapporterade om beställningarnas öde och redogjorde i fall av förseningar för orsakerna och den sannolika tidtabellen samt bad kunderna vänta tålmodigt. Antalet potentiella kunder för en bokhandlare i Helsingfors var ännu i början av 1800-talet så litet, att det var värt att ge varje kund ett gott bemötande.

Kundkretsen eftertraktade inte revolutionär litteratur utan snarare aktuell information om händelser och åsikter i världen. Speciellt ståndspersonerna litade på sin förmåga att läsa förbjuden litteratur på rätt sätt och agera i enlighet med kulturens och lojalitetens fordringar även om man läste revolutionär litteratur. I Finland antog man i allmänhet vid denna tid att allt stod rätt till då man fick förverkliga sin nationella identitet i det ryska kejsardömetes hägn.

Emellertid innebar det faktum att Finland tillhörde ryska kejsardömet inte i början av 1800-talet ett blint iakttagande av de ryska bestämmelserna, vilket kringgåendet av censuren visar. Finländarna – i detta fall såväl bokhandlandena som ofta även censur- och tullmyndigheterna – verkade rätt ofta i enlighet med sina egna principer, åsidosättande ryska föreskrifter. Särskilt Wasenius agerande är ett exempel på t.o.m. förvaltningens och enskilda personers samarbete vid kringgåendet av bestämmelserna. Även om hans smugglingsverksamhet skedde alldeles i centrum av Helsingfors, befann man sig ändå långt ifrån landets officiella ledning, generalguvernören och kejsaren, och deras befallningar behövde man sålunda inte åtlyda fullständigt.

Henrik Stenius har nyligen påvisat, hur Finland saknat en egen *Grub Street*, som Robert Darnton i samband med dennes undersökningar om den franska upplysningslitteraturens spridning under 1700-talet gör reklam för, d.v.s. ett forum erövrat av andra rangens författare, där regenternas och överklassens liv och administrativa beslut förlöjligades och där man även å ena sidan frammanade ett allmänt missnöje mot den existerande samhällsordningen och å andra sidan gav en skrattretande bild av överklassen.⁵¹ Under autonomins tid kunde man visserligen i princip tro på uppkom-

⁵¹ Henrik Stenius, Kommentarinlägg till prof. Robert Darntons föredrag 'Poetry and Police in the 18th Century Paris', The 3rd Nordic Conference on the History of Ideas for Research Students, Department of History, University of Helsinki, June 7–9 2001.

sten av en mot de officiella makthavarna riktad underjordisk publikationstradition, men i början av 1800-talet var detta inte ens fysiskt möjligt, eftersom Finland saknade små boktryckerier nödvändiga för produktion av underjordiska tryckalster. Likaså blev kritiken av samhällsförhållandena i Finland aldrig ett så lukrativt ämne att det skulle ha varit lönande att i utlandet grunda särskilda förlag, såsom skedde vid Frankrikes gränser på 1700-talet. En enhetlig kultursyn på Finlands lycka som en del av Ryssland förhindrade under 1800-talet länge uppkomsten av en radikalare samhällelig kritik. Införseln av förbjuden litteratur i början av 1800-talet bör snarare ses dels som ett uttryck för att man var en del av en europeisk läsande allmänhet, dels som ett utslag för en nyhets- och kunskapstörst.

Från skolbänken till barrikaderna

Erkki Veltheims socialistiska engagemang
1914–1935

OLLE SIRÉN

”Erkki Velheim är ingen obekant person i den finländska röda rörelsens historia.” Så skrev *Hufvudstadsbladet* hösten 1920. Om tidningens bedömning möjligen var riktig år 1920 är den det knappast numera.¹ Men bekantskapen torde vara värd att uppliva, ty Veltheims ställningstaganden och verksamhet belyser tänkesätt och strävanden i Finland kring frihetskriget-inbördeskriget 1918.

Till en början agerade Velheim inom ganska snäva lokala ramar. Men redan under gymnasiståren fungerade han uppenbart politiskt radikalt. Under det röda våldets tid i Lovisanejden, mellan den 7 februari och den 7 april 1918, verkade den då 20-åriga studenten på några viktiga poster. Han var redaktör vid revolutionens ortstidning *Lovisa Notisblad – Loviisan Tiedonantoja* under dess halvannan månad långa existens, medlem i stadens styrande arbetarråd, den röda maktens länsman i Pernå–Liljendal-distriktet samt försvarsadvokat m.m. vid revolutionsdomstolarna i Lovisa och Pernå. Bland annat hans ställningstaganden i interna motsättningar på den röda sidan gör honom mer än enbart lokalt intressant. Det gör också hans senare verksamhet inom Komintern m.m.

Efter det röda våldets sammanbrott i Lovisanejden den 7 april 1918 följde för Velheim en karriär i den internationella kommunismens tjänst. Det skeddets i hans levnadslopp tycks innehålla märkliga enskildheter, av vilka många

¹ *Hufvudstadsbladet* (Hbl) 4.11.1920. Erkki Velheim ägnas sammanlagt åtta rader (som ung röd länsman i Pernå) i det sex volymer omfattande standardverket om röda revolutionen i Finland, *Punaisen Suomen historia* 1918 (Helsinki 1981–86).

är bristfälligt kända av eftervärlden. Källmaterialet för denna uppsats har huvudsakligen begränsats till det inhemska finländska. Data om Veltheim finns säkert i arkiv i Sverige, Danmark, England och Ryssland, men de har inte använts här, eftersom uppsatsen främst handlar om 1918. I stället för närmare, på primärmaterial baserade utredningar om Veltheims verksamhet efter år 1918, ingår här som slutavsnitt en utblick över några sammanhang kring gymnasist- och studentradikalism.

Fadern aktiv i motståndet under ofärdsåren

Erkki Fredrik Veltheim föddes i Hollola den 25 februari 1898, och avled i Moskva den 22 oktober 1935.² Han var äldste son till affärsmannen, vicekonsuln Carl August Veltheim och hans hustru Aline f. Nikander. Parets yngre söner fick liksom den äldsta finska och svenska förnamn: Olavi Henrik, f. 1899, och Kaarlo Volmar, f. 1900. De yngsta barnen, döttrarna Gunvor, Brita och Hagar, föddes efter det att familjen, senast år 1900, hade flyttat från Hollola (Lahtis) till Lovisa.

C. A. Veltheim bedrev i Lovisa en framgångsrik skeppsmäkleri- och expeditionsrörelse. Det var f.ö. i hans firma som den unge Ragnar Nordström på 1910-talet började lära sig sjöfartsaffärer. Den unge Nordström betraktades som familjemedlem i det Veltheimska huset.³ Konsul Veltheim engagerade sig i kommunalförvaltningen och det politiska livet. Han hörde till de lokala ledarna i kampen mot den ryska förtryckspolitiken. Det passiva motståndet, som i staden främst företrädades av borgmästare Kuhlefeldt, visade sig Veltheim vid några tillfällen beredd att skärpa till ett aktivt motstånd.

Ett exempel må här belysa C. A. Veltheims beredskap till aktiv kamp. Det är hämtat ur Viktor Magnus von Borns relation om landsförvisningen våren 1903. Baronerna berättar där om hur han hemma på Sarvlax hade mottagit orden om landsförvisning och om hur Bobrikoffs utsända hade börjat föra bort packar med motståndsrörelsens papper. Jag citerar ur von Borns berättelse om en av händelserna på Sarvlax denna aprildag 1903:⁴

² Endel personalia om Erkki Veltheim i Detektiva centralpolisens persondossier, mapp 1642, Finlands riksarkiv. I fortsättningen förkortningarna EV, DC resp. RA.

³ Ragnar Nordström, *Voitto tai kuolema. Jääkärieverstin elämä ja perintö* (...) (Juva 1996), s. 50–54.

⁴ Olle Sirén, *Lovisanejden mot Bobrikoff* (...), Historiska och litteraturhistoriska studier 71, SLS (Ekenäs 1996), s. 126f.

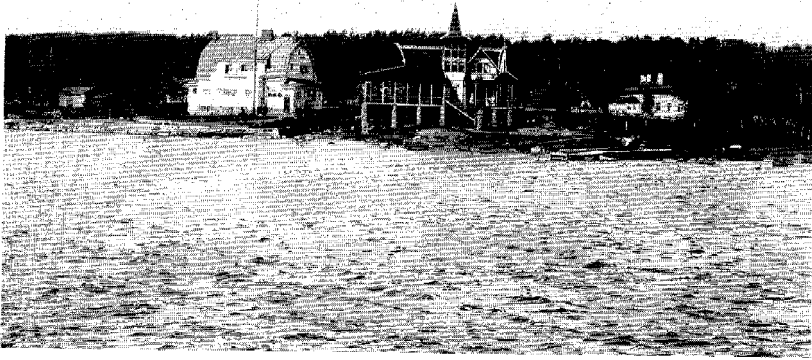
Kort därpå [efter bortförandet av dokumenten] anmälde betjenten en herre, som önskade tala med mig. Utan betänkande bad jag honom låta den främmande komma upp, men innan han lemnat rummet intrusade unge Veltheim resklädd och med flämtande bröst och flammande ögon. Han sade sig vara här med fyra man och två kärror och bad om lof att få förfölja dem som afrest med mina papper och återtaga dem, om de vore viktiga. Jag sade honom att detta icke borde ske [...] jag ville icke bära ansvar för ett våldsamt återtagande. Han förnyade sin anhållan, men jag afböjde fortfarande, tryckte varmt hans hand, tackade honom och sade att jag aldrig skulle glömma detta ögonblick, frågade slutligen om han icke ville sitta ned. Men den unge i sitt mod hänförande mannen tryckte min hand till afsked och gick, med vemod i sina skimrande ögon. Jag glömmmer ej denna syn.[...]

Skolidyll med stänk av radikalism

Erkki Veltheim blev liksom de två bröderna och de tre systrarna elev i Mellanskolan i Lovisa och gick sedan vidare till skolans "fortsättningsklasser", såsom stadens svenska och ännu då enda gymnasium kallades. Erkki inskrevs i gymnasiet hösten 1913 och blev student våren 1916. Hans studentklass bestod av 10 elever, bland dem sedermera litteraturprofessorn Erik Ekelund. Veltheim och Ekelund skrev laudatur i studentuppsatsen, Veltheim därtill i finskan. Veltheims begåvning betecknades av många lovisabor som ovanlig. System Gunvor berättade sedermera att Erkki vid 14 års ålder läste Shakespeare på originalspråket (långt innan han i andra gymnasieklassen började få engelskundervisning).⁵

Nuvarande Lovisa Gymnasiums arkiv uppbevarar protokoll som under Veltheims gymnasistår fördes vid elevföreningens möten. Föreningen bar ännu då sitt från 1800-talet ärvda namn Lovisa Elementarskolas Kamratförbund. Erkki Veltheims namn börjar förekomma i protokollen från hans första år i gymnasiet, när han vid valmötet den 24 januari 1914 som en bland fyra utsågs till medlem i tidningens redaktion, vilken förestods av Ekelund, samt till medlem i den tre elever starka "kommittén för uppgörande av förslag till diskussionsfrågor". Stommen i gymnasistföreningens, konventets, verksamhet var mötena under ett par kvällstimmar en eller två gånger i månaden. Programmet var det hävdvunna: uppläsning av dikter och av den egna handskrivna tidningen, föredrag av någon lärare eller elev, pianomusik, utlåning ur konventets bibliotek, inövning av skådespel inför julfesten,

⁵ Årsberättelser 1913–18 för Mellanskolan i Lovisa & fortsättningsklasser, Lovisa Gymnasii arkiv. Berättelse av Gunvor Castrén f. Veltheim 1936, DC 1642 nr 30.

Tullbrostranden i Lovisa vid början av 1910-talet. Den stora träbyggnaden i "vikingastil" är segelföreningens paviljong och t.v. därom ligger den villa som C. A. Veltheim lät bygga år 1911. Det veltheimska huset övergick sedermera till skeppsredarfamiljen Nordström. (Lovisa museum)

lekar och ringdanser samt som avslutning *Nylänningarnas marsch* unisont avsjungen.⁶

De i tiderna populära programmen av typen diskussion för diskussionens skull odlades också av konventet i Lovisa. Ämnet "Skärgården kontra inlandsnaturen" diskuterades vid mötet den 21 februari 1914. Erkki Veltheim uttryckte sig enligt protokollet lyriskt om "inlandsnaturens förmåner och storslagna skönhet, de stora dystra skogarna, de vackra täcka insjöarna och den leende vegetationen". Veltheim hann ännu under sitt första gymnasistår, i april 1914, hålla ett föredrag över ämnet "Gracen hos den moderna idrotten".

Konventet började följande läsår med att den 3 oktober 1914 till ordförande välja Erkki Veltheim med 32 röster. Redan vid ett par möten samma månad tycks det ha börjat skära sig inom gymnasistföreningen. Först beslöt föreningen att ta upp diskussionsfrågan "Skolungdomens förhållande till den

⁶ Här o. följ: Lovisa Elementarskolas Kamratförbunds protokoll 1916–18, Lovisa Gymnasii arkiv.

nya läroplanen”, med Erik Ekelund som inledare, men vid det följande mötet, när diskussionsfrågan skulle stå på programmet, beslöt man på ordföranden Veltheims förslag att helt ”förkasta” den och i stället börja planera s.k. självstyrelse i skolan. Självstyrelsen innebar bl.a. att eleverna – utan inblandning av lärarna – skulle svara för ordningen på raster och fritid. Veltheim argumenterade för denna självstyrelse enligt protokollet för den 21 november 1914 bl.a. sålunda: ”Den stärker kamratskapet, utvecklar elevernas omdöme och självtillit samt ansvarskänsla, ger bättre tillfälle att försvara sig och anföra förmildrande omständigheter.” Konventet beslöt senare på höstterminen 1914 att införa det nya systemet, först på en provmånad. En domstol tillsattes; till konventets representant i den utsågs Erkki Veltheim.

Aptiten växte. I december 1914 beslöt konventet att självstyrelsetiden på prov skulle utsträckas från en månad till en termin. Ett förslag framfördes om att elevernas självstyrelse också skulle börja gälla på lektionerna. Men det röstades omkull med knapp marginal, 19 röster mot 17.

Om fortsättningen av Veltheims ordförandeskap i konventet läsåret 1914–15 upplyser protokollen att mötena efter nyår började bli fåtaligt besökta och att diskussionerna ”i det stora hela var tämligen intetsägande”. Protokollet för den 13 mars 1915 meddelar: ”På grund av det ointresse, som visades för konventet, beslöts på ordförandens förslag att detta skulle vara sista konventet för denna termin.” Experimentet med självstyrelse berördes i konventets tidning *Vårbrodd* den 25 september 1915, där det ingick en återblick (skriven av Veltheim själv?) på vårterminen 1915. Det hette att experimentet tvingat eleverna att tänka själva, men det var för mycket begärt, ”allt gick ju i sinom tid tillbaks till det gamla go’ a”, konstaterade skribenten ironiskt.⁷

I Lovisa-gymnasisternas skolpolitiska uppgörelser 1914–15 svarade sålunda ordföranden Veltheim för det nya, radikala såsom det uppfattades. Men motsättningarna ledde efter några månader till att medlemmarna tröttnade på organisationen och på dess ledare, till den sistnämndes frustration. Bitterheten satt i hos Erkki Veltheim. I ett brev från sin landsflykt i London den 1 juni 1920 till brodern Olavi, nybliven student, tecknade Erkki en nidbild av

⁷ Sign. Pfeindippides i *Vårbrodd* 25.9.1915, Lovisa Gymnasii arkiv. – En annan stridsfråga berörs i *Vårbrodd* 30.10.1915: Konventet hade beslutat slopa det traditionella Topeliusstycket på julfesten, ”ett av dessa pjäskiga sagospel, som inte tilltalade nutidens ungdom”. Men lärarkåren bestämde att Topeliustraditionen skulle fortsättas. Lärarna kritiserades av skribenten för att inkräkta på elevernas beslutanderätt.

Erkki Veltheim avporträtterad vid 22 års ålder hösten 1920 genom Scotland Yards försorg. (Detektiva centralpolisens person-dossier n:o 1642, Finlands Riksarkiv)

sin gamla skola, ”den borgerliga uppfostrings- och propogandaanstalt som kallas Lovisa Elementarskola & fortsättningsklasser; sätt socialistlyran i din vita mössa, när du sluppit ut”⁸.

Erkki Veltheims brevväxling med Runar C. Öhman (varom mera framdeles) tyder på att Erkki uppfattat sig som socialist redan under sin gymnasietid. Han beskrevs efteråt, i *Östra Nyland* den 6 november 1920, som ”tidigt anstucken av de socialistiska, för att icke säga kommunistiska idéerna”.

Brödrakrig

Hösten 1916 påbörjade Erkki Veltheim studier i filosofi, historia och juridik vid Helsingfors universitet. De avbröts eventuellt tillfälligt i november 1917 och definitivt i februari 1918. Under storstrejken i november 1917 tog socialisterna, stödda av garden från Kotka, för några dagar makten i Lovisa. Den ordinarie polisen ersattes av en arbetarmilis, som fortsatte att sköta större delen av ordningsmaktens uppgifter också efter strejkslutet. I ledningen för milisen insattes faktorn och f.d. redaktören Reino Drockila från Kotka. Till

⁸ Brevet tillhör Olavi Veltheims son kommodoren i.a. Antonio Veltheim, Helsingfors och Lovisa.

kanslist kallades (enligt en senare, något osäker uppgift) studenten Erkki Veltheim, som tydligen då ännu ägnade sig åt universitetsstudierna vid sidan om.⁹

Frihetskriget-inbördeskriget hade brutit ut den 27 januari 1918, men Lovisa nådde de egentliga krigshändelserna först den 6 februari. Röda trupper, som huvudsakligen kom från Kotkatrakten, erövrade då hela Lovisanejden, och de vita försvararna retirerade bl.a. till Pernå skärgård.

Kriget drabbade redan i inledningsskedet familjen Veltheim hårt. Den sjuttonårige Kaarlo Veltheim hörde till de elever i stadens läroverk som den 6 februari drog ut till försvarsstriderna på åshöjderna österom stadsbebyggelsen. Han var en av de tio försvarare som miste livet där. Den 7 februari på kvällen sände fru Aline Veltheim från Lovisa två telegram med budet om sonens död, "Kaarlo stupat på sin post".¹⁰ Det ena telegrammet adresserades till Carl August Veltheim, som då uppehöll sig i Björneborg, det andra till en mottagare vid namn Malin i Helsingfors.¹¹ Denna Malin kan ha varit en person, eller medlem av en familj, hos vilken Erkki Veltheim hade sin studiebostad, eller någon annan närstående. Telegrammet bad mottagaren skonsamt meddela Erkki om det skedda.

Telegrammet med dödsbudet rubbade inte Erkki Veltheims övertygelse och hans aktiva anslutning till den röda sidan. Bröderna Erkki och Kaarlo Veltheim kom för Lovisanejdens del att bli ett av (de få) exemplen på att kampen vårvintern 1918 bokstavligen kunde vara ett brödrakrig. En vecka efter det röda maktövertagandet i östra Nyland sändes den 13 februari från den lokala socialistiska ledningen i Lovisa till någon av dess motsvarigheter i Helsingfors ett telegram: "Skaffa någon student från föreningen till länsmanstjänsten i Pernå." Tjänsten omhändertogs följande dag av Erkki Veltheim, som senast därmed återvände till hemtrakterna.¹²

⁹ Olle Sirén, *Lovisa stads historia 1745–1995* (Lovisa 1995), s. 216f. DC 1642 nr 31 (sign. "Kuha 2" 31.12.36).

¹⁰ Frihetskrigets arkiv (FrA, "Vapsa") i RA, mapp 440, Telegrafkontorens saml, Lovisa 1917–18.

¹¹ Makarna Carl August och Aline Veltheim var dåmera fränskilda. C. A. Veltheim avled ett år senare. Mottagaren Malins adress var densamma som angavs för EV:s studiebostad i Helsingfors, Nylandsgatan 15; Helsingfors universitets katalog vårterminen 1917.

¹² Olle Sirén, *Pernå sockens historia III:2, Sociala miljöer – attityder och politik – inbördeskriget 1918* (Lovisa 1996), s. 538.

Revolutionsoptimism

Veltheims verksamhet som röd länsman i Pernå–Liljendal-distriktet har efterlämnat några handlingar, huvudsakligen angående triviala rutinärenden. Bland handlingarna må dock noteras ett brev till fru Ingeborg Grönholm i Pernå Särklax, vars man, den av rödgardisterna jagade lagliga länsmannen, höll sig gömd. Veltheim bad att få överta en del diarium, blanketter m.m. som han ansåg nödvändiga för sin tjänsteutövning. Hans text innehåller formuleringar som "hövlig anhöllan", "I hopp om tillmötesgående, högaktningfullt" m.m. Den röde länsmannen framtonar i brevet som en väluppfostrad ung man ute i helt lovliga tjänsteuppdrag.¹³

Mest uppehöll sig Erkki Veltheim under det röda väldets tid inte i Pernå utan i Lovisa, där han bodde i föräldrahemmet. Han skötte här sina uppdrag i *Lovisa Notisblads* redaktion, i revolutionsdomstolarna och i den röda stadsstyrelsen, kallad kommunalrådet eller arbetarrådet.¹⁴

Hur Veltheim i ljusa stunder såg på sin roll inom ledningen för det lokala röda väldet framgår bl.a. av ett brev (bevarat i konceptform) som han sannolikt under senare delen av februari skrev till en god vän, kanske Runar C. Öhman. Han skrev om sina medarbetare ur folkets djupa led, vänligt men med några slängar av elitism:¹⁵

[...] Alla de 'civila' kamraterna är jag glad åt. De bästa och flesta äro prövade intelligenta och entusiastiska arbetare, de knoga och försöka och söka och tänka så långt huvudet och den självförvärvade lärdomen räcker och vi skola nog lyckas om vi får tid tror jag. Det är roligt att arbeta, när man vet att man gör sitt bästa, sitt yttersta kan man säga, och så kan man lita på varandra. [...] Concordia res parvae [sic: parvae] crescunt, det är dock sant. Vår iver och energi slappas icke – det sporrar ändå att se resultat av sina tankar och planer och ansträngningar. [...] – vilken härlig tid. [...] Har två privatsekreterare och en springpojke för egen räkning.

Glädjeämnen beskrivs ytterligare i ett annat fragmentariskt bevarat brev.¹⁶ Veltheim redogör där för hur två män från ledningen för ortens sparbank och direktörerna för de två affärsbankerna hade uppkallats till det i rådhuset resi-

¹³ Det av EV begärda avhämtades från Grönholms hem av beväpnade röda, vilket senare lades honom till last; DC 1642 nr 31 m.m.

¹⁴ Om sammansättningen av arbetarrådet och revolutionsdomstolen bl.a. *Lovisa Notisblad* (LN) nr 1 s. 3.

¹⁵ Brevkoncept med EV:s handstil (odat, ca 20.2.1918), FrA 930, RA.

¹⁶ Brevfragment av EV publicerat i *Östra Nyland* (ÖN) 15.5.1918.

derande arbetarrådet. De ställdes där till svars för saboterande verksamhet. Veltheim lät förstå att de tidigare så mäktiga bankmännen, herrarna, nu hade att rätta sig efter arbetarnas krav, sådana de tolkades för dem under Veltheims ledning. Ett särskilt välbehag bereddes honom av att de 50-åriga farbröderna (bland dem gymnasiets rektor) nu skulle få finna sig i vad en knappt 20-årig student föreskrev. Nöjet av denna scen fördubblades sålunda av att det inte bara var arbetarna som hade övertaget över herrarna, utan också ungdomen över den gamla generationen. Brevfragmenten är inte renons på en viss naiv självbelåtenhet. Men framförallt står de som vittnesbörd om den ungdomliga lyckokänslan upplevd i revolutionen som äntligen hade blivit verklighet.

Rollen som försvarsadvokat vid revolutionsdomstolen förutsatte ett visst mått av godtrogenhet och optimism i fråga om socialismens möjligheter att påverka. "Domarna må gå ut på att visa tillrätta de vilseförda, att upplysa de oförståndiga", skrev folkkommissariatets notisblad den 2 februari 1918 i en kommentar till den dagen innan emanerade lagen om revolutionsdomstolar.¹⁷ Att försvarsadvokaten Erkki Veltheim omfattade samma synsätt framgår av hans pläderingar inför revolutionsdomstolen i Lovisa, redan i hans två första mål, den 15 februari.¹⁸ Åtalade var arbetarna Runar och Harald Henriksson. De erkände att de som skyddskårister hade deltagit i Lovisaslaget den 6 februari, varefter de hade begett sig på reträtten till Våtskäri i Pernå skärgård.

Försvarsadvokaten anförde att de åtalade förvisso hade gjort sig skyldiga till ett svårt brott mot arbetarrörelsen. Men det oaktat ansåg han att borde de dömas så mildt som möjligt, ty folkelement som dessa, "tämäntapaisia kansanaineksia", borde man så mycket som möjligt försöka vinna över till den organiserade arbetarrörelsen. På det sättet skulle man göra borgerlighetens led allt glesare. Åklagaren, arbetaren K. A. Salmi, instämde i försvarsadvokatens anförande. De åtalade fälldes vardera till 100 marks böter, vilket var ungefär en tiondedel av det genomsnittliga hos ortens revolutionsdomstolar.

Likartade tankegångar, som i handlingarna får tilläggsbelysning, ger Veltheim uttryck åt i målet den 27 mars, med dess förnyade behandling den 30 mars. Åtalade var två montörer, bröderna Hemming och Elis Joffs; båda hade

¹⁷ *Arbetarnas Notisblad* (utg. i Helsingfors av Finlands Folkkommissariat) nr 3, 3.2.1918, även nr 23, 22.2.1918.

¹⁸ Här o. följ: Lovisa revolutionsdomstols handlingar, mål 15 febr. samt 27 och 30 mars 1918; FrA 20:a, RA; Sirén 1996 (Pernå III:2) s. 526–537.

varit aktiva inom skyddskåren och deltagit i striderna vid Lovisa. De dömdes till fem års straffarbete. Försvarsadvokaten Veltheim skrev samma dag en protest, och fick följande dag på en ny protestskrivelse femton namn av rödgardister och medlemmar i arbetarrådet. Han förmådde också bröderna Joffs att godkänna en förklaring att de inte alls av någon övertygelse hade anslutit sig till den vita kontrarevolutionen för att börja skjuta på de röda trupperna; de ångrade sig nu. Veltheim hänvisade för sin del till den förmildrande omständigheten att de åtalade bröderna vore intellektuellt outvecklade, ”tietopuoliseisti kehittymättömiä”, och i politiska angelägenheter tanklösa. Och han upprepade sin optimistiska favorittanke från Henrikssonska målen den 15 februari: ”Man kan med säkerhet hoppas på att de (bröderna Joffs), som själva är arbetare, skall bli ordentligt organiserade (i den socialistiska arbetarrörelsen), genom att revolutionsdomstolen använder milda tillvägagångssätt”. Domstolen föll till föga och nedsatte straffet från fem år till ”den återstående krigstiden” (som i Lovisa kom att bli 8 dagar).

Lovisa Notisblad om den hägrande segern

Tidningen *Lovisa Notisblad – Loviisan Tiedonantoja* var det röda väldets lokalorgan, som utkom med sammanlagt 12 nummer mellan den 19 februari och den 6 april 1918. Tidningen redigerades av Reino Drockila och Erkki Veltheim.¹⁹ Drockila var utbildad typograf, född i Pyttis, och hade verkat inom den finlandssvenska och finska arbetarpresen vid seklets början. Han blev år 1903 tryckeriägare i Kotka och kallades därifrån i slutet av november 1917 att överta chefskapet för den röda milisen i Lovisa. Vilkendera av de två redaktörerna som står för vilket bidrag i *LN* kan i de flesta fall av intresse med någorlunda bestämdhet anges. Drockila uppgav senare att han i *LN* bara hade skrivit två artiklar (signerade D); den ena gav i nr 1 av den 19 februari 1918 en i neutral ton hållen redogörelse för situationen i Lovisa vid mitten av februari, den andra, i nr 2 den 23 februari, på svenska och på finska, vädjade om ansvarsfullt arbete för att trygga revolutionens vinningar.²⁰ Veltheims bidrag, som till stor del också kan läsas i koncept bland hans beslagtagna pap-

¹⁹ *LN* meddelar inte redaktörernas namn, i stället bl.a. ÖN 17.4.1918, Anna Bondestam, *Arbetet. En tidning i Åbo* (Helsingfors 1968) s. 15. Anna Bondestam och Alf-Erik Helsing, 'Som en stubbe i en stubbåker', *Finlands Svenska Arbetarförbund 1899–1974* (Vaasa 1978), s. 22ff, 81ff, 94.

²⁰ Drockilas uppgift vid förhör 15.5.1918, VRYO 9358, RA.

per, präglades av kraftigare känsloladdning och en mera högstämd stil än den äldre kollegans.²¹

Veltheim kan sålunda bl.a. visas vara identisk med undertecknaren "En stridskamrat i ämbetsverket" under uppropet rubricerat "Kamrater i Gardet" (nr 6, 9 mars), vars inledning och slutkläm lyder: "Arbetarklassens framtid kämpar vi nu för [...] Ljust och varmt skall arbetarens hem vara, då han icke mer är en löneslav, utan en fri arbetarmedborgare. Hans hittills lottlösa barn skola få smaka livets sol, få vägen öppen till civilisationens välsignelser. Stor är den sak vi kämpa för [...] Upp kamrater! Svärjen i dag vid den röda fanan, vid vår heliga sak, att stå troget och med hänförelse vid det rätta och det människovärdiga i denna frihetskamp."

Övertygelsen om det kommande lyckoriket formuleras med variationer i nr 4 den 2 mars: "genom att föra revolutionen till seger, skola vi öppna vägen för de närmaste generationernas väldiga frammarsch mot världshistoriens närmaste mål: det socialistiska samhället.", i nr 5 av den 5 mars: Den pågående kampen i Finland "är ett led i den sociala världsrevolution som är i antågande". I världen skall hädanefter (enligt G. B. Shaw) "finnas blott två verkliga flaggor, den demokratiska socialismens röda flagga och kapitalismens svarta (vita) flagga, Guds fana och mammons fana", och i nr 8 den 16 mars: "Nationalkriget håller på att gå över i ett internationellt klasskrig. Detta senare måste komma." Måstet var ett ord i marxismens gamla deterministiska trossats, enligt *LN*-artikelns rubrik: "Revolutionens nödvändighet i Europa."²²

LN innehåller (i nr 9 den 19 mars och nr 11 den 2 april) notiser om två begravningar vid vilka stupade röda jordades på en utvald profan plats på Paviljongbacken (där den stora väderkvarnen senare placerades). Vid den första begravningen höll Erkki Veltheim tal på svenska och J. Laaksonen på finska. *LN* skrev (i nr 9): "Det var en högtidlig stund, och när man såg den församlade mängdens allvarliga beslutsamma ansikten omkring sig, fylldes hjärtat av känslan att dess unga kamrater dock icke givit sitt liv förgäves.

²¹ Talrika koncept med EV:s handstil i FrA 930, RA.

²² Den marxistiska determinismen ifråga om revolutionen var allmänt omfattad av socialister i Finland vid 1900-talets början; *Sve n L i n d m a n*, inledning till utg. av *Karl H. Wiiks dagbok (...) 1917-1918* (Åbo 1978), s. XVIII f, XXII; även på fältet: *S i r e n*, *Pernå sockens historia I*, s. 446. Enligt marxistisk determinism var sålunda följande en oriktig formulering: man *gör* revolution – medan det riktiga vore: revolutionen *kommer*. I revolutionens förkunselse ingick följdriktigt element av religiöst färgad tro, såsom i citerade texter av Veltheim.

frihets sommar. Sol och värme och fruktbara skördar skall den jorden giva som bevattnats med proletarietets blod [...] Frukten skall bli det samhälle i vilket frihetens, jämlikhetens och broderskapets ande skall härska.”

I artikeln ”Proletärvärldens uppmarsch” (i nr 7, 12 mars, och även i Veltheims handskriftssamling) framträder författaren i de kombinerade rollerna av moralist, livsdyrkare och revolutionär, driven av indignation och hänförelse. Han betecknar överklassmänniskorna som kroppsligen och själsligen försvagade individer, varom enligt honom också dagdrivarförfattarna vittnar: ”Vimlar det icke i det senaste kvartsekllets litteratur av beskrivningar på den ’gyllene’ ungdomens livströtta, dådlösa pessimism, och på den illusionslösa, äldre generationens andliga och moraliska haveri. [Dock:] Brännvinet, sjukdomarna, glädjeflickorna, smutsen och eländet – kapitalets vapen i striden mot människolivet – ha icke släckt det bleknande blodets röda låga, som flämtat [...] som en eldstod i natten skall den leda sitt folk ur kapitalismens ragnarök [...]”

Det ligger i sakens natur – *Lovisa Notisblads* uppgift som opinionsbildare – att framtidstron skulle förkunnas utan större reservationer. Såsom här framgått gav Veltheim bl.a. också som försvarsadvokat och i privatbrev uttryck för en glad förtröstan. Det hörde till rollen. Men hans optimism kunde inte alltid te sig hel och ogrumlad, när den konfronterades med revolutionens lokala verklighet.

Kejvsalödråpen

Vid arbetarrådets möte i Lovisa den 16 februari diskuterades händelserna vid Kejvsalö den 12 och 13 februari 1918. Det skedde på grundval av en skrivelse från ett möte den 15 februari. I mötet hade deltagit representanter för den revolutionära arbetarrörelsen i Lovisa med omnejd. Skrivelsen hade avfattats av Erkki Veltheim. Vid Kejvsalö hade röda garden från Lovisa, Valkom och Kymmenedalen dödat 12 unga män som hade kämpat på den vita sidan. Männen hade vapenlösa tagits till fånga och tagits avdaga under i flera fall råa former. Bland de dödade befann sig abiturienterna Sven Ekelund och Tor Lovenetsky, bägge kamrater till bröderna Veltheim.²³

²³ Om Kejvsalödråpen: Jaakko Paavola, ’Polittiset väkivaltaisuus Suomessa 1918’, *Punainen terrori* (Helsinki 1966), s. 105, 193f, 197ff, 206ff; utförligt i Sirén, Pernå sockens historia I, s. 478–488; även Olle Sirén, *Etapper på Hugo Salmelas väg till Tammerfors* [...] 1915–1918, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 76, SLS (Ekenäs 2001), s. 241 ff.

Vid arbetarrådsmötet den 16 februari åtog sig Erkki Veltheim att på rådets vägnar formulera en protestskrivelse riktad till röda gardets lokala ledning.²⁴ Skrivelsen hänvisar till uppgifter ur säkra källor och betecknar dråpen som "ett det grövsta brott mot den revolutionära massrörelsens alla principer och (röda) högkvarterets uttryckliga dagorder [...] För dem som har smutsat vår röda fana och skändat arbetarnas massrörelse finns inte plats i våra led [...] Vår rörelsens enhälligt uttalade principer måste vi följa, för att så skall ske står vi i ansvar inför historien och inför proletariatet i hela världen."

Skrivelsen riktade till röda staben en fråga om denna hade börjat undersöka saken för att kunna ställa de skyldiga till svars. Om icke, så krävde arbetarrådet att staben omedelbart skulle igångsätta undersökningar och vidta därav nödig-funna åtgärder. Rådsmötet krävde också att staben dagligen skulle hålla rådets representanter underrättade om åtgärderna i denna sak. Till att bevaka ärendet utsågs som rådets representanter kamraterna Porkkala och Veltheim. Ifall staben inte ansåg sig vara rätt instans för ärendet uppmanades den att ofördröjligen överstyra det till vederbörande ämbetsverk, "asianomaiseen virastoon".

Lovisa Notisblad innehåller i sitt första nummer den 19 februari en notis som belyser Erkki Veltheims problematiska position:

Undersökning. På grund av i staden cirkulerande rykten om vapenlösa fångars arkebuse-ring vid Kejsalö har en sträng undersökning igångsatts i och för de skyldigas befordran till krigsrätt [...].

Veltheims text har uppenbart urvattnats vid publiceringen i tidningen. Hans skrivelse från rådsmötet den 16 februari hänvisade inte bara till rykten utan till uppgifter ur säkra källor, men *LN* nöjde sig med rykten. Också notisformuleringen om undersökningen och krigsrätten är missvisande. Som länsman i Pernå synes visserligen Veltheim själv ha försökt utföra en undersökning om Kejsalödråpen, men utan resultat. Av den lokala rödagardesledningen hade sannolikt, på sin höjd, en helt skenbar undersökning igångsatts, och "krigsrätt" blev det säkerligen inte. Man kan konstatera att de största våldsmännen i Kejsalöhändelserna och deras närmaste överordnade snart handplockades av den röda staben i Lovisa för terroraktioner med flera döds-offer i Borgå, Pernå och Liljendal den 24–26 februari.²⁵

²⁴ Skrivelse (koncept med EV:s handstil) "Punaisen kaartin Esikunnalle", odat, FrA 930, RA.

²⁵ Siren, *Pernå sockens historia* III:2, s. 492–496.

Se upp för "vådaskott"!

Veltheim synes inte ha hyst några höga tankar om staben för röda gardet i Lovisa. I det brev, sannolikt skrivet kring den 20 februari, där han berömde sina egna medarbetare, skrev han: "Staben föraktar jag, den är lat och okunnig och despotisk." Den enda i staben som enligt Veltheim gjorde något var spaningsavdelningens chef Bernhard Leivo, "med munnen och kuraget på skaft". Det som denne Leivo åstadkom var terroraktioner såsom de nyssnämnda den 24–26 februari.²⁶

I brevet från omkring den 20 februari uttalade Veltheim ett hot mot röda gardets stab: "Men gubbarna i staben gör vi uppror en vacker dag emot, om inte något 'vådaskott' träffar mig dessförinnan, tänker jag." Detta "uppror" skulle snart bli verklighet. Tids- och platssammanhanget för talet om "vådaskottet" var följande: Den 20 februari hade två bröder Österman, som kämpat på den vita sidan i Lovisaslaget, förhörts inför den röda bataljonsstaben på Societetshuset. Därifrån skulle de föras till fängsligt förvar på milisstationen i rådhuset. Men i skvären mellan de två byggnaderna sköts bröderna av de ledsagande rödgardisterna. Till nyheten om detta fogade *Lovisa Notisblad* den 23 februari ett uttalande, som av stilen att döma sannolikt formulerats av Erkki Veltheim:

Detta upprörande dåd kommer att få sitt efterspel vid krigsrätten. Arbetare, kamrater! Revolutionen besvär eder vid allt vad I hållen dyrt, fläcken icke vår röda fana! Vi m å s t e ur våra led utstöta dem, som göra det. De äro icke kamrater, de äro förrädare mot vår sak.

Följande dag sammanträdde den socialistiska kommunalorganisationen i Lovisa och beslöt om ett uttalande, som publicerades i *LN* den 26 februari under rubriken "Protest". Där konstaterades att "tvänne vapenlösa fångar, bröderna Österman, mördats mitt i staden [...]", varför organisationens möte beslutat uttala "en den skarpaste protest mot dylikt övervåld". "Även fordra vi, organiserade arbetare, att omedelbart en grundlig undersökning fås till stånd, så att de skyldige må befordras till det straff de förtjänat genom ett slikt illdåd."

Erkki Veltheim framstår, särskilt i egenskap av redaktör vid *LN* och medlem i arbetarrådet, som en ledande kritiker av de lokala röda gardena, främst deras gemensamma stab. Han hade oförskräckt i offentligheten riktat skarpt

²⁶ Brev av EV febr. 1918 i ÖN 15.5.1918; brevkoncept ca 20.2.1918 med EV:s handstil, FrA 930, RA.

klander mot gardena, och mot enskilda gardister som agerat i händelserna vid Kejvsalö 12–13 februari och i Rådhuskvären den 19 februari. Sina spända relationer till röda gardena, och vad därav kunde följa, hade Veltheim säkert i tankarna när han i det citerade brevet räknade med möjligheten att elimineras av något "vådaskott", som de som lossats i Rådhuskvären den 19 februari. Den av kommunalorganisationen i bestämda ordalag krävda undersökningen av sistnämnda händelse synes inte heller ha blivit av, eller åtminstone inte lett till något avsett resultat.

Röda manskapet mot sin ledning

Veltheim hade skrivit att han vid tillfälle skulle göra "uppror" mot den lokala rödgardesstab. Det var staben för Lovisa bataljon, som bildades av fyra kompanier, från Lovisa stad, Strömfors socken, Valkom lastageplats och huvuddelen av Pernå socken. Staben höll till på Societetshuset under ledning av Valkom arbetarförenings ordförande Emil Alin och med normalt ca 12 medlemmar. Ett missnöje med staben hade vuxit fram, dels från den civila sidan med Veltheim som språkrör, dels från meniga gardister. Missnöjet tog sig uttryck i en aktion som igångsattes den 24 mars. Huruvida Veltheim på något sätt var inblandad, är ovisst, men det ter sig självklart att han åtminstone i andanom stödde manskapets strävanden.

Aktionen den 24 mars bestod i att ett antal lokala rödgardister utan ledningens vetskap samlades till ett möte, från vilket en skrivelse med hårda krav riktades mot bataljonens kommandör, stenarbetaren Otto Ripatti från Valkom, och mot bataljonens stab. Skrivelsen meddelade att mötet beslutat avskeda kommandören och ge en sträng varning åt staben. Denna, med sin riskabla hemvist på Socis, anklagades för "missbruk av alkohol, förtärande av bättre mat än vad manskapet erhöll och rekvirering av onödiga hästskjut-sar".²⁷

Undersökningen med anledning av klagomålen skulle skötas av den överordnade röda distriktsstab i Lahtis. Huruvida så skedde, är obekant. Både bataljonskommandören och bataljonsstabens tycks ha fortsatt ostörda fram till slutet, som för deras del kom redan två veckor senare. Man noterar att manskapets aktion den 24 mars riktade sig främst mot tämligen triviala missförhållanden. Någon protest mot de våldshandlingar som de egna männen här hade utfört mot vapenlösa motståndare finns inte i nämnda skrivelse.

²⁷ Sirén, *Pernå sockens historia* III:2, s. 504f.

Detta föranleder antagandet att Veltheim inte direkt medverkade i denna aktion av manskapet.

Det röda manskapets aktion fick inget omnämnande i *LN*. Därtill kan ges ett par tolkningar, som inte utesluter varandra. Dels bekräftar det uppfattningen att Veltheim inte hade någonting närmare med aktionen att göra. Dels tyder det på att rödagardesledningen på orten nu – i motsats till vid fallen Kejvsalö och Österman i februari – hade fått ett fastare grepp om opinionsbildningen och kunnat tysta de kritiska rösterna. Det var i så fall ett av dess sista försök till kraftsamling på orten, inför det snabbt annalkande nederlaget.

Veltheim gömd hos skyddskårister

Efter den tyska landstigningen i Valkom den 7 april 1918 och de rödas flykt från Lovisa ännu samma dag organiserade hemvändande skyddskårister m.fl. under den följande veckan ortens vita garde. Dess undersökningskommission under ledning av magister Gabriel Biaudet (som ägde en gård i Pernå Råfsby) hade som uppgift att rannsaka olika personers verksamhet för den röda sidan under de föregående två månaderna, eller i vissa fall verksamhet riktad mot de nyss anlända tyska och vita inhemska styrkorna.

Det sistnämnda gällde fru Aline Veltheim, Erkkis mor. Hon förhördes den 19 april på anmodan av kommandanten för de i Lovisa förlagda tyska truppavdelningarna.²⁸ I staden gick nämligen rykten att fru Veltheim skulle ha "agiterat emot de härstädes förlagda tyska truppers operationer" och att hon skulle ha "samlat namn på någon lista för att därmed anhålla om hjälp hos engelska regeringen att kufva tyskarnas framfart härstädes". I brist på bevis och efter mellankomst av en del lovisabor, frigavs fru Veltheim.

I Erkki Veltheims levnadshistoria är kapitlet efter den 7 april i många avseenden oklara. Det källmaterial som hittills har frambragts lämnar många luckor och ger däremellan uppgifter som kan tolkas på olika sätt. Oklarheterna gäller redan tiden från den 7 april till flykten från Lovisa. Veltheim kom uppenbarligen varken att förhöras av vita gardets kommission eller att ställas inför domstol. Museiintendenten Jedvard Iverus har i sin innehållsrika dagbok (med dess mildt sagt personliga stil) några uppgifter av intresse för sammanhanget. Den 20 april 1918: "Mullvadsarbetet av Relander, fru Hirn, lä-

²⁸ Förhörsprotokoll (koncept) 19.4.1918 upprättat av "H", sannolikt kontoristen Axel Ivar Hammarström (designerad till polischef i staden), FrA 930, RA.

rarinnan Malin samt fröken Freder för fredande av äldste Veltheimpojken och losstagnung av flere banditer pågår för fulla muggar [... senare, samma dag:] Stadens s.k. bättre kvins äro sig lika – intrigmakerskorna nämligen Hirn, Ringbom, Sagulin, Malin med fan och hans mor – sedan de åter fått loss Veltheimskan, ha de slutit skyddsring kring henne och hennes äldste banditfrö.”²⁹

Dagboksförfattaren Iverus hade fungerat som skrivare i den vita staben på Societetshuset t.o.m. den 6 februari. Han framstår vid denna tid som klart markerad högerman. Lektor Relander och de nämnda damerna Hirn, Malin, Freder, Ringbom och Sagulin bör närmast betecknas som liberaler. I fråga om skyddet av fru Veltheim och hennes son Erkki var det säkert mindre fråga om ett politiskt ställningstagande än en humanitär aktion inför den uppenbara risken att sonen hade ställts inför någon av de exekutionsplutoner som under aprildagarna 1918 var verksamma i Lovisa med omnejd.

Erkki Veltheims yngre bror Olavi berättade sedermera om dagarna efter den 7 april: Erkki hade försvunnit hemifrån. Han höll sig gömd hos tre bröder Joffs; två av dessa hade fått en hård dom av revolutionsdomstolen men fått domen avsevärt lindrad tack vare försvarsadvokaten Veltheims insats (såsom här tidigare relaterats). Senare på våren 1918 ordnade bröderna Joffs Veltheims flykt med motorbåt från Lovisa till Helsingfors, och därifrån vidare.³⁰ Enligt senare muntlig tradition hade Erkki Veltheims forna klasskamrat Runar Sjöholm hjälpt till vid flykten.³¹

²⁹ Jedvard Iverii dagbok 20.4.1918 (original i Västmanland-Dala nations bibliotek, Uppsala, mikrokort i Lovisa museum). De i texten nämnda personerna är: fru Aline Veltheim, äldste sonen Erkki, lektor Artur Relander (tidvis läroverksrektor, stadsfullm. ordf. m.m. i Lovisa), fru Betty Hirn (Yrjö Hirns mor), lektor Edith Malin (ev. av den helsingforsfamilj till vilken adresserades telegrammet 7 febr. om Kaarlo Veltheims död), Hildur Freder (som höll förberedande skola), gymnastiklär. Ester Ringbom, stadsbibliotekarien Linda Sagulin. – De av dessa personer som levde 1930 kan konstateras ha tagit ställning mot Lappogrupperingen i Lovisa; Ollie Sirén, 'ÖN under Lappoåret' 1930, ÖN jubileumsnummer 31.3.2001.

³⁰ Prot. vid förhör med Olavi Veltheim 2-4.9.1935 inför DC:s Terijokiavdelning, DC 1642 nr 26. O. Veltheim uppger i sina minnen från Sovjetären att Erkki en tid efter 7.4.1918 hållit sig gömd hemma; *De Avonturen van een fin in Sovjet-Rusland*, door Olavi Veltheim, Geautoriseerde vertaling van Dr B. Rapschinsky (Amsterdam 1939).

³¹ Meddelande t. förf. 1993 av lär. K.J. Weckman, skolkamrat till EV, samt sonen prof. K.J. Weckman med hustru Frida, dotter till nämnde forstm. Runar Sjöholm.

Veltheim föremål för intern borgardebatt

Det rådde i Lovisa liksom annanstans på den segrande vita sidan delade meningar om hur gripna röda skulle behandlas, och senare om hur de lämpligen skulle omtalas. Hösten 1920 förekom i *Östra Nyland* ett meningsutbyte som gällde Erkki Veltheim. Tidningen hade den 6 november nog klart tagit avstånd från Veltheims engagemang i upproret men också kommit med formuleringar som kunde uppfattas som positiva värdeomdömen. "Veltheim var sålunda", skrev *ÖN* den 6 november 1920, "trots sin ungdom en betrodd man bland sina partikamrater. Detta berodde dels på hans mindre vanliga begåvning, dels på den brist på intellektuella förmågor, som i allmänhet förefanns på det röda hållet. Sanningen fordrar det erkännandet, att Veltheim i flera avseenden bistod vita som råkat i de rödas händer, och utverkade åt dem dels frigivning, dels en bättre behandling." Dessa kommentarer i *ÖN* var säkert formulerade av huvudredaktören K. A. Björkstén, som i allmänhet inte kunde beslösas med vänstersympatier.³²

ÖN:s skrivsätt resulterade i en insändare den 20 november 1920 från apotekaren Julius Andersson, chef 1918 för Lovisa skyddskår sedan nyårstiden: "Med yttersta förvåning tagit del av i Eder tidning intagna välvilliga skrivelser i fallet bolsjevikagenten Erkki Veltheim!" Enligt insändaren hade Veltheim "bevisligen tillhört 1918 års ledande män i Lovisa röda garde". Han skulle alltså ha varit medveten om dödandet av sårade och tillfångatagna vitgardister, om "otaliga rove Expeditioner" m.m. Hans "tilläventyrs visade välvilja mot någon enskild person" såg insändaren inte som någon förmildrande omständighet.

Insändaren hade såtillvida fel att Veltheim inte hört till röda gardet; han deltog på den röda sidan direkt endast i den civila verksamheten.³³ Det var inte ovanligt att man på den vita sidan strax efter frihetskriget-inbördeskriget, och ibland många år därefter, betecknade alla på motståndarsidan aktiva som rödgardister och därmed som presumtiva deltagare i kända våldshandlingar mot vapenlösa. Mycket omtalat på orten var ett fall av detta slag gällande en man vid namn Frans Huikko. Han var närmast socialdemokratisk "revisionist" och hade under kriget verkat i det civila uppdraget som ordförande

³² K. A. Björkstén som deciderad högerman: *Sirén*, *ÖN* 31.3.2001.

³³ EV betecknades, oriktigt, av finländska myndigheter som rödagardeschef under inbördeskriget: "Ollut punakaartin johtaja", DC 1642 nr 10; EV i "Förteckning över finska rödgardister i Stockholm" 1920, DC 1642 nr 8.

i livsmedelsnämnden i Pernå; han hade offentligt tagit avstånd från våldshandlingar. Huikko arkebuserades den 8 april i Lovisa. "Fel karl blev skjuten", berättas Ernst von Born ha sagt om händelsen. Domstolarna för statsförbrytelser, som vid början av sommaren 1918 tillsattes för att rannsaka och döma personer från den röda sidan, hade som en viktig punkt i sina förhørsformulär frågan om den åtalade hade burit vapen eller inte. Men den distinktionen var i många fall svår att notera för den stora allmänheten.

I ÖN-redaktionens svar på insändaren av den 20 november 1920 bör ytterligare bl.a. inledningen observeras: "Har aldrig varit meningen att taga röda lovisaynglingen, numera internationella bolsjevikagenten Erkki Veltheim i försvar [...] Har endast velat framhålla, att i en mörk och brottslig verksamhet kan också finnas någon ljuspunkt." Redaktören delade alltså i stort sett insändarskribentens bedömning av Veltheims verksamhet på den röda sidan, som sådan, som brottslig. Men redaktionen hade, enligt sitt svar, velat framhålla att det i hans "gärning på denna ort" dock hade funnits sådant som en domstolsbehandling i hemlandet kunnat se som förmildrande omständigheter.

I Velheim-debatten i Lovisa, sådan den offentligt fördes på den vita sidan, kom två bedömningsätt till tals: dels fördömdes Veltheims verksamhet kategoriskt som brottslig, dels konstaterades verksamhetens brottslighet men med framhållande av förmildrande omständigheter, nödvändiga att beakta av eftervärlden. Både insändare och redaktion använde i ÖN den 20 november 1920 formuleringen "bolsjevikagenten Erkki Veltheim", redaktionen med tillägget "internationella". Hur detta emellertid hade kommit att bli en sakligt sett korrekt titulering skall beskrivas i de följande avsnitten.

Revolutionärer från Finland mera välkomna i Sverige än i Danmark?

Uppsatsens tyngdpunkt flyttar nu för några avsnitt över till ett berättande i gränzonen till dokumentär skönlitteratur av genren agentroman. Enligt sentida sagesmän i Lovisa skall Erkki Veltheims flyktväg först ha gått till Norge. Detektiva centralpolisen i Helsingfors har för november 1918 en notis om Veltheim. Enligt den hade han då nyligen anlänt till Köpenhamn efter en flera månaders färd till fots.³⁴ Ett den 27 november 1918 i Köpenhamn daterat brev till "B.B." vid Detektiva centralpolisen upplyste om att Veltheim nylig-

³⁴ Notis i ÖN 18 november 1918, sedan införd som nr 1 i DC:s persondossier om EV, mapp 1642 (oriktigt som tagen ur *Hb*).

gen hade skrivit i (danska) *Sosialdemokraten* "om hvita terrorn". Han hade sedan ställts under diskret bevakning, och upphört med sin agitation.³⁵

I början av år 1919 var Veltheim i Sverige. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* återgav den 24.1.1919 under rubriken "Falsa pass" några uppgifter som tidningen fått av Veltheim själv om hans första halvår i Skandinavien:³⁶

[...] Vid sin ankomst till Stockholm (sommaren 1918) lyckades han utverka regeringens medgivande till att uppehålla sig här i riket. Efter någon tid beslöt han sig för att resa till Danmark, men som det icke är så lätt för finska rödgardister att taga sig fram i Danmark som i Sverige, gällde det att skaffa sig legitimationspapper.

Genom förmedling av en bageriarbetare i Hälsingborg fick Veltheim på poliskammaren där ett pass för honom som svenska undersåten Ernst Wiberg.

Med den legitimationen lyckades Veltheim ånyo komma in i Danmark. Men snart blev han utvisad därifrån och uppehöll sig sedan mest i Malmö och Stockholm, som "Wiberg". Enligt uppgifter som också cirkulerade i finländsk press förestod han tidvis "de finländska kommunisternas agitationsbyrå" på Torsgatan 10 i Stockholm, därifrån propagandaskrifter sändes till Finland.³⁷ Han skall också ha fungerat som kurir på linjen Moskva-Petrograd-Finland-Stockholm. I den rollen använde han namnen Andersson och Karlsson, till vilka han så småningom ytterligare lade Carlton och Rubenstein.³⁸

Emellertid arresterades Veltheim den 28 januari 1919. Åtal mot honom för förfalskningsbrott anhängiggjordes vid rådhusrätten i Malmö. Därefter följer en lucka i det föreliggande källmaterialet fram till oktober 1919. En tyskspråkig rapport från Köpenhamn av den 16 oktober 1919 meddelade om den "finnische Student" Veltheim bl.a följande: "Er flüchtete über Schweden nach Dänemark, wo er [sich] noch in Köpenhagen aufhalten soll."³⁹

Vad Veltheim gjorde i Danmark är i övrigt okänt. Uttalandet av honom för Sydsvenskan om att röda flyktingar från Finland blev bättre mottagna i Sverige än i Danmark är förvisso intressant. Hans egna upplevelser i de två länderna tyder för sin del på att en sådan skillnad verkligen kan ha förelegat.

³⁵ DC 1642 nr 2.

³⁶ *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 24.1.1919, citerad av *ÖN* 1.2.1919.

³⁷ Här o. följ: *Helsingin Sanomat* (HeSa) 29.1 och 30.1.1919; *Hbl* 1.2.1919; *ÖN* 1.2.1919 och 6 november 1920.

³⁸ Skr. av "W" dat. Helsingfors 12.12.1920, DC 1642 nr 9.

³⁹ DC 1642 nr 3 och 5.

Men de sammanhangen kan inte dryftas här. Ty uppmärksamheten skall i det följande riktas mot diverse notiser om Veltheims förhållanden i England.

Politiska och privata hälsningar från London

Från Skandinavien reste Erkki Veltheim till England. Enligt en bedömning av Scotland Yard (gjord av förekommen anledning, varom här framdeles) var Veltheim "en farlig revolutionär, som utan pass lyckats särskilda gånger in- och utkomma ur landet".⁴⁰

Den 1 juni 1920 daterade Erkki Veltheim i London ett brev till sin bror Olavi i Lovisa.⁴¹ Brevet börjar med gratulationer till brodern, som avlagt studentexamen och blivit myndig samt deltagit i första maj-firandet på "Talo", arbetarföreningens hus i stadsdelen Nystaden i Lovisa. "Om du går där oftare, hälsa från mig och jag skall sända ett hälsningsbrev, som du kan framföra." Brevet till brodern innehåller också annat som upplyser om några av Veltheims åsikter och planer. Det framgår att modern Aline i brev till sonen lagt in tidningsurklipp som stöd för hennes uppfattning att en lugn samhällsutveckling i ett parlamentariskt styrt land vore bättre än våldsam omstörtning till proletarietets diktatur. Erkki kommenterade ironiskt att moderns åsikter kunde härstamma från Labour-byråkrater med krymphjärna. Över hälften av brevet ägnas åt att i mörka färger beskriva efterkrigstidens förhållanden i Storbritannien och annanstans i västvärlden, med inflation, bostadsbrist, arbetslöshet och oroligheter, bl.a. på Irland. Skribenten drar följande konklusion: "Må vara, att utvecklingen sker i många stycken annorlunda än vad man väntar – men i huvudsaken har jag ännu ej funnit något som skulle jäva min bolsjevistiska uppfattning."

Erkki meddelar i brevet nyheter om sitt privatliv. Han gläds över att modern tycks ha accepterat hans fästmö Alison Gilbertson. Miss Gilbertson hade arbetat som sekreterare hos Sylvia Pankhurst, den mest vänsterradikala av damerna i den Pankhurstska suffragettkretsen. "Kan vi med Alison få tag i ett litet hus ute i the 'suburbs' så flyttar vi dit." Han inbjuder brodern Olavi att komma till London för att studera och praktisera shipping.⁴² Erkki klagade

⁴⁰ Rapport nr 93, 5 november 1920 sekret, från Ossian till UM; UM:s arkiv 5 C 7, RA; medd. t. förf. av Antonio Veltheim.

⁴¹ Brev EV t. Olavi Veltheim, London 1.6.1920; medd. t. förf. av Antonio Veltheim.

⁴² Olavi Veltheim arbetade 1924–25 i London inom Arcos, ett engelskt-ryskt företag, reste sedan till Sovjetunionen, där han en tid verkade i shippingbranschen. Åren 1929–35 tillbringade han i sovjetiska fängelser och straffarbetsläger som politisk fånge. Han frigavs 1935 och

de dock över penningbekymmer: "just nu är jag så rasande fattig att jag inte kan få lös ett par pund ens". Han betecknade sin och Alisons förstadslycka som osäker, "ingen vet ju ännu vad allt kan hända."

Revolutionsplaner och Kominternkontakter i England

Närmare gick Erkki Veltheim i brevet den 1 juni 1920 inte in på förhållandena kring det osäkra i hans tillvaro. Men de blev uppenbara, också för den stora allmänheten, på hösten 1920. Där om upplyser bl.a. två Reutertelegram till Finska Notisbyrån den 2 november och en rapport den 5 samma månad från Finlands sändebud i London till UM samt några handlingar från december 1920 hos Detektiva centralpolisen i Helsingfors.⁴³

De ifrågavarande tidningsnotiserna och rapporterna nämner inte Veltheims finländska medarbetare i London, fru Salme Pekkala (f. Murrik, syster till Hella Vuolijoki). Veltheim hade skaffat sig ett nytt täcknamn, "kamrat Vie", och fick i samarbetet med fru Pekkala ytterligare namnet "Frederique". (Var det en avsiktlig maskering att det feminint klingande Frederique hade fått ersätta det maskulina Frédéric?). Salme Pekkala och Erkki Veltheim, "Maud & Frederique", korresponderade sommaren 1920 med kamraterna Gylling, Sirola och Kuusinen i Sovjetunionen. Det framgick att delade meningar rådde om det bästa sättet att i England främja den socialistiska revolutionen. Något betydande konkret kom inte till stånd, även om det hann produceras en mängd notiser och andra papper kring förberedelserna.⁴⁴

Rykten hade en tid under år 1920 cirkulerat i London om en "mystisk bolsjevikemissarie", i pressen omtalad som "Mystery Man". Den 10 juni 1920 fick engelska polismyndigheter ett meddelande om att "Mystery Man" alias Andersson alias Karlsson alias Carlton alias Rubenstein var kontaktman mellan kommunisterna i England och deras kamrater i Skandinavien och att han

blev snart en ledande tjänsteman i jägaröverstelöjtnanten Ragnar Nordströms rederikoncern. Han var gift med en engelska. Om hans sovjetminnen se not 30. – I ett PS till brevet 1.6.1920 hänvisar EV till vad han avsett med två föregående brev: "[...] de var avsedda också inkom för Runi", dvs. Runar C. Öhman.

⁴³ Reuter-FNB-telegram 2 november 1920 publicerade bl.a. i HeSa och Hbl 4.11 samt i ÖN 6.11, alla tre med orden Bolshevikiälähetti resp. Bolsjevikagent i rubriken. *Suomen Kuva-lehti* nr 46/1920 från egen korrespondent i London. Rapporten i DC 1642 nr 9 och 10.

⁴⁴ Tauno Saarela och Kevin Morgan, 'Salaperäiset suomalaiset ja Britannian kommunismin synty', Tauno Saarela m.fl. (red.), *Aave vai haave* (Saarijärvi 1998), s. 13f, 19–29.

samarbetade med Sylvia Pankhurst. Miss Pankhurst hade skrutit med att hon kunde ordna vilken kurir som helst till och från England. På förhösten 1920 inkom uppgifter om att Andersson (etc.) setts i Newcastle och Glasgow. Från Newcastle skall kommunistiska agenter ha sänts till Norge och Sverige. Rapporter om Andersson gav vid handen att han ledde kommunistagenternas verksamhet över hela Storbritannien.

Den 26 oktober 1920 arresterades Andersson av Scotland Yard; efter en veckas tiggande berättade han att han var finländare och hette Erkki Veltheim. Den arresterades sak var sedan före vid polisdomstolen i Bowstreet den 2 november. Veltheims egna uppgifter, vittnens utsagor och beslagtagna dokument gav följande bild av hans verksamhet och av strävandena inom de kretsar där han rörde sig i London: Den ena av Veltheims två viktigaste kontakter i England var parlamentsledamoten överste Cecil L'Estrange Malone. Tillsammans planerade herrarna att ställa upp "den engelska röda armén", som i begynnelskedet närmast skulle ha karaktären av en organisation för utbildning av officerare i den tilltänkta armén. En fond projekterades för att finansiera utbildningen och anskaffningen av eldvapen, maskiner och bomber. Arbete skall ha igångsatts "för att övertyga manskapet inom flottan om de revolutionära idéerna". Därvid skall Veltheim bl.a. ha haft kontakt med det irländska Sinn Fein.⁴⁵ Veltheim häktades just när han trädde ut ur "den kände engelske bolsjeviken, Colonel Malones" hus, för att citera legationsrapporten till Helsingfors. Sedermera förhörd sade Malone, som väntat, att han inte visste någonting om Veltheim.

Den andra särskilt viktiga kontakten var Sylvia Pankhurst och suffragettkretsen kring hennes mor och syster. I samband med polisens husundersökning hos Veltheim hittades ett brev från Sylvia Pankhurst till högsta ort i Moskva som började: "Dear Comrade Lenin". Detta brev och ytterligare fyra skrivelser, bl.a. till Zinovjev m.fl. i Kominternledningen, skulle antagligen vid tillfälle av Veltheim överstyras till Moskva. Skrivelserna behandlade en summa om drygt 3000 pund, som skulle ha ställts till miss Pankhursts förfogande av Komintern. Pengarna var avsedda att användas under en sex månaders tid bl.a. för illegal litteratur och "organiserandet av arbetet inom armén"; i det sistnämnda hade ju Veltheim tilldelats en roll.

Finlands minister i London, Ossian Donner, uppgav i sin rapport till UM den 5 november 1920 om sitt inskridande i affären Veltheim: "[...] Tack vare

⁴⁵ Här o. följ: Rapport av "W" 12.12.1920, DC 1642 nr 9.

vänlig vink genom Foreign Office till Scotland Yard på privat anhållan af mig har faktum att han är finne så litet som möjligt omnämmts och nästan fullständigt ignorerats.” Några komplikationer i Finlands relationer till Storbritannien medförde affären veterligen inte.

Londondomstolens utslag i fallet Veltheim den 2 november 1920 lydde på sex månaders straffarbete och utvisning ur riket, till Finland. De engelska myndigheterna lovade meddela Detektiva centralpolisen i Helsingfors namnet på fartyget med vilket Veltheim skulle sändas till Finland och dess avgångsdatum, för att han omedelbart vid framkomsten skulle kunna arresteras och förhöras av DC.

Så försvann (åtminstone för en tid) ”Mystery Man” – Wiberg – Andersson – Karlsson – Carlton – Rubenstein – Kamrat Vie – Frederique ur den skandinaviska och brittiska revolutionsrörelsens led. I senare tider har ett rykte vetat berätta att Veltheim 1920–21 skulle ha enleverat Sylvia Pankhurst till Sovjetunionen. Enligt hans egna uppgifter, som i detta fall inte bör betvivlas, nöjde han sig dock med sekreteraren.⁴⁶

Sovjetisk utrikeshandel och Komintern

Åren 1921–35 vistades Erkki Veltheim huvudsakligen i Sovjetunionen. Vår kunskap om det skedet i hans liv är också bristfällig. Den baserar sig till stor del på andrahandsuppgifter av olika slag. På basis av föreliggande källor (och utan användning av bl.a. Kominterns arkiv) måste framställningen på centrala punkter bli skissartad. Det gäller främst just Veltheims engagemang i Kominterns verksamhet och nyanserna i hans politiska övertygelse.

Osäkerheten gäller redan uppgifterna om överflyttningen från England till Sovjet. Efter avtjänat straff i England vintern 1920–21 skulle Veltheim föras till Finland för att förhöras och dömas. Men det blev tydligen inte så. Fartyget som förde Veltheim (med eventuell bevakning) gjorde ett uppehåll i Köpenhamn. Där – berättade tidningen *Punainen Karjala* halvannat årtionde senare – gjorde fången ett djärvt rymningsförsök, och lyckades undkomma.⁴⁷

Fram till slutet av år 1923 var Veltheim verksam i den av Edvard Gylling

⁴⁶ Arvo Tuominen, *Myrskyn mentyä* (Helsinki 1971), s. 249, titulerar uppenbart oriktigt EV rödagardesofficer, ”punaupseeri”, men berättar korrekt om EV:s förbindelse med sekreteraren miss Gilbertson. Panu Rajala läste 1994 Tuominens memoarer så flyktigt att han fick det till att EV hade rymt med miss Pankhurst själv; Panu Rajala och Hannu Raatikallio, *Petturin testamenti. Arvo Poika Tuomisen todellinen elämä* (Juvu 1994), s. 402.

⁴⁷ *Punainen Karjala*, dödsruna över EV 26.10.1935, i DC 1642 nr 26.

ledda fjärrkarelska sovjetrepubliken. Han tjänstgjorde huvudsakligen vid republikens handelsorganisation Kargostorg. I ett par månader kring nyåret 1924 uppehöll sig Veltheim i Moskva, där han vårdades för sin lungdot. Enligt senare uppgifter av hans sovjetiska bekanta skall han ha ådragit sig sjukdomen under den hårda fängelsetiden i England. I ett brev av den 18 december 1923 från sjukhuset i Kreml till modern i Helsingfors berättade han att han i Moskva sysslade med "ett och annat lättare arbete i samband med Folkupplysningskommisariatets utländska litteraturavdelning".⁴⁸

Veltheim blev aldrig helt återställd från sin lungsjukdom. Han kunde inte återvända till sitt arbete i Petroskoi utan måste söka sig till hälsosammare trakter söderut. Under åren närmast efter 1923 vistades han på olika orter vid Svarta havets nordöstra kust, i bl.a. Novorossijsk och Tuapse. Dels kunde han här få sanatorievård, dels kunde han i längre repriser arbeta för olika organisationer främst inom den sovjetiska utrikeshandeln. Vid sidan av tjänstgöringen som chef för Gostorg i Novorossijsk fungerade han som viceordförande i en "ispolkom", dvs. en exekutivkommitté (sannolikt inom den lokala eller regionala handelsorganisationen) samt som ordförande för (den ekonomiska) Svartahavsplanen, Tjernomorskij plan.⁴⁹

Från och med år 1928 vistades Veltheim mycket i Moskva. Han synes åtminstone till någon del ha fortsatt sin tidigare "opolitiska" tjänstgöring. Sommaren 1935 semestrade han i Fjärrkarelen, men hans hälsotillstånd förvärrades. Edvard Gylling och Yrjö Sirola ledsagade honom till ett sanatorium i Karhumäki. Därifrån var det avsikten att han skulle föras för vård till något sjukhus vid Svarta havet. Men under ett uppehåll i Moskva avled Veltheim den 22 oktober 1935, hans kropp kremerades.⁵⁰

Den finländska statspolisens avdelning i Wiborg gav i sin redogörelse den 1 november 1935 för omständigheterna kring Veltheims död följande allmänna omdöme om den bortgångne i sovjetsamhället:⁵¹ "Erkki Veltheim torde vara bekant i Sovjet som representant för den finska kommunistintelligentian. Hans namn har i årtal nämnts vid sidan av därvarande ledande perso-

⁴⁸ DC 1642 nr 15.

⁴⁹ Prot. vid förhör med Olavi Veltheim 2-4.9.1935, DC 1642 nr 26.

⁵⁰ Yrjö Sirola t. Toivo Antikainen 10.8.1935, DC 1642 nr 22 och 23, citerat i Arvo Yläraakkola, *Edvard Gylling. Itä-Karjalan suomalainen rakentaja* (Keuruu 1976), s. 274f. Även Arvo Tuominen 1971 s. 249. Erna Mether t. Toivo Antikainen 29.10.1935, DC 1642 nr 27.

⁵¹ P.S.-meddelande 1 november 35 sekret, DC 1642 nr 28.

ners, även om mycket inte har hörts om hans verksamhet, säkerligen emedan han varit mycket sjuklig." Bedömningen av Veltheims position bland finländska kommunister i Sovjet kan anses bekräftad bl.a. av det relativt stora utrymme som de två tidningarna *Punainen Karjala* (i Petroskoi) och *Vapaus* (i Leningrad) gav åt dödsrunorna över Veltheim, 32 resp. 40 spaltcentimeter. *Punainen Karjalas* nekrolog var undertecknad av Edv. Gylling, J. Lumivuoko, A. Usenius och fem andra personer.⁵²

Erkki Veltheims verksamhet i den kommunistiska internationalen belyses sporadiskt och högst knapphändigt i materialet från källor utanför organisationen. De nyssnämnda dödsrunorna berörde verksamheten kort. *Punainen Karjala* skrev att Veltheim år 1924 fick kommendering till internationellt arbete, "vartill han som språkkunnig och politiskt kvalificerad hade förutsättningar". Enligt *Vapaus* var Veltheim alltid beredd till uppdrag i partiets tjänst, varför han allt närmare engagerades i Kominterns verksamhet.

Strödda detaljuppgifter från skilda tider i finländska statspolisens persondossier upplyser ifråga om Veltheim och Komintern mest bara om att mannen arbetade för organisationen och om diverse platser, men egentligen inte om arbetets art (efter Londontiden).

Vid förhöret inför statspolisen i september 1935 uppgav Olavi Veltheim att han visste att brodern Erkki senast i samband med flyttningen från Novorossijsk till Moskva 1927 hade trätt i Kominterns tjänst.⁵³ Sommaren 1928 träffade Olavi brodern, som då berättade att i han hade varit i Berlin, där han hade ordnat ett blodigt första maj-firande; planer skall ha uppgjorts på att skaffa Erkki tyskt medborgarskap och få honom placerad i riksdagen, men resultatlöst. År 1929 kom det brev från Erkki i Paris och Bryssel. Senare, trodde Olavi, hade Erkki sänts i Kominternärenden till Kina och Japan och möjligen till USA. Data om Veltheims verksamhet i Sovjetunionen berör självfallet frågan om hur nära samröret var mellan organen inom den sovjetiska utrikeshandeln och Komintern. Den frågan kan för Veltheims del än så länge inte besvaras.

Särskilt många upplysningar om Erkki Veltheims ställning i ideologiska frågor efter 1920 föreligger inte. Formuleringarna om dessa ting i dödsrunorna m.m. kommenteras i slutet av denna uppsats.

⁵² *Vapaus* och *Punainen Karjala*, båda 26 november 1935, DC 1642 nr 26.

⁵³ DC 1642 nr 26 bilaga, nr 31 sammanfattning 31.12.1936 sign. "Kuha 2". Olavi Veltheims tryckta minnen 1939 (not 30) ger inga uppgifter om EV:s verksamhet i Sovjet.

Ungdomsradikalismens källor och alternativ

Här skall avslutningsvis dryftas två frågor i anslutning till Erkki Veltheims socialism, mot bakgrund av rörelser i tiden. Frågorna gäller dels inspirationskällorna, dels alternativet för gymnasist- och student-socialismens fortsatta utveckling: att hålla fast vid övertygelsen livet igenom, eller att besviknen lämna marxismen för borgerligheten eller en vag position i mellanzonen.

Först skall några faktorer diskuteras som kunde tänkas ha bidragit till gymnasisten (eller senast studenten) Veltheims socialistiska engagemang. Dylika faktorer bör ha verkat kraftigt för att övervinna trycket från den övervägande borgerligt präglade familje- och skolmiljön: den yngsta brodern Kaarlo Veltheim representerade den dominerande hållningen när han som frivillig ryckte ut i frihetskriget-inbördeskriget på den vita sidan. Hans död på slagfältet kunde ju tänkas ha manat äldsta brodern att ställa upp på samma sida. Men då, i februari 1918, hade Erkkis ställningstagande för den röda sidan blivit så fast att det inte lät sig rubbas.

De förhållanden inom lokalsamhället Lovisa med omnejd som kunde ha setts som drivkraft till uppror kunde knappast, allmänt taget, betecknas som särskilt svåra. Rapporterna härifrån till arbetarpressen (*Arbetet* och i någon mån *Eteenpäin* i Kotka) gällde avgjort mera av världskriget betingad arbetslöshet och livsmedelsbrist än det på orten förefintliga sociala systemet som sådant. Veltheim själv redovisar varken i tidningsartiklar eller andra texter egna eller andras iakttagelser av missförhållanden i den omgivande sociala verkligheten. Veltheims revolutionära förkunnelse kom i det avseendet att sväva utan konkret förankring. Hans fall belyser därmed en problematisk faktor bakom ungdomsradikalismen, nämligen bristfällig erfarenhet som en naturlig följd av ringa ålder. I hans fall betydde uppenbarligen en teoretisk ideologisk påverkan mera än upplevelser och iakttagelser av närsamhället.

Om ideologisk inspiration i hemmet kan endast framföras förmodanden. Att sonens socialism skulle ha följt mönstret av uppror mot fadern, den framgångsrika affärsmannen, är en patentförklaring för vars giltighet i fallet Veltheim egentliga belägg saknas. Men uppgifter finns (ovan relaterade) om några situationer där den unge mannen med uppenbar inlevelse spelade rollen som upprorsmakare mot en äldre generation: oppositionen mot oförstående konservativa lärare i gymnasiet och maktspråket mot bankfarbröderna från den revolutionära styrelsen på rådhuset. Vad den på 1910-talet fortskridande söndringen i föräldrarnas äktenskap haft för betydelse för äldste sonens utveckling kan bara bli föremål för psykologiserande spekulation.

Direktör C. A. Veltheim hade som aktiv i motståndet under ofärdsåren visat mod och ett engagemang som i sin intensitet hade imponerat sällsynt starkt på en kritisk bedömare som Sarvlax-baronen. Styrkan i engagemanget var lika stor hos sonen Erkki, när det gällde den stora saken för honom, revolutionen. Om sålunda graden kan tänkas ha ärvts från fadern, kom kanske riktningen från modern. Aline Veltheim uppfattades av lovisaborna som socialist. Man grep henne strax efter den tyska erövringen av staden den 7 april 1918. Detektiva centralpolisen betecknade fru Veltheim som socialdemokrat. "Some years ago she was friendly with Sylvia Pankhurst", heter det i en rapport i december 1920 till DC i Helsingfors. Sylvia var ju den radikala socialisten i sin berömda familj.

Aline Veltheim hade, som här inledningsvis nämndes, gått i finsk skola. Hennes i det avseendet övervägande finska identitet förklarar varför sönerna fick finska och svenska förnamn, den äldste Erkki Fredrik. Men de Veltheimska barnens skol- och umgängesmiljö i Lovisa var praktiskt taget helt svensk. Därför är det anmärkningsvärt att Erkki Veltheim, när han började studera vid Helsingfors universitet, skrev in sig i *Eteläsuomalainen osakunta* (Södra Finlands nation).⁵⁴ De av hans kamrater från det enda, svenska, gymnasiet i Lovisa som började med universitetsstudier valde som en självklar sak Nylands nation. Att han på detta sätt avvek från de övriga kommenterades veterligen inte vare sig av honom själv eller av samtida. Om det avvikande nationsvalets motiv skall här ej närmare spekuleras. Men det kan konstateras att Erkki Veltheim vid övergången från gymnasiet till universitetet i dubbel bemärkelse hade markerat distans till sin svenskborgerliga miljö, språkpolitiskt med valet av en finsk studentnation, partipolitiskt med det socialistiska engagemanget.

Av dem som arbetade i den röda maktens tjänst i Lovisa vårvintern 1918 synes Erkki Veltheim ha varit den enda som studerat längre än folkskolan. En del av de ovan citerade formuleringarna i brev vittnar om Veltheims von oben-attityd mot de enkla arbetarna inom lokalförvaltningen. Med en sådan inställning fann den unge studenten knappast någonting intellektuellt givande i kontakterna med kamraterna inom den röda ledningen i Lovisa och Pernå.

Bland studenterna och de unga magistrarna hade motstridiga förhållningsätt till den politiska vänstern gjort sig gällande. I seklets början hade påfallande många finlandsvenskar bland dem närmast sig socialismen, åtminstone som klart uttalade sympatisörer, men i flertalet fall endast för en kort tid. I

⁵⁴ Helsingfors universitets katalog höstterminen 1916, vårterminen i 1917.

förtruppen bland dem som under 1900-talets första decennium gjort en tur och returresa till socialismen befann sig sedermera professorerna Gunnar Castrén, Herman Gummerus och Rolf Lagerborg. Den finlandssvenska socialismens (eller radikalismens) akademikerskara räknade under några av seklets första år 15 män. Men år 1910 återstod av dem blott tre, nämligen K. H. Wiik, F. Tidérman och Runar C. Öhman.⁵⁵

På 1910-talet gick Arvid Mörne vidare på sin väg bort från socialismen. Förändringen biktade han bl.a. i den kända dikten till det röda standaret, skriven, enligt hans egen formulering, efter novembermorden 1917: "Du var mig kär en gång [...] / Och nu? – Jag minns en skymfligt, djuriskt mördad vän! / Det skedde i ditt namn! Är du ett blodsbanér för bovar blivit?"

Veltheims goda vän, och sannolikt i tiderna hans marxistiska lärofader, den ovannämnde Runar C. Öhman, genomgick en liknande utveckling som Mörne.⁵⁶ Öhman var född år 1884 som stadsläkarson i Lovisa. Under studietiden och därefter som praktiserande/semestrande läkare vistades han mycket i födelsestaden och framträdde aktivt i motståndet under ofärdsåren och som talare vid ungdoms- och arbetarföreningars sammankomster. Han deklarerade sig som socialdemokrat fram till år 1917. Också efter det brevväxlade han med Erkki Veltheim.

Öhmans intellektuella relation till Veltheim har en mera känd parallell i Arvid Mörnens motsvarande förhållande till Allan Wallenius.⁵⁷ Det är i båda fall fråga om en kontrastkonstellation: mentorn, med ålderns rätt desillusionerad, och adepten, framhårdande i radikalismen från tidiga ungdomsår. Den möjligheten att lösa dilemmat – inför sig själv och eftervärlden – som bestod i att skämta bort den ungdomliga radikalismen föresvävade säkerligen inte dessa mentorer och adepter. Att framställa tiden på barrikaderna som ett underhållande äventyr var de för mycket allvarsmän till.

Öhman synes ha varit den enda utöver familjen med vilken Veltheim nå-

⁵⁵ Bondestam och Helsing s. 34 f; Matti Klinge, *Studenter och idéer* (...) 3 (Tavastehus 1978), s. 246, 288ff, 381, 392f; Erkki Tuomioja, *K.H. Wiik (...) vuoteen 1918* (Helsinki 1979), s 19–23.

⁵⁶ Om Runar C. Öhman bl.a: Bondestam och Helsing, s. 34f, 69, 85ff; Göran von Bonsdorff, *Svenska folkpartiet (...) till 1917* (Helsingfors 1956), s. 114; Henrik Schauman och Patrik Lilius, *Från Lappo till vinterkriget* (...) 1930–1939 (Ekenäs 1992), s. 325f, 410–413; Ollie Siren, *Pernå sockens historia*, III (Lovisa 1990), s. 421, 437, 488, 579.

⁵⁷ Om Mörne – Wallenius bl.a: Sven Willner, *Dikt och politik* (Tammerfors 1968), s. 48, 51; Wallenius i Komintern: Saarela och Morgan 1998, noter 3 och 74.

Runar C. Öhman var Erkki Veltheims politiske läromästare fram till sitt avståndstagande från socialismen år 1917. Öhman verkade som överläkare vid Malmiska sjukhuset i Jakobstad 1917–1954. Han dog år 1966 vid 81 års ålder. (Lovisa museum)

gorlunda regelbundet brevväxlade. I de Veltheimska papper som efter den 7 april 1918 beslagtogs av Vita gardet i Lovisa finns ett brev från Öhman daterat Helsingfors den 26 mars 1918.⁵⁸ Det var den äldre vännens besvikna och sorgsna avsked till den yngre f.d. meningsfränden. Ordet skolkamrat har i brevet en vidgad betydelse: Öhman och Veltheim hade gått i samma skola i Lovisa, men inte samtidigt; Öhman var ju så mycket äldre.

Anledningen till brevet var i första hand försök av Öhmans mor att utnyttja Veltheims position i den röda förvaltningen för att kunna sända ett livsmedelspaket till bristens Helsingfors. Öhman bad Veltheim avstå: "Inte hjälper ditt namn när ej Tokois hjälper, ty hans förpassningar respekteras ej mer." Flera formuleringar belyser hur avsändaren och mottagaren gått skilda vägar:

Börjar det ej ännu kännas kusligt att bära proletarietet på sina skuldror. [...] Nog ha vi flere gånger skojar om dig men ej dömt dig som alla andra. [...] Mycket förlåter jag dig men inte riktigt allt. Du borde aldrig ha valt det här fanskapet för din mission. Det sade jag dig den kvällen när du gick till någon professor i Kronohagen. [...] Men skriv då för fan i våld ej i notisbladet sånt som du ej ens tror själv. Skriv rent ut nu bara att det gått åt Helverte under sista veckorna. [...] Nu endast hälsningar och farväl! Sorgligt att så måste gå som det gått; jag får här jag sitter tårat i ögonen när jag tänker hur ödet har spelat med min bästa skolkamrat.

Runar.

Bränn skräpet!

Jämte Öhman hör till bilden också en annan gammal östnylänning, folkhögskolföreståndaren i Kuggom John Österholm. Det är visserligen inte känt

⁵⁸ Brev 26/111 1918 från Runar till B.B., FrA 930, RA.

om han skulle ha haft direkt kontakt med Veltheim, men hans politiska ställningstaganden kunde man läsa om bl.a. i *Östra Nyland*. Österholm antecknade i dagboken vid krigsutbrottet den 27 januari 1918: "[...] Själv har jag alltid stått långt ut till vänster och icke älskat de borgerliga i landet, men de röda ryssvännerna äro kulturens och frihetens fiender och med dem kan ingen hederlig gå." Under de följande dagarna sågs Österholm med vapen i hand delta i organiseringen av de vita trupperna i Lovisa, var till hörde den skyddskårsavdelning i Pernå som han hösten 1917 hade tagit initiativet till.⁵⁹

Mönster hade alltså getts av närstående auktoriteter. Men Erkki Veltheim lät sig inte, åtminstone inte utåt, rubbas i sin socialistiska övertygelse. Om plikten att stå fast vid den heliga röda fanan skrev han i februari 1918 i *Lovisa Notisblad*. Brevet hem från London i juni 1920 andas besvikelse över att utvecklingen i många länder gått "annorlunda än vad man väntar", vilket i sammanhanget och i Veltheims text bör ha betytt att världsrevolutionen inte brutit ut, trots att den enligt de marxistiska trossatserna redan borde ha kommit. Men, försäkrade han, det jävade inte hans "bolsjevistiska uppfattning".

Från tiden efter 1920 föreligger egentligen inte några upplysningar av Erkki Veltheim själv om hans politiska tankevärld. I stället finns några uttalanden av andra, dels ur den officiösa sovjetiska retoriken, dels i form av bedömningar, snarast förmodanden, framförda av hans närstående. Den förutsägbara sovjetiska retoriken representeras i detta fall främst av Edvard Gyllings m.fl:s text i *Punainen Karjalas* nekrolog 26 oktober 1935 (översatt): "Kamrat Veltheim [...] förlorade aldrig sin järnhårda tro på världsrevolutionen och på byggandet av socialismen i Sovjetunionen."⁶⁰

Av medlemmar i familjen Veltheim föreligger några uppgifter och bedömningar gällande åren omkring 1930. Brodern Olavi Veltheim uppgav vid förhöret 1935 att Erkki i samband med en Komintern-expedition våren 1928 hade lämnat sin några år gamla son Peter på ett barnhem nära Berlin.⁶¹ Systemen Gunvor Castrén hänvisade i ett förtroligt samtal vid en bjudning 1936 till ett brev (uppenbarligen från ungefär år 1930) i vilket Erkki meddelat sin mor att han och hans hustru inte skulle behålla sonen hos sig utan placera

⁵⁹ John Österholms dagböcker i Åbo Akademis bibliotek handskrivd; Siren, *Pernå sockens historia* III:2, s. 452, 458f.

⁶⁰ "[...] raudanluujaa uskoa maailman vallankumoukseen [...]", *Punainen Karjala* 26.10.1935, DC 1642 nr 26. Citerade meningen även i översikten DC nr 31 "Kuha 2" 31.12.1936. – Om tro och revolution också not 22 i anslutning till texter av Veltheim 1918.

⁶¹ Prot. vid förhör med Olavi Veltheim i Terijoki 2–4.9.1935, DC 1642 nr 26 bilaga.

honom på barnhem, ”emedan barnet tillhör samhället och inte föräldrarna”. Fru Castrén återgav den anförda motiveringen uppenbarligen för att visa hur extrem kommunist Erkki enligt hennes föreställning hade varit.⁶²

På sitt sätt upplysande är några yttranden av Erkki Veltheims mor, änkefru Aline Veltheim vårvintern 1929. Fru Veltheim uppsökte då finländska statspolisens chef Esko Riecki och hörde sig för om sonens möjligheter att återvända till Finland. Återkomsten skulle enligt henne gå relativt lätt att ordna, eftersom Erkki vid den tiden vistades utomlands, borta från Sovjet. Riecki förklarade bl.a. att Erkki Veltheim måste anses som en hård kommunist, vilken också efter 1918 verkat mot sitt eget lands lagliga regering och samhällsordning. Fru Veltheim synes ha uppfattat denna och andra förklaringar av polischefen så, att ett villkor för ett återvändande vore att Erkki skulle avsvära sig sin kommunism. Med den kunskap hon hade genom brevväxling o.a. kontakter med sonen meddelade hon statspolisen att sonen uppmanat henne till återhållsamhet; det vore omöjligt för henne att garantera att sonen inte, ”idealist som han var”, fortfarande kunde vara kommunist. Därmed avslutades detta repatrieringsförsök.⁶³

Upplysningarna från familjemedlemmarna är förvisso knapphändiga. Men de antyder att Erkki Veltheim inte heller under sina år i Sovjetunionen skulle ha varit beredd att överge sin ”bolsjevistiska uppfattning”, som han hade skrivit om till modern 1920. Det verifierar för sin del Gyllings ord i nekrologen 1935 om Veltheims ”järnhårda tro”.

Slutligen bör här historien om Veltheims politiska liv sammanfattas och ses i det senare 1900-talets finländska perspektiv. Veltheim synes ända till livets slut ha gått den väg han valt i tidig ungdom. Vägskal mötte honom vid några tillfällen. Hur han resonerade vid sina val av fortsatt bana är emellertid bristfälligt dokumenterat. – Längre fram på 1900-talet deklarerade många gymnasist och student ett vänstersosialistiskt engagemang bland annat genom att låta sitt namn publiceras under slagord som ”Leve Marxismen-Leninismen” och ”Leve Sukp [Sovjetunionens kommunistiska parti] ...”.⁶⁴ Endel övergav engagemanget vid högre ålder, diskret eller publikt, andra höll fast vid det, också med varierande mått av öppenhet. I många fall synes valet av fortsatt politisk kurs och valets motiv vara förborgade.

⁶² Rapport 11.9.1936 av detektiven A.G. Ojas ti, DC 1642 nr 30.

⁶³ Anteckning av ”Ri” 28.2.1929, av ”R” 5.3.1929, av svärläst signatur 8.3.1929, DC 1642 nr 18.

⁶⁴ Arbetartidningen *Enhet* 1974–81, namnlistor vid nyår och första maj.

Ett jägaröde i det självständiga Finland

MAGNUS LEMBERG

Detta arbete är en uppföljning av min uppsats "En Pfadfinderdagbok" som ingick i Svenska litteratursällskapets årsbok nr 76.¹ Ifrågavarande dagbok är nedskriven av min farbror Birger Lemberg (1891–1926) under tiden 1.5.1916–2. 2.1918. Han började föra dagbok drygt ett år efter sin ankomst till Lockstedter Lager i Tyskland i april 1915. Anteckningarna upphörde den 2 februari 1918, kort innan jägarnas huvudkontingent återvände till Finland. Lemberg, som ingick i denna transport fullföljde sin andel i frihetskriget på olika frontavsnitt och deltog bl. a. i intagningen av Tammerfors och Viborg.

Birger Lembergs studiebakgrund var typisk för en pfadfinder. Studentexamen avlade han 1910 vid Svenska samskolan i Tammerfors och samma höst inledde Lemberg studier för högre rättsexamen vid Kejserliga Alexandersuniversitetet i Helsingfors, dit familjen efter faderns, tullförvaltaren Adolf Lembergs pensionering, flyttat samma år. Det blev genom kontakterna med studiekamraterna vid Nylands nation som Lemberg lärde känna många av eldsjälarna bland aktivisterna.

Även om det gängse nationslivet med ibland lättsamma inslag upptog en del av hans tid, ställdes han på vårvintern 1915 inför frågan om sin personliga hållning till aktivismen. Då Nylands nation intog tätplatsen bland nationerna med 61 studenter bland de 189 pfadfindrarna, kan man förmoda att entusiasmen smittade av sig när allt flera studiekamrater tog steget ut till Tyskland. Den 8 april 1915 anmälde sig Birger Lemberg på Lockstedter Lager.

¹ *Historiska och litteraturhistoriska studier*. 76. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 634 (Ekenäs 2001).

Det är inte meningen att i detta sammanhang återkomma till Lembergs erfarenheter och intryck från tiden i Tyskland, utan här hänvisas till ovan nämnda sammandrag av hans dagbok och naturligtvis till den historiskt bevandrade läsekretsens kunskaper om jägarrörelsen. Denna uppföljning av Birger Lembergs livsöde avser att ge en inblick i de efterkrigstida livserfarenheterna hos en jägare som till sin läggning kanske inte var utpräglat militärt lagd, men vars militära erfarenheter och status i hierarkin, i samråd med brist på civil utbildning, predestinerade eller snarare föste honom in på den militära banan i det självständiga Finland.

Att finna sig tillrätta efter frihetskrigets avslutning i maj 1918 var för Birger Lemberg både lätt och svårt. Den militära banan var i och för sig självklar. Det rådde ingen tvekan om att en person som tillhört jägarnas förtrupp var sägenomspunnen bland allmänheten och respekterad av kollegerna. Jägarnas centrala betydelse för krigets utgång var oomstridd och legitimerade till positioner inom försvarsmakten även då denna försattes på fredsfot. Att jägarnas de facto utbildning för befälets del har jämförts med reservofficersskolning stack inte i ögonen under förhållanden då motståndarna på den röda sidan, frånsett ett antal ryska yrkesmilitärer, i utbildningshänseende låg långt efter. Att det högre befälet bland de vita anförtroddes i händerna på finländska yrkesmilitärer med rysk utbildning var självklart redan av den anledningen, att frihetskriget tog sin början före jägarnas återkomst till hemlandet. Även det första halvåret efter frihetskriget fram till Tysklands nederlag i världskriget gick ännu i professionalismens tecken. Som bekant var Finland regeringspolitiskt, ekonomiskt och militärt bundet till det tyska kejsardömet genom avtalet i mars 1918.²

Att huvudansvaret för organiseringen, utbildningen och den faktiska ledningen av försvarsmakten under dessa omständigheter övergått till tyskarna var under dessa förhållanden givet. Det blev först under åren efter världskrigets slut som Finland och dess försvarsmakt blev hänvisat till i huvudsak enbart egen styrka. När den tyska orienteringen upphörde (åter)uppstod konstellationen av ryskutbildat befäl med professionella insikter kontra jägarna med begränsad utbildning. Det var fråga om ett motsatsförhållande som tiden inte skulle hela. Utvecklingen gick av naturliga orsaker i den riktningen,

² Utbildningen av jägarna och militärexpeditionen 1918 var naturligtvis inte uttryck för någon altruistisk välvilja utan biavsikter. Hannu Rautkallio belyser de tyska kraven och förväntningarna i sin doktorsavhandling, *Kaupantekoa Suomen itsenäisyysdellä* (Helsinki 1977).

*Birger Lemberg (1891–1926)
i paraduniform.*

att jägarna växte i visdom, ålder och erfarenhet, medan tsargenerationen åldrades. Tiden arbetade för jägarna också i det avseende, att de nationalistiska dragen som är utmärkande för de flesta unga nationer snart gjorde sig påmind. Med tiden skulle språkstriden göra sig gällande även inom försvarsmakten. Birger Lembergs tidiga frånfälle besparade honom dock de värsta avarterna av nationalism och språkstrid.

Birger Lembergs andel i de konflikter som var på kommande och redan hunnit uppstå, var inte central. Dels saknade han sinne och intresse för intriger, dels var hans ställning i den militära hierarkin inte tillräckligt hög för att han skulle dras in i hetluften. Men snart nog skulle han dock ofrivilligt bli delaktig i maktspelet.

Skyddskårschef i Helsingfors

Efter tjänstgöring vid Finlands vita gardesregemente som kompanichef och bataljonskommendör enrollerade sig Lemberg den 15 april 1920 som t. f. militärinstruktör vid Helsingfors skyddskår och fr. o. m. den 1 oktober som ordinarie. Denna befattning som utbildningschef medförde, att han i rang blev direkt underställd chefen för skyddskårsdistriktet. För Lemberg som uppenbart trivdes med sitt arbete, skulle denna placering i hierarkin medföra oanade konsekvenser. Sedan den första chefen för Helsingfors skyddskårsdistrikt jägarmajor Unio Sarlin avgått från sin post i mars 1921 och efterträts av generalmajor Paul von Gerich, ansågs successionen och arbetsron tryggad för över-skådlig tid. Även om von Gerich tjänstgjort i tsarryska armén under världskriget var hans auktoritet oomstridd. Därtill bidrog hans centrala insats på senhösten 1917 vid grundandet av skyddskårsväsendet i Österbotten, ledningen av krigsskolorna i Vindala och Vörå samt verksamheten vid högkvarteret. Efter att han verkat som divisionskommendör för 2 divisionen emotsågs Gerichs utnämning till chef för landets största skyddskårsdistrikt med stora förväntningar. Men så ingrep ödet i form av visad omdömeslöshet från generalens sida. Det rörde sig om en insändare under rubriken "Skall Finland ingå i ett baltiskt försvarsförbund?" i *Hufvudstadsbladet* den 9 juni 1921 som Paul von Gerich avfattat under signaturen v. G – ett exempel på vad två bokstäver, om det sig vill, kan ha för betydelse. Visserligen hjälpte tidningens redaktion läsarna ytterligare på traven med en ingress som började med följande mening: "Vi ha av den kända signaturen v. G. fått mottaga nedanstående inlägg i den aktuella frågan om ett baltiskt försvarsförbund, och vi införa detsamma för förf:s skull trots den mot Polen och Frankrike kränkande tonen."

Insändaren innehöll en skarp vidräkning med randstatspolitiken, dvs. säkerhetspolitiskt samarbete och t. o. m. försvarsförbund med Polen och de baltiska staterna. Det var inte endast nämnda stater von Gerich drog in i sitt resonemang. Vissa formuleringar och exempel från historien drabbade även Italien och Frankrike. Inte minst utlandets reaktion på von Gerichs meningsyttring ledde till att statsledningen såg sig föranlåten att avlägsna honom från hans befattning.³ Denna förveckling ledde till att distriktriktschefsposten i

³ För närmare uppgifter om den s. k. skyddskårskonflikten och von Gerichs agerande se bl. a. Stig Roudasmaa, *Helsingin Suojeluskuntapiirin historia 1918–1944* (Jyväskylä 1977), Martti Ahti, 'Skyddskårskonflikten 1921', *Aktivisterna och Andersson* (Schildts, Helsingfors 1991) och Lars Westerlund, *Polle. Generallöjtnant Paul von Gerich 1873–1951*. Del 1–2 (Helsingfors 1997).

Helsingfors måste nybesättas. Då Lemberg i anciennitet låg närmast till, utnämndes han till temporär distriktschef från och med den 15 juli 1921.

Det var med långa tänder och långt ifrån förbehållslöst von Gerich fann sig i realiteterna i kampen för sin post mot landets regering. Hans tunga hand, starka vilja, andliga men även konkreta närvaro skulle under tiden för Birger Lembergs chefskap tära på dennes möjligheter att leda Helsingfors distriktets verksamhet.

Generalens skugga

Generalmajor Paul von Gerich var inte den som gav upp. Hans avsikt att förr eller senare återkomma till sin befattning var i och för sig rimlig. Den protest från de stater han utpekade i sin insändare var visserligen häftig och det är tvivel underkastat om regeringen rimligtvis kunnat handla annorlunda. Men därtill kom, att den politiska och militära ledningen kanske även av inrikespolitiska orsaker med tiden började bli alltmera tveksam i sin inställning till von Gerich. Att den obstinate generalen själv var inställd på en snabb återkomst framgår av de upprepade hänvändelserna som på distriktets försorg iscensattes för att få honom tillbaka. I t. f. distriktschefens redogörelse för verksamheten i Helsingfors skyddskårsdistrikt 1922 redogörs för aktiviteterna.

Någon tid efter det general von Gerich lämnade ledningen uppstod den naturliga tanken att försöka få honom tillbaka [...] Såsom också i redogörelsen för verksamheten 1921 nämdes, framfördes hösten 1921 kårens önskemål till överbefälhavaren för Skyddskårens, överstelöjtnant Lauri Malmberg. Något definitivt svar erhöles icke [...] Underhandlingarna i enahanda syfte med jägaröverstelöjtnanterna Voldemar Hägglund och Rainer Mandelin ledde icke heller till positivt resultat. I början av senaste år upptogs general von Gerichs kandidatur ånyo, denna gång såsom det tycktes med goda utsikter. T. f. distriktschefen jägarmajor Lemberg hade nämligen anmält, att han önskade återgå till den tidigare verksamhet som militärinstruktör, varefter det föreslogs, att underhandlingar skulle inledas i avsikt att få general von Gerich utnämnd till distriktschef. Den 20 april fattades vid distriktsstabens möte enhälligt beslut därom.

Den 22 april 1922 uppvaktades skyddskårernas ÖB Lauri Malmberg av en deputation bestående av den militära och civila ledningen ledd av t. f. chefen Lemberg. Vid sammanträffandet meddelade Lemberg sin uttryckliga önskan att få återgå till sin tidigare uppgift som militärinstruktör. Distriktsledningens enhälliga önskan var, att von Gerich skulle återkomma och man åberopade att snart ett år förflutit sedan konflikten. Inför denna församling av allvarstygda representanter kunde skyddskårernas överbefälhavare Lauri

Malmberg inte undgå att framföra sin uppskattning av von Gerich. Men så tillade han att han inte kunde avge något definitivt svar.⁴

Så följde hänvändelser och uppskov på varandra, först till tiden efter 16 maj-paraden, därefter utnyttjades riksdagsvalet i juli som en förevändning och först på förhösten meddelade överbefälhavaren för skyddskårerna Lauri Malmberg att han vägrade tillmötesgå distriktets önskemål. Lemberg som började bli utled på de ideliga uppskoven avfattade den 22 september en skrivelse till ÖB om att han fr. o. m. den 15 oktober önskade tillträda sin förra post som militärinstruktör. Svaret kom först den 10 november. Nu uppmanades distriktsledningen lediganslå befattningen samt inkomma med förslag till personer, då huvudstaben sade sig sakna lämpliga kandidater.

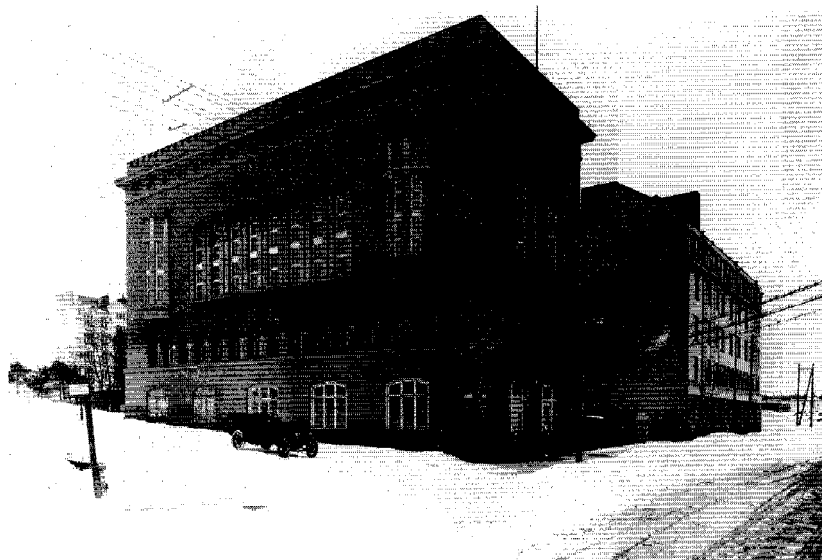
Än en gång dök von Gerichs namn upp och Lauri Malmberg lovade höra sig för hos försvarsminister Bruno Jalander. Då ingenting hördes avlät distriktet den 22 december ytterligare en skrivelse med begäran om ett avgörande, men något svar ingick inte heller på detta brev.

Att Lemberg kände sig frustrerad var inte att undra på. Även om han aspirerat på posten för egen del hade detta önskemål blockerats i drygt ett års tid av von Gerich, som var distriktets ständige kandidat, men som statsledningens inte önskade återse. Denna olyckliga konstellation ledde till handlingsförlamning och ÖB:n Lauri Malmberg saknade av allt att döma kraft och auktoritet att få till stånd ett avgörande. Lembergs önskan att få återgå till att ha ansvaret för utbildningen inom distriktet var säkert genuin, men kanske även betingad av att få göra en dygd av nödvändigheten. I ett brev till sin bror Runar (22. 9.1922) säger han rent ut att han "hoppas snart slippa distriktschefsposten och få återgå till mitt jobb såsom militärinstruktör."⁵ Stig Roudasmaa noterar i sin historik över Helsingfors skyddskårsdistrikt att Lemberg uppenbarligen vantrivdes med chefskapet.⁶ En bidragande orsak härtill var även det faktum att Lemberg under hela tiden för det temporära chefskapet var tvungen att jämväl bestrida befattningen som militärinstruktör, då ju distriktschefspostens ordinarie besättande hela tiden antagits ha varit förestående.

⁴ Distriktschefens redogörelse för verksamheten i Helsingfors skyddskårsdistrikt 1922. Krigsarkivet.

⁵ Författaren förfogar över tolv brev från Birger Lemberg till äldsta brodern Runar från åren 1918–1923 samt kopior av nio brev från Runar till Birger Lemberg 1915–1918. Originalen befinner sig i Kim Söderholms (dotterson till Birger Lemberg) ägo.

⁶ Roudasmaa, s. 106.

Skyddskårshuset i Helsingfors (t.h.) i hörnet av Museigatan och Runebergsgatan.

Vardag i skyddskåren

Att vara chef för landets ledande skyddskårsdistrikt garanterade en betydande status i 1920-talets Helsingfors. Men dagens allehanda rörde sig naturligtvis om praktiska, stundtals triviala enskildheter. Distriktschefens dagorder innehöll sålunda frågor rörande rätten att bära uniform vid olika begivenheter, förvaringen av gevärslås, inlämnandet av ostämplade gevär för avstämpling, tacksägelse, meddelanden om avsked, rekommendationer att prenumerera på *Idrottsbladet*, frågor gällande värvning av nya medlemmar samt naturligtvis meddelanden om befordringar. Inte sällan upptogs aktiviteterna av idrottsövningar, tävlingar av olika slag såsom "långboll" samt manövrar och tillstånd av beredskap, såsom t. ex. inför befarade oroligheter i samband med första majfirandet. Skyddskåren var även mån om sitt anseende. Sålunda var "onödigt buller och oväsen, sång nattetid m. m. vid manövrar strängt förbjudna".

Representation i olika former hörde till chefens skyldigheter. Att ställa upp på "Oldboys" årsparad, mottagen av Mannerheim med åtföljande frukost och senare "hippa" gick väl för sig enligt vad Birger skrev till sin bror Runar

den 5 december 1921. Men så fortsätter han: "I morgon skall jag gå på en av lottorna anordnad fest. Det blir stelt och tråkigt. Men vad är att göra."

Medlemsantalet i distriktet varierade och uppgick år 1920 till ca 4700, en siffra som väl hävdade sig jämfört med riksgenomsnittet i relation till invånarantalet. Under de följande åren bibehölls medlemsantalet på ungefär samma nivå men samtidigt steg de understödande (passiva) medlemmarnas antal som år 1923 uppgick till ca 20 procent.⁷

Följande medlemsansökan förtjänar på grund av sin säregna natur att återges. Det rörde sig om en "Finnlandkämpfer", i det civila "electro Monteur" och född i München 1889, som i december 1922 ansökte om inträde i Helsingfors skyddskår. Sökanden, Lorenz Brunner, bodde på Skepparbrinken 2 tr. hos "kaptenskan Kuhlefelt" och riktade följande ansökan till krigsminister Bruno Jalander:

An Hochwohlgeborenen Herr Försvarsminister !

Betreff. Aufnahme im finnischen Schutzkär.

Gehorsamst Unterzeichneter erlaubt an Euer Hochwohlgeborenem die ergebnste Bitte zustellen, ihn beim finnischen Schutzkär, aufnehmen zu wollen.

Som meriter anförde Brunner, att han var "gedienter Artillerist, war Kriegsteilnehmer und von Anfang an im Felde weshalb es sich Eiserne Kreutz II, das bayrische militärer Dienstk. III, Klassekreutz III Kl. und die finnische Freiheitsmedaille erworben hat". Bland språkkunskaper angavs "behilflich schwedisch". Det snirklade brevet avslutades med en önskan om snabb behandling: "In baldiges Erfüllung hoffend entgegenseendt zeichnet mit vorzüglicher Hochachtung." Saken avancerade snabbt och redan en månad efter ansökans datering hade den förordats av Birger Lemberg i och för vidarebefordran till skyddskårens huvudstab.⁸

När det gällde ansiktet utåt var paraderna av central betydelse. I begränsad omfattning deltog Helsingfors skyddskår på arméns paraddag den 16 maj och på självständighetsdagen. Fullt pådrag var det däremot på skyddskårens egen paraddag, som var utsatt till dagen för frihetskrigets utbrott den 28 januari. Så här gick det enligt ett reportage till på femårsdagen av krigsutbrottet.

Dagen grydde med sol och vita vinterdrivor, och flaggorna smälde vid alla stänger. Det välskrivna och entusiastiska reportaget fortsätter:

⁷ Ibid., s. 114–116.

⁸ Suojeluskuntain Yleisesikunta. Kirjeitä. Krigsarkivet.

Det myllrade av hjälmar och grå rockar på gatorna ty skyddskåren mötte upp. Överallt smattrade hornen och vajade fanorna. Kommandoropen klingade fasta och förtroendegivande. Innemot kl. 11 fyllde trupperna järnvägstorget och intogo sina platser: infanteriet längs stationssidan, finska teatern och Mikaelsgatan, kavalleri, artilleri och tekniska trupper utanför Ateneum. [...] Strax efter kl. 11 infann sig distriktschefen, jägarmajor Lemberg med sin stab på torget hälsad med Björneborgarnas marsch. Distriktschefen hälsade var truppavdelning särskilt och möttes av rungande svarsrop från gossarna. Så strykas hjälmarna av och musiken intonerade en koral, varefter fältprosten Malin trädde fram och med ljudlig stämma på svenska och finska höll en kort fältpredikan för trupperna. Därpå brusade tonerna av den gamla krigarpsalmen *Vår Gud är oss en väldig borg över de grå leden*. Då trädde varje bataljonskommendör fram och förestavade skyddskårsleden, som gossarna med uppsträckta händer bekräftade. [...] Hjälmarna påsattes. Der ljud ett kommandorop: På axel gevär! Under stram giv akt stod kåren då honnörsmarschen spelades. Och så satte sig kolonnerna igång under flygande fanor och klingande spel mellan täta folkmassor ut längs Västra Chaussén mot Djurgården. Det ljud sång över leden. Dåne liksom åskan bröder [...] omväxlande med *Victoria victoria filivilivippanboj!* Och hastigt gick marschen in mot Broholmen, som låg folktom och öde. De rödas demonstration vart det som bekant ingenting av.

Att de folktomma gatorna kunde uppfattas som en manifestation föll inte skribenten in:

Vid Unionsgatan blev det livligare igen och när den första kolonnen gjorde högersvängning in mot Esplanaden, blev det åter en marsch mellan tätt packade svarta folkmassor. [...] Vid Runebergs staty hade distriktschefen med stab fattat posto – mitt emot svenska beskickningens lysande blågula duk, och där tog han emot defiladen. Vid Henriksgatan upplöstes så formationerna. [...] Bland den civila allmänheten gingo lottorna omkring och sålde märken till förmån för invaliderna. Och mången man, på vilken det inte var något fel, kände sig smått generad och försvann i tysthet till skyddskårens värvningsbyrå, för att nästa gång själv få vara med i ledet.⁹

Sina egna intryck ger Lemberg uttryck för i ett brev till sin bror Runar den 7 februari: "Vi hade en utmärkt parad här den 28:de. Över 2000 man voro med. Där var först en liten predikan, sedan skyddskårslöftet. Därefter gjorde vi en liten promenad runt Tölövikens och sist och slutligen stod jag vid fader Runeberg och såg hela raden defilera."

På denna parad följde en mönstring några dagar senare då hederschefen, general Mannerheim återkommit från ett besök i Vasa. "Nu är det åter litet lugnare", antog Lemberg. Men så blev det inte och för Lemberg blev paraden

⁹ *Nyländska Skyddskäristen* nr 2/1923.

den 28 och hedersbevisningen för Mannerheim de sista offentliga framträdandena för hans del.

Ibland kommenterades paraderna av skyddskårernas ÖB som i sina dagor der mestadels uttalade beröm och tacksägelse. Det rörde ju sig om en insats av frivilliga amatörer som försökte sitt bästa. Men stundtals brast det vid utförandet, vilket kunde föranleda hovsam kritik om t. ex. alltför stora avstånd och bristande rättning i leden.

Olycksfall i arbetet

Den utdragna processen kring distriktschefsposten kunde inte undgå att påverka andan, och i det långa loppet även verksamheten inom distriktet, och snart nog inställde sig en fadäs som urladdade de spända känslorna. År 1923 började *Nyländska Skyddskåristen* utges. Tidningen var utsatt att utkomma den 15 och den sista varje månad och avsedd att fungera som ett gemensamt organ för Nylands Södra Skyddskårsdistrikt och Helsingfors distrikt. Redaktionens ledning bestod av kanslichef Einar Söderlund (ansvarig utgivare) och fänrik Ivar Stähle (redaktionssekreterare) från Nylands Södra Skyddskårsdistrikt, samt jägarmajor Birger Lemberg och kanslichef Waldemar Blomqvist från Helsingfors distrikt. Det var fråga om ett ambitiöst projekt med välkända och skrivkunniga medarbetare.¹⁰

Redan från och med *Nyländska Skyddskåristens* andra nummer började det dock gå snett. Numret var tillägnat femårsminnet av Frihetskrigets inledning den 28 januari 1918, och såväl ledaren som ett synligt bidrag av Bertel Gripenberg rubricerat "Femårsminnet" innehöll kännbara överslag. Den ledande artikeln tog genast bladet från munnen:

Då vi nu blicka tillbaka på huru förhållandena i detta land utvecklats efter frihetskrigets avslutning är det med en känsla av förbittring vi nödgas konstatera, vart de fem åren fört oss. Borta från ledningen av landets öden äro de män som i nödens stund blevo vår räddning. Andra ha kommit i stället och den ena efter den andra av frihetskrigets dyrt, med blod köpta vinningar har blivit bortschackrat. Upprorsmän och banditer ha frigivits och återsatts i rättigheter som de för alltid förverkat. De rödas skrån i riksdag och press bli för var dag som går allt oblygare, och ett parti vars ända syftemål är förberedandet av ett nytt uppror får öppet fortsätta sitt mot lag och samhälle riktade förstörelsearbete [...]

¹⁰ Bland dem som utfäst sig att komma med bidrag återfanns bl. a. ÖB:n jägaröverstelöjtnant Lauri Malmberg, generalmajor Paul von Gerich, jägaröverstelöjtnant Edvard Hanell samt författarna Hjalmar Procopé, Bertel Gripenberg och Jarl Hemmer. Fru Lolan Wasström svarade för redigeringen av materialet rörande Lotta Svärd.

Med den borne stilistens tag tog sedan skalden till den verkliga storsläggan:

Av frihetskrigets med så mycket blod, så mycket hjältemod och så stora uppoffringar köpta vinningar finns ej mycket kvar. Detta krig utkämpades för att nedslå de rödas makt, och idag ser vi de röda åter vid makten, om ej fullt så triumferande som 1917, så dock fulla av förhoppningar. De kunna i riksdagen genomtrumfa vilka upprörande lagar som hälst, ty de vid makten sittande centerpartierna äro redo att med de nesligaste mutor och eftergifter köpa de rödas understöd och de rödas röster. Med de rödas röster valdes republikens president, med de rödas röster håller sig centerregeringen uppe. Det är därför centerpartierna utan att blinka ha uppoffrat nästan alla frihetskrigets vinningar.

Det är ingen anledning att festa och flagga för femårsminnet. Hellre borde vi klä oss i säck och aska och sätta oss ned och begrunda huru vi kunnat låta det fria och vita Finland av år 1918 nedsjunka till den halv röda randstat det är år 1923.¹¹

Det var uppenbart att yttranden av detta slag inte kunde passera opåtalade i ett skyddskårsorgan ens under åren omedelbart på frihetskriget. I sin dagorder nr 6/23 reagerade ÖB:n Lauri Malmberg mot det politiska inslaget i dagordern, särskilt mot angreppet på rikets överhuvud. Men ÖB:n var kanske i minst lika hög grad oroad av aggressionerna mot skyddskårsväsendets fundament, dvs. sammansättningen av dess medlemskår eller som Malmberg slog fast: "Till skyddskårerna hör och bör tillhöra medborgare i samtliga borgerliga partier." Då man beaktar skyddskårernas sammansättning långt ute i den finska landsbygden, utvisar redan valstatistiken att det rörde sig om kommuner med nästan hundra procentig anslutning till Agrarförbundet.

Ansvar för de olyckliga artiklarna ledde till påföljder. Inte heller Lemberg klarade sig helskinnad. Det hade visserligen framgått "att chefen för Helsingfors skyddskårsdistrikt ej givits möjlighet att bekanta sig med artikeln och besluta om dess publicering. Ansvar för åligger sålunda under inga omständigheter distriktschef Lemberg. Jag anser det dock motiverat att påpeka för distriktschefen, att kontrollen över distriktets offentliga språkrör bör vara noggrannare".¹² Denna offentliga reprimand utöver all annan frustrering kan knappast ha bundit Lemberg starkare till sin befattning.

Det kan noteras att *Nyländska Skyddskårstiden* i sina följande nummer mycket knapphändigt noterade påföljderna av sitt övertramp. Dock ingick i nr 4/1923 en ledare rubricerad "För samhällets väl". Följande nyktra rader utvisar att tidskriftens redaktion nu återgått till dagordningen: "Över oss alla

¹¹ *Nyländska Skyddskårstiden* nr 2/1923.

¹² Ylipäällikön päiväkäsyt nr 6/1923. Krigsarkivet.

står samhället. Dess väl är vårt väl. För dess krav måste våra enskilda önskingar vika och under dess vilja måste vi böja." Det låg ingen gripenbergsk flykt över orden, men avsikten var klar och ordningen återställd på redaktionen.

Uppbrottet

De talrika hänvändelserna gällande hävandet av det interimistiska tillståndet inom ledningen för Helsingfors Skyddskårsdistrikt hade som nämnt inte lett någon vart. Nu började måttet vara rågat och stämningarna flöda över. Distriktets årsmöte den 21 februari 1923 ledde till avgörande beslut och formuleringar.

Efter sedvanliga förhandlingar skred man till val av distriktsstaben för följande period. De högsta röstetalen erövrades av generalmajor Paul von Gerich och kommerserådet Karl Stockmann varpå följde magister W. Rydman och direktör O. E. Lampén. Till suppleanter valdes apotekaren Oscar Jansson och justitierådet Berndt Nordgren. Så kom årsmötet till sin sista punkt: "Med t. f. Distriktschefens tillstånd beslöt mötet att nu till behandling upptaga frågan om besättandet av Distriktschefsbeftattningen i Helsingfors skyddskårsdistrikt." Efter diskussion godkändes ett uttalande av ultimativ karaktär där mötet enhälligt krävde återinsättande av Paul von Gerich på posten som distriktschef. Därtill gjordes huvudstaben "uppmärksam därpå, att för den händelse mötets ovan uttalade åstundan icke röner beaktande, härav allvarsamma konsekvenser bliva följden".¹³ Nu hade konflikten bragts till sin spets och givits en utformning som inte kunde ignoreras. Hotet om "allvarsamma konsekvenser" ledde med kort varsel till massuppsägelse bland skyddskårsbefälet. Även Lemberg begärde avsked. Den 5 mars skrev han till ÖB:n Lauri Malmberg: "Med anledning av den uppkomna konflikten mellan Huvudstaben och Helsingfors Skyddskårsdistrikt, varigenom Helsingfors Skyddskårs hela befäl tvungits avgå, anhåller jag härmed att omedelbart bliva befriad som t. f. chef från Helsingfors Skyddskårsdistrikt." Då inte heller denna viljeyttring föranledde några reaktioner upprepade han sin anhållan tio dagar senare med följande tillägg: "Ifall denna min ansökan icke omedelbart kan godkännas, anhåller jag om att Herr Överbefälhavaren beviljar mig tjänstledighet tills sagda avsked godkännes."¹⁴

¹³ Protokoll vid skyddskårsdistriktets årsmöte 21. 2. 1923. Krigsarkivet.

¹⁴ Suojeluskuntain Yleisesikunta. Kirjeitä 1923. Krigsarkivet.

Nu gick det vägen och den 1 april beviljades Lemberg avsked. I ÖB:s dagorder den 31 mars avtackades Lemberg med följande ord: "Jag tackar major Lemberg uppriktigt för att han under tre års tid först som militärinstruktör sedermera som distriktschef utan att spara sina krafter verkat till förmån för och utvecklandet av Helsingfors Skyddskår." I samma dagorder utnämndes jägaröverstelöjtnant Hugo Österman till ordinarie chef för distriktet. Så avslutades en märklig epok i Birger Lembergs militära verksamhet.

En återblick på Lembergs verksamhet vid Helsingfors Skyddskårsdistrikt låter sig inte göras utan att beakta skyddskårens position och funktion i samhället. Ehuru lagbunden, var skyddskårens ställning i samhället obestämd. Några internationella förebilder fanns inte, men så var ju också Finlands historia och bakgrunden till skyddskårens uppkomst unik. Den närmaste modellen fanns i Sverige där Hemvärnet i viss mån påminde om skyddskårsväsendet. Men Sveriges självständighet var av äldre datum, varför landet undgått de konvulsioner som ofta kännetecknar självständighetsprocesser.

Lembergs rörelsefrihet bands i hög grad av att skyddskåren var en säregen blandning av militärt och civilt. Skyddskårsdistriktets ledning var visserligen demokratiskt vald, men bestod av personer som stod nära samhällets toppskikt och var utrustade med ett starkt ego. Över allt detta kastade den åsidosatte f. d. distriktschefen Paul von Gerich sin skugga. Han invaldes i styrelsen år 1922 och återvaldes som nämnts följande år med det högsta röstetalet. Så länge von Gerich, stödd på den överväldigande opinionen inom distriktet var inställd på återupprättelse, fanns inte mycket att göra. Men obeständigheten som endast t. f. chef och positionerad som en interimslösning, måste för Lemberg även mentalt ha varit oinspirerande och påfrestande.

Därtill kom skyddskårens outtalade men underförstådda position som oppositionskraft mot rikets ledning. Skyddskåren förväntades dock vara lojal mot statsmakten. Lembergs politiska orientering är inte bekant. Utifrån hans sällskapliga, humana och humoristiska läggning är det dock svårt att föreställa sig honom som konspiratör.

Inte minst de sista månaderna som t. f. chef måste ha varit påfrestande för Lemberg. Den upphetsade sinnesstämningen, som tog sig uttryck i de ovan nämnda massuppsägelseerna, kunde han självfallet inte ignorera utan att själv komma med ansökan om avsked. Hans position som anställd chef var dock en annan. Lekmännen kunde tillåta sig nycker och övertramp, men detta passade inte på samma sätt en jägarmajor. Nu löpte han alltså linan ut och hans uppsägelse var definitiv.

Även om uppståndelsen kring von Gerich och hans avgång var en förutsättning för Lembergs avancemang till t. f. chef för Helsingfors skyddskårsdistrikt, föranledde von Gerichs ständiga närvaro att den tillfälliga karaktären av Lembergs position underströks. Trots egna förtjänster kan jämförelsen med den högt meriterade och karismatiske generalen inte ha utfallit till Lembergs fördel. Utan von Gerichs revanschlystnad hade situationen för Lembergs del sannolikt varit en annan, och det hade varit möjligt för honom att sköta ledningen och planeringen av distriktets verksamhet på en mera långsiktig grund.

Men det är även tänkbart, att utvecklingen under och efter distriktets årsmöte den 22 februari tog honom på sängen så, att läget genom tillspetsade formuleringar och hot om massuppsägelser hamnade utom kontroll. I det ovannämnda brevet till sin bror Runar den 7 februari uttalade han sig om kommande parader (12.4. och 16.5.) som någonting han såg fram emot. Det var med huvudet högt Birger Lemberg nu tog steget ut i det civila. *Nyländska Skyddskåristen* som i hög grad bidragit till urladdningen av konflikten hyllade den avgående chefen med en ämabel dikt av Eric Vasström:

Förr jag minnes i sångarledet hans fryntliga uppsyn
 sjungande första tenor bland studenterna i "Akademen"
 Sen till Tyskland han for, Uti Lockstedt föddes soldaten
 Hem kom han under kriget med jägarnas övriga skara
 Slogs med de röda och fick trenne stjärnor på kragen
 Avsked han tog, blev major till gagn för Helsingfors skyddskår
 Där major Lemberg nu skött sig galant som chef i distriktet
 Knapp militärinstruktörsbefattningens tid då har blivit
 Nu i privatlivet svinner han hän och publiken i H:fors
 uti parader ej mer få se hans runda lekamen.¹⁵

Slutåren

Sitt uppehålle förtjänade Lemberg ett år efter avskedet vid taxeringsberedningen i Helsingfors. Det krävs inte stor inlevelseförmåga för att första kontrasten mellan de knastertorra rutinerna vid skatteberedningen och hans utåtriktade och sällskapliga talanger. Tillvaron ute bland civilisterna kunde inte undgå att avsätta spår hos Birger Lemberg, kanske inte i hans läggning, men väl i hans fysiska lekamen. Den var sedan länge fyllig och rund beroende på hans intresse för bordets håvor. Birger Lemberg var såväl gourmé som gour-

¹⁵ *Nyländska Skyddskåristen* nr 6/1923.

mand. När de fysiska ansträngningarna som hörde till skyddskårsverksamheten föll bort, tilltog korpulensen och med tiden ohälsan. Ännu en gång skulle Birger Lemberg beträda den militära banan. Vad som motiverade honom till detta efter ett års civil verksamhet vid Helsingfors stads taxeringsberedning, kan ha varit tristessen kring byråkrati och rutiner. *Nyländska Skyddskåristens* karakteristik av hans läggning och lynne stöder denna uppfattning:

Han hade fått skämtets och humorns gåva i arv, och med slösande hand strödde han ut den i livet. Den livade upp vardagens arbete och spred glädje omkring sig. Mången skyddskårist erinrar sig säkert de tider han exerceerat och övat under major Lembergs ledning. Det var fart över övningarna. En rättades här och en annan där med samma lekande tag. Och det lyste en skälmisk humor i majorens ögon. Sällan var det ledsamt på övningarna. Men just därför knogades och övades det med friska tag.¹⁶

I april 1924 inträdde Lemberg i försvarsmaktens tjänst som underhållschef vid Fältartilleriregementet I. En vecka senare bröt den s. k. officerskrisen ut. Aktionerna hade några dagar dessförinnan förberetts genom ett välbesökt möte på Officerskasinot på Skatudden. Närvarande var bl. a. samtliga regementskommendörer och större delen av bataljonskommendörerna. Också Lemberg deltog vid mötet, under vilket man enade sig om ett ultimatum för utrensningar och reformer inom försvarsmakten. Utrensningarna gällde sådana element ("ainekset") vilkas fosterländskhet ansågs tvivel underkastat, personer med ingrodna ryska föreställningar och vanor som visat sig odugliga i tjänst och som inte ansågs vandelfria. Bland de utpekade befann sig försvarsmaktens kommendör generalmajor Kaarlo Vilkkama. Ytterligare tillkom krav på organisationsförändringar. Mötet avslutades med att samtliga närvarande förband sig att anhålla om avsked såframt inte kraven tillmötesgicks.¹⁷

Redan den knappt utmätta fristen på några dagar gjorde det omöjligt att skrida till åtgärder av en så radikal och grundläggande natur som krävdes. Följaktligen började avskedsansökningarna strömma in fr. o. m. det utsatta datumet. Den 31 maj räknades 459 uppsägelser och det sammantagna antalet kom att uppgå till ca 900, dvs. omkring 90 % av totalstyrkan.¹⁸ Lemberg

¹⁶ Ibid., nr 15/1926. I en bilaga till Lembergs meritförteckning på krigsarkivet finns följande karakteristik av hans läggning: "En livlig och rolig sällskapsmänniska" (vilkasluontoinen ja hauska seuramies).

¹⁷ M a i j a P a n u l a, *Suomen armeijan upseerikriisi 1924–1926* (diss., Helsingki 1969).

¹⁸ Ibid.

befann sig självfallet bland dessa. På basis av hans läggning, bakgrund och erfarenheter inom det militära, kan man anta att hans inställning till aktionen kan ha varit aningen ljum. Hans avsked ur skyddskåren ett år tidigare föregicks ju av en analog kris. Och nu måste han som första åtgärd ställa upp igen. Oavsett graden av uppslutning, hade Lemberg icke desto mindre deltagit på Casinomötet och inte stuckit upp med avvikande åsikter, utan förenat sig om det enhälliga beslutet gällande framställandet av de ultimativa kraven. Å andra sidan var det i praktiken omöjligt med avvikande åsikter i protokollet för ett möte som av allt att döma förflutit under en hetsig sinnestämning. Något personligt intresse för utrensningar inom armén hade han väl knappast heller. Lembergs vid denna tidpunkt redan avtagande hälsa predestinerade honom inte till den grupp som bereddes plats genom utrensningarna. Utnämningen till underhållschef vid Fältartilleriregementet var en tydlig reträttplats. Också denna konflikt, kan man förmoda, hade tärt på Lembergs sinne. Det är uppenbart att ideliga motsättningar, umgänge i grälsjuka och konfliktcenterade kretsar, skrivbordsarbete och byråkrati inte passade honom.

Men förvisso saknades inte glädjeämnen i Lembergs liv, utöver den redan nämnda gastronomin och sällskapslivet. Hans världsåskådning var utpräglat ljus och han tillhörde ju den generation som fann sin inspiration i de runebergianska källorna med fosterländskheten och ett positivt gudsförhållande i förgrunden. Vardagen i det självständiga Finland svarare dock inte till alla delar mot de föreställningar han burit på under sina umbäranden under jägartiden. Lembergs främsta glädjekälla var Heidi Magdalena Relander som han äktade den 8 augusti 1922, fyra år före sin bortgång. Heidi Relander var bördig i Pernå och syster till Valborg Relander som ingått äktenskap med Birgers äldre bror Bertel. Det synnerligen nära och goda förhållandet som städse rådde speciellt mellan bröderna Birger och Bertel förseglades så ytterligare. Ur äktenskapet föddes år 1925 dottern Heidi Erica Elisabeth.¹⁹

Birger Lembergs sociala läggning gjorde honom även till en central gestalt inte minst i kören Muntra Musikanter. Hans glädjespridarnatur passade ytterst väl in i detta och andra ystra sällskap med musik, glam och skämt på programmet. Trots sin utåtriktade natur kan Lemberg inte karakteriseras som en fladdrig festprisse. I ett dokument som ingår i hans militära meritförteck-

¹⁹ Erica Söderholm är idag förvaltare till originalmanuskriptet till Birger Lembergs dagbok från jägartiden samt olika minnesföremål från samma tid.

ning finns en evaluering av hans "sedliga egenskaper" som var "synnerligen goda". Den ovannämnda osignerade nekrologen i *Nyländska Skyddskåristen* uppehåller sig även vid den allvarliga sidan i hans läggning: "På botten av allt låg dock hos major Lemberg något allvarligt och manligt. Och de som kommo att stå honom närmare i livet, lärde i honom uppskatta en öppen och trofast kamrat."

Nekrologer kan lätt avfärdas som subjektiva vänporträtt av bortgångna enligt principen "de mortuis nil nisi bene". Men ingenting i den dokumentation som föreligger motsäger bilden av "krigaren med gosselynnet" som sammanfattningsvis på ett träffande sätt satts att karakterisera honom i nekrologen.

Fram emot och in på året 1926 började Lembergs hälsa bryta samman. Alltför sent diagnostiserades symptom på cancer och han underkastades tre operationer vilka dock på grund av sjukdomens maligna natur förfelade sin verkan, och den 9 augusti 1926 gick han hädan. Birger Lemberg välsignades till gravens ro i Diakonissanstaltens kapell och bisattes under militära hedersbetygelser i Tavastehus på Ahvenistos kyrkogård. I närheten av den lemlberg-ska familjegraven har även några av Birger Lembergs jägarkamrater funnit sin sista vila.

Hur jägarnas, enkannerligen pfdfindrarnas, levnadsöden gestaltat sig utan historiens kastbyar är som tankelek värd en begrundan. Så mycket kan väl antas, att flertalet av de knappt tvåhundra unga män som spontant sökte sig till Lockstedt på förvåren och sommaren 1915 även under andra omständigheter kunnat slå sig fram i livet och tillkämpa sig positioner i samhället. Jur. stud. Birger Lemberg, kan man förmoda, hade rimligtvis avlagt juridisk slutexamen och etablerat sig inom rättsväsendet, förvaltningen eller kanske näringslivet. Med sin kommunikativa läggning hade han kunnat slå sig fram till en högre position i samhället än vad som förunnades honom inom Finlands försvarsväsen. De täta skiftena i sökandet efter sysselsättning och utkomst ger intrycket att han inte hunnit finna sig tillrätta innan tiden var ute. Även erfarenheterna inom Helsingfors skyddskår jävar inte helt intrycket av otrivsel och frustration. Men någon egentlig valsituation förelåg inte år 1918 efter det utkämpade frihetskriget. Att kasta loss från det militära och fortsätta med juridiken på universitetet, vilket en tid lekte honom i hägen, var inte realistiskt med tanke på stämningarna på våren 1918 och den insats och framgång Birger Lemberg redan hunnit uppnå.

Det kan hävdas att Birger Lemberg i praktiken saknade alternativ och att

han i själva verket var en fånge för sina framgångar inom militärväsendet, där han i grund och botten, och i varje fall under normala förhållanden inte hört hemma. "Jag är starkt betänkt på att taga farväl av militäryrket om jag blott finge mitt levebröd på annat håll. [...] Härligt vore det att få bli en vanlig människa, som förr i världen", skrev han till sin bror Runar på hösten 1919. Men ödet fogade det så, att han trots smärre avbrott kom att gå sin krigarbana fram. Genom sin humana framtoning bland de ofta robusta jägarna och de ibland självrådiga medarbetarna inom skyddskåren gjorde Lemberg en hedersam insats i det självständiga Finlands tjänst.

Hansson och Hitler

En begreppshistorisk släktforskning

NORBERT GÖTZ

Under senare år har släktskapen mellan begreppen folkhem och *Volksgemeinschaft* (folkgemenskap) lyfts fram i den mediala och även i den vetenskapliga debatten. Till och med i den svenska riksdagen har det funnits debattinlägg, där begreppen relaterats till varandra.¹ Vid denna jämförelse tänker man främst på den svenske statsministern Per Albin Hansson å ena sidan och den tyske rikskanslern Adolf Hitler å den andra.² Eftersom dessa två politiker på ett avgörande sätt har präglat begreppen, framstår de idag som herr Folkhem och Herr Volksgemeinschaft.

Avsikten med att tala om deras släktskap har inte varit att bagatellisera den tyska nationalsocialismen, men däremot ofta att demonisera den svenska välfärdsstaten. Medan det idag råder stor enighet om folkgemenskapsbegreppets människofientliga innebörd, har folkhemmet på senare år blivit ett mycket omdebatterat begrepp. Utöver den i främsta hand politiska avsikten bakom jämförelsen mellan folkhemmet och folkgemenskapen har det ibland också

¹ Se t. ex. Maciej Zaremba, *De rena och de andra. Om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd* (Stockholm 1999), s. 325; Håkan Arvidsson, Lennart Berntson och Lars Dencik, *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige* (Stockholm 1994), s. 155, 261–262; Riksdagens protokoll (1991/92) R=12, anf 58 (Hugo Hegeland).

² Göran Therborn har påpekat att om man på svenska skriver om Hansson som 'Hansson' och inte som 'Per Albin', innebär det "a particular Verfremdung, ceremoniousness, or hostility". I egenskap av en icke-svensk som skriver i en republikansk finländsk tidskrift tar jag mig ändå friheten att likställa honom med andra människor utan att hysa några av de ovannämnda avsiktterna. Göran Therborn, 'The Working Class and the Welfare State. A Historical-Analytical Overview and A Little Swedish Monograph', Pauli Kettunen (red.), *Det nordiska i den nordiska arbetarrörelsen*. Femte nordiska konferensen för forskning i arbetarrörelsens historia, Tammerfors, den 23–27 augusti 1983 (Helsingfors 1986), s. 1–75 (26).

funnits en annan avsikt, som varit att diskutera liknande strukturella problem och specifika försök till lösningar under olika politiska regimer. Jag kommer i den här uppsatsen att diskutera på vilket sätt de ovannämnda herrarna är "släkt med varandra" och vad detta möjligen innebär. Det handlar om en släktforskning om begreppen som symboliserar den svenska välfärdsstaten å den ena, och det nazistiska rassamhället å den andra sidan.³

I motsats till vad man skulle kunna förmoda börjar folkhemmets begreppshistoria inte i Sverige, utan i de andra nordiska länderna. Redan 1863 publicerades i Norge en *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet*, inspirerad av dansken Nikolai Frederik Severin Grundtvigs socialfilosofi. Titelbegreppet förklaras inte i texten men är snarast en synonym för allmogenhemmet.⁴ Mot bakgrund av begreppets tidiga förekomst i Norge har Rune Slagstad påstått att folkhemmet "i verkligheten er [...] en norsk nyskapning fra unionstiden som kolonimakten tok med seg hjem og ga en svensk signatur, uten å angi dens opphav".⁵ Något konkret bevis för stölden besvärar han sig emellertid inte med att föra fram. Detta hade krävt en diskussion både av begreppets reception och dess innebörd.

Även hos den östra grannen var man tidigare ute än i Sverige, och detta till och med på svenska. Det var Zacharias Topelius som 1893 skrev om de långa vintrarna i det "finska folkhemmet". Också hos honom var ordet en synonym för allmogenhemmet.⁶ Och på tal om honom skulle man kunna skriva, om inte om stöld, så i alla fall om förskingring från svensk sida. Det finns nämligen i *Svenska Akademiens Ordboks* samling en referens till Topelius som inte togs upp vid ordbokens publicering.⁷ Måhända är det lite långsökt att misstänka Rafael Erich för att senare ha försökt hämnas genom att tala om "detta efterlängttade universella 'folkhem'" i samband med förhoppningarna i folkförbundet. I alla fall verkar det ha varit en finländare som först försökte

³ Artikeln bygger på min avhandling: Norbert Götz, *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim* (Baden-Baden 2001).

⁴ P. A. Jensen, *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* (Kristiania 1863), ang. inspirationen jfr Dag Thorkildsen, *Nasjonalitet, identitet og moral* (Oslo 1995), s. 54–55.

⁵ Rune Slagstad, "Norig, ein folkedaningsheim", *Nytt norsk tidsskrift* 13 (1996), s. 308–326 (314).

⁶ Zacharias Topelius, 'Folket', Leo Mechelin (red.), *Finland i 19de seklet. Framställt i ord och bild af finska skriftställare och konstnärer* (Stockholm 1893), s. 49–81 (71).

⁷ Henrik Björk, 'Till frågan om folkhemmets rötter. En språklig historia', *Lychnos* (2000), s. 139–170 (168, not 8).

frånta folkhemmet dess svenska prägel och internationalisera begreppets utopiska perspektiv.⁸

I *Svenska Akademiens Ordbok* förekommer ordet folkhem i en mycket specifik betydelse. Där omnämns bara "Adolf Fredriks folkhem' [...] i Stockholm" som ett "ställe, där mindre bemedlade få mot en ringa afgift tillgång till böcker, tidningar och skrifmaterial". Dessutom förekommer referenser till *Nordisk familjebok* samt en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* från 1896.⁹ Av denna artikel framgår att de så kallade *Volksheime* i Tyskland, men också "ett blomstrande 'folkhem' under fröken Tryggers utmärkta ledning" i Helsingfors, fungerade som förebild för folkhemmet Stockholm.¹⁰ Projektet realiserades två år senare.¹¹ Bakom dessa folkhem fanns samma tanke som bakom folkets hus -idén – att förse arbetarklassen med vettiga fritidsmöjligheter – men de organiserades av borgerliga kretsar för arbetarna. Sådana folkhem upprättades kring sekelskiftet 1900 i Stockholm och på andra ställen i Sverige, men de spelade en ganska marginell roll.

Om vi ser på det tidigaste kända bruket av ordet folkhem i den överförda bemärkelsen samhälle, var det troligtvis en rikssvensk som kom först. Att händelsen kan dateras till år 1906 stöder inte heller tesen om utsugning av Norge, utan pekar snarare på ett terapeutiskt sammanhang. Vid början av 1900-talet fick den gamla strategin att återerövra de förlorade områden efter den svenska stormaktstiden ny aktualitet. Men den här gången var det inte fråga om att bygga ut Norrland för att kompensera Finlands förlust, utan att få tröst för förlusten av de norska undersåtarna genom att tillåta det egna folkets andra kön att delta i samhällsbyggandet. Folkhögskolerektorn Teodor Holmberg resonerade i ett föredrag under rubriken "Svensk nationaldemokrati" att "kvinnan har *sina* goda sidor, *sina* särskilda gåfvor, hvilka böra komma icke blott det lilla enskilda hemmet utan *hela folkhemmet* till godo."¹² Kursiveringen av uttrycket folkhem i den tryckta versionen visar att det redan hade tillmätts ett slags nyckelroll.

⁸ Rafael Erich, 'Det nya NF-förslaget', *Hufvudstadsbladet* 22.10.1944.

⁹ Svenska Akademin (utg.), *Ordbok över svenska språket*, vol. 8, F-Fulgurit (Lund 1926), sp. F 1056.

¹⁰ 'Adolf Fredriks folkhem', *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (11.4.1896), s. A 3.

¹¹ Josef Nyström, 'Adolf Fredriks folkhem. N:o 7 Norrtullsgatan', *Social tidskrift* 1 (1901), s. 111–113.

¹² Teodor Holmberg, *Svensk nationaldemokrati*. Föredrag hållet i samfundet 'Sveriges väl' i Malmö okt. 1906 (Sala 1907), s. 16.

Det är känt att den tidiga svenska användningen av begreppet folkhem hade en konservativ bakgrund. Den förknippas framför allt med Rudolf Kjellén och dennes svärson Manfred Björkquist. Enligt teologen Björkquist var offerviljan för ett försvarslån första steget på vägen mot folkhemmet. Kjellén framställde folkhemmet som en vision som representerade både det förflutnas essens och det ultimativa målet för nationalistisk ideologi. Även liberala politiker som Alfred Petersson i Påboda eller Carl Gustaf Ekman, vilkas bilder av folkhemmet var mera förankrade i samtiden, använde det gemensamma folkhemmet som metafor för sina politiska strävanden.¹³

Den mest kände användaren av folkhemsbegreppet blev dock Sveriges statsminister från 1932 till 1946, Per Albin Hansson. Mikael Hallberg och Tomas Jonsson har visat, att det inte var första gången han använde begreppet folkhem i sitt kända tal i remissdebatten 1928.¹⁴ Men det var då som begreppet – av allt att döma handlar det om det mest citerade svenska talet överhuvudtaget – slog igenom och ledde till att hans person mer än någon annan associerades med folkhemmet.¹⁵ I sitt tal framhöll Hansson att man gärna talade ”om samhället – staten, kommunen – såsom det för oss alla gemensamma hemmet, folkhemmet, medborgarhemmet” och tillfogade att tillämpningen av det goda hemmets principer ”på det stora folk- och medborgarhemmet skulle [...] betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttne och utarmade, plundrade och utplundrade”.¹⁶

¹³ Manfred Björkquist, 'I försvarsfrågan'. Tal vid försvarsmötet i Göteborg den 19 februari 1912 (Uppsala 1912), s. 13; Rudolf Kjellén, 'Nationalism och socialism III', *Göteborgs Aftonblad* 28.12.1912; 'Svenska Folkförbundets fäst i Högsby. Förre jordbruksministern Alfred Petersson i Påboda håller fästtalet', *Barometern* 30.6.1909, s. 5–6; 'Socialdemokrati och borgerliga demokratin. Ett aktuellt politiskt tal av statsrådet Per Albin Hansson. Den demokratiska tanken är fast rotat inom arbetareklassen', *Socialdemokraten* 10.8.1925, s. 1, 8.

¹⁴ Mikael Hallberg och Tomas Jonsson, *Allmänanda och självrukt*. Per Albin Hanssons ideologiska förändring och folkhemsretorikens framväxt (Uppsala 1993) – jfr Hanssons tal omnämnt i den föregående fotnoten.

¹⁵ Detta gäller även de politiska motståndarna. För att ge bara ett exempel: I remissdebatten 1937 menade den senare konservativa partichefen Frithiof Domö att Hansson ”i sitt populära folkhem inte blott reserverat plats för oppositionen utan även till noggrann efterlevnad uppspikat förhållningsorder för denna, ungefär som man på hotellrum anslår vad gästerna ha att iakttaga”. Riksdagens protokoll, Första kammaren (1937) 4, s. 1.

¹⁶ Riksdagens Protokoll, Andra kammaren (1928) 3, s. 11.

För samtiden framstod detta tillfälle som en symbolisk vändpunkt i den socialdemokratiska inställningen till folk och klass. Orsaken till att denna omorientering uppfattades som nödvändig framgår av Hanssons öppningstal vid den socialdemokratiska partikongressen samma år. Hansson såg inte några möjligheter för socialdemokratin att ingå koalitioner med andra partier och föreslog därför att man borde försöka göra partiet "till det verkligt stora folkpartiet, som med stöd av en majoritet i folket kan förverkliga drömmen om det goda folkhemmet."¹⁷ Hanssons storhet som politiker bestod i att han trovärdigt kunde stå för denna omorientering mot folket, utan att för den skull behöva distansera sig från det traditionella socialdemokratiska arvet av klasskampsideer. Han betonade kontinuiteten och försökte, som han i samband med diskussioner kring arbetarrörelsens efterkrigsprogram i början av 1940-talet uttryckte det, "att kombinera klasskampsideologin med folkhemsideologin".¹⁸

Enligt Hallberg och Jonsson använde Hansson folkhemsmetaforen efter 1928 främst i tal riktade till en allmän publik och inte så mycket i tal inför det egna partiets medlemmar, i riksdagsdebatter eller skriftliga yttringar.¹⁹ Även vid tillfällena av sistnämnda typ och i medierna förblev begreppet dock närvarande hos Hansson.²⁰ Anmärkningsvärt är att han också talade om folkhemmet vid tillfällena som första maj, som tillhör arbetarklassens symbolvärld.²¹ Den bärande präglingen av folkhemsbegreppet, som så småningom uppgick i föreställningen om landsfadern Per Albin och demokratisk reform-

¹⁷ *Protokoll från Sverges Socialdemokratiska Arbetarepartis trettonde kongress i Stockholm den 3-9 juni 1928* (Stockholm 1928), s. 8.

¹⁸ "Protokoll vid sammanträde med programrevisionen, 11 januari 1942" i Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (Stockholm) [ARAB], SAP arkiv, F X, vol. 2, Nr. 17, 3.

¹⁹ Hallberg & Jonsson, s. 44.

²⁰ T. ex. Per Albin Hansson, *Ett demokratiskt framstegsprogram* (Stockholm 1930), s. 23; Per Albin Hansson, 'Vår ungdom skall göra't', *Frihet* 16 (1932) 17, s. 1; [Hanssons tal vid ungdomsförbundets kongress] i *Protokoll fört vid Sverges Socialdemokratiska Ungdomsförbunds sjunde ordinarie kongress i Stockholm den 11-15 november 1934* (Stockholm 1935), s. 13-18 (18); Riksdagens protokoll, Första kammaren (1936) 43, s. 87-88; Per Albin Hansson, *Försvar och reformer. En diskussion mellan Krona och Nord inför valet* (Stockholm 1936), s. 12-13; Per Albin Hansson, 'Sverige för folket', *Den 20 september* 1 (1936) 1, s. 2; Per Albin Hansson, 'Demokratisk samling', *Folket i Bild* 5 (1938) 46, s. 2; Per Albin Hansson, *Socialdemokratiska ideer och framtidsutsikter* (Stockholm 1943).

²¹ Se talen 1930 och 1935: 'En stark folklig politik', *Demokrati. Tal och uppsatser* (Stockholm 1935), s. 66-77 (68); 'I en genombrottsid', *ibid.* s. 254-260 (259).

politik, daterar sig till tiden efter socialdemokraternas regeringsbildning 1932, men grunden hade redan lagts under den politiska maktkampen åren innan.²²

Folkhemmet är hos Hansson en närutopi som kan förverkligas genom politiska reformer. Bärande hos honom är bilden av en familj, där alla medlemmar har lika rättigheter och betar sig solidariskt. Det är i stort sett en bild av egalitär broderlighet som han tecknar. När mor och far ändå dyker upp någon gång, tematiseras inte auktoritetsrelationerna. Begreppsbeståndsdelen 'folk' förblir blek och får inte någon etnisk kvalitet. Däremot är ordet 'alla', som knappast någon gång inskränks, centralt i detta sammanhang.²³

Det har påståtts, att själva folkhemsbegreppet inte alls var vanligt under 1930-talet och snarare måste betraktas som en efterhandsetikett.²⁴ Det ligger en smula sanning i detta, eftersom begreppet faktiskt inte alls användes lika mycket tidigare som idag. Men en empirisk analys av politiska tal och artiklar från 1930-talet visar ändå att det finns en lång rad mer eller mindre högt uppsatta politiker som använde sig av begreppet folkhem redan vid den tiden.

I synnerhet gäller detta kanske för socialdemokratin. Folkhemsbegreppet var i själva verket närvarande i alla socialdemokratiska valkampanjer för riksdagen och landstingen mellan 1928 och 1944.²⁵ Senare år har inte systematiskt genomgåtts, men det finns indicier på att traditionen fortsatte. I detta sammanhang räcker det med att konstatera att det inte bara fanns spridning, utan också kontinuitet i folkhemsbegreppets användning under den tidsperiod som varit av särskilt intresse här. Det existerar för övrigt en del samtida programmatiska studier och artiklar om den socialdemokratiska idéutvecklingen från en klasskampsståndpunkt till borgerliga och liberala värden, som

²² Se t. ex. hyllningar av Per Albin Hansson vid olika födelsedagar: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Per Albin Hanssons arkiv, vol. 22.

²³ Jfr Götz, *Ungleiche Geschwister*.

²⁴ Yvonne Hirdman, *Folkhemstanken och kvinnorna. Historiens andra sida* (Stockholm 1993), s. 6.

²⁵ Götz, *Ungleiche Geschwister*, s. 226–227.

²⁶ Se främst Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*, vol. 1–2 (Stockholm 1941).

²⁷ Gösta Bagge, *Högern i opposition. Föredrag i Jönköping den 9 maj 1937* (Stockholm 1937), s. 15, Gunnar Persson i Riksdagens protokoll, Andra kammaren (1938) 4, s. 48, Torgil von Seth i Riksdagens protokoll, Andra kammaren (1936) 4, s. 12.

använder sig just av folkhemsbegreppet.²⁶ Inte i något av dessa sammanhang är det dock frågan om en närmare beskrivning av folkhemmets innebörd utöver den gängse bilden av ett allmänt hemtrevligt och socialt och ekonomiskt rättvist samhälle för alla.

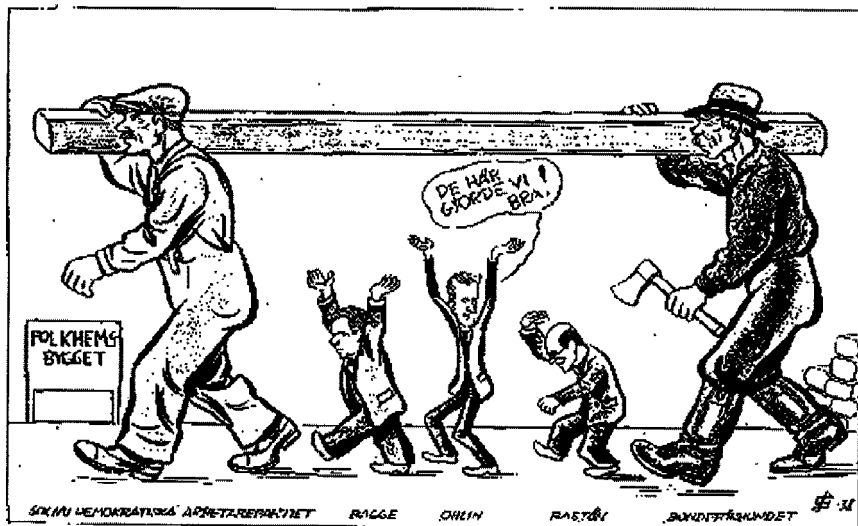
Även för alla andra demokratiska partier framstod folkhemmet som en positiv idé, som antingen betraktades redan förverkligad eller eftersträvningsvärd. Det konservativa Allmänna valmansförbundet gick 1932 rent av till val med tidskriften *Folkhemmet*, som kom ut i sex nummer. Även om man från detta håll gärna klagade över att den socialdemokratiska regeringen uteslöt vissa grupper från folkhemmet som "de s. k. gnällande skattebetalarna och konsumenterna", lantbrukarna eller tjänstemännen, så är det dock tydligt att också dessa grupper stod bakom en demokratisk folkhemskonsensus.²⁷ Det är betecknande att Bondeförbundets ledare Axel Pehrsson i Bramstorp, just när han på försommaren 1936 förberedde sig att bli statsminister i den så kallade semesterregeringen, utvecklade en utpräglad folkhemsretorik.²⁸ För att inte bli offer för ett hanssonskt problemformuleringsprivilegium påminde man också inom Bondeförbundet och Högern ibland om den kjellénska traditionen bakom begreppspräglingen. Det oaktat identifierades folkhemmet senare på 30-talet ofta med socialdemokratisk välfärdspolitik, som då kritiserades framförallt från högerhåll.²⁹

Den trots allt tidstypiska demokratiska konsensusen kring folkhemsbegreppet uttrycks kanske bäst av en karikatyr av Ivar Starkenberg i *SAP-Information* från 1938, även om den är tecknad ur socialdemokratiskt perspektiv och inför ett stundande landstingsval. En jättelik socialdemokrat och en lika jättelik bondeförbundare bär tillsammans en bjälke till något som kallas "folkhemsbygget". Arbetaren marscherar framför, och en bonde som verkar något äldre följer efter. Mellan dessa kollektivgestalter går tre småttingar som låtsas hjälpa till, trots att de inte har kontakt med vare sig bjälken eller med större befolkningslager; det handlar om de borgerliga oppositionsledarna Gösta Bagge, Bertil Ohlin och Ivar Anderson i Rasjön. Ohlin, som vid den tiden var ledare för folkpartiets ungdomsförbund, gör sig löjlig genom att ropa: "De här gjorde vi bra!"³⁰

²⁶ Riksdagens protokoll, Andra kammaren (1936) 42, s. 17 och 43, s. 59, 91-92.

²⁷ Se t. ex. Bengt Jändel, 'Folkhemsideologien ett svek mot kulturambitionen. "Att ha det bra", är dess innersta syfte och innehåll', *Ungsvensk läsen* 6 (1939) 16, s. 3.

³⁰ Ivar Starkenberg, 'Det sociala reformarbetet. De som gjorde arbetet och de som begär applåder', *SAP-Information* 3 (1938) 19, s. 16.

Det sociala reformarbetet. De som gjorde arbetet och de som begär upplåtelse.

Om man bortser från den polemiska avsikten bakom karikatyren, skymtar här en partiöverskridande konsensus fram, vilken idémässigt bar upp folkhemmsbygget. Alla demokrater var överens om det önskvärda i föreställningen om folkhemmet oberoende av tillhörigheten till socialdemokraterna, de konservativa, liberalerna eller bondeförbundet. När oppositionspolitikerna begärde applåder för vad regeringen hade gjort fanns det uppenbarligen inte några större stridsfrågor som stod i vägen för samförstånd.

Den här teckningen liksom många andra karikatyrer och yttranden i den politiska debatten visar att Stig-Björn Ljunggrens påstående att folkhemmet på 30-talet framför allt var förknippat med den 'organiska' familjen och inte med det 'konstruktivistiska' byggandet, är felaktigt, även om det stämmer för Hanssons del.³¹ Samtidigt är familjebilden flertydig och inte så enkel som man oftast tror. Vid sidan av den idealtypiskt auktoritära fader-barnrelationen omfattar den också relationen mellan likvärdiga syskon. Metaforen om likaberättigade syskon är en viktig grund för föreställningen om ett samhälls-

³¹ Stig-Björn Ljunggren, *Ett visst mått av frihet. Om socialdemokratin, välfärdsstaten och folkhemmet* (Stockholm 1994), s. 19.

kontrakt.³² Folkhemsmetaforens politiska framgång beror på samspelet mellan dessa tre skilda nivåer, den konstruktivistiska och modernistiska, den patriarkala och traditionella samt den egalitära och demokratiska. Det handlar inte i första hand om uttryck för en regressiv politisk mentalitet, som man gärna tillskriver 30-talet.

Det bör kanske tilläggas, att folkhemmet enbart användes som ett inklusivt begrepp på 1930-talet, inte som ett begrepp för att legitimera exklusion. Förutom den tidsmässiga parallelliteten finns det ingen historisk relation mellan tvångssteriliseringar i Sverige och folkhemstänkandet. Det handlar om helt skilda diskurser. Det är ett påhitt av vår tid att sammanföra dessa idéer och på så sätt försöka få ökad uppmärksamhet för ett viktigt ämne som det vore lämpligare att diskutera i samband med utilitaristiska idéer.³³

De svenska nazisterna har på senare tid allt oftare börjat använda slagordet "tillbaka till folkhemmet", där folkhemmet skall förstås som en exklusiv etnisk gemenskap.³⁴ Detta är raka motsatsen till vad praktiskt taget alla deras meningsfränder på 1930- och 1940-talet hävdade. *Folkhemmet Ponte Corvo* var den symptomatiska titeln på en högerextremistisk artikelsamling som uttryckligen associerade folkhemmet till det främmande.³⁵ (Den italienska småstaden Ponte Corvo hade av Napoleon förlänats marskalk Bernadotte och ingick från och med 1818 i det svenska riksvapnet.) Lika representativ för den nazistiska diskursen om folkhemmet är karaktäriseringen av socialdemokratin som just "folkhemsrörelse".³⁶

Men samtidigt som man inom de högerextremistiska organisationerna aktivt bekämpade folkhemstanken, gjorde man intensiv propaganda för den så kallade folkgemenskapen.³⁷ Strategin som de svenska nazisterna följde under

³² Francesca Rigotti, *Die Macht und ihre Metaphern. Über die sprachlichen Bilder der Politik* (Frankfurt/Main 1994), s. 113–114.

³³ Jfr Norbert Götz, 'Att lägga historien till rätta. Försöket att göra folkhemmet folkhemskt', *Tvärsnitt* 24 (2002) 1, s. 28–43.

³⁴ Erik Lundgren, 'Tillbaka till Folkhemmet', <http://www.ebsw.se/nu/Folkh.htm> (utskrift 24.9.1997); jfr t. ex. även fotot från en högerextremistisk demonstration där en banderoll 'Vårt folkhem är hotat' syns (Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1980–1997. Den nazistiska undergrundsrörelsen. Musiken, myterna, riterna* (Stockholm 1998), s. 364).

³⁵ Rolf Wennerholm, *Folkhemmet Ponte Corvo* (Stockholm 1937).

³⁶ 'Fritt från folkhemmet. Interiörer från de socialdemokratiska valrörelser', *Vägen framåt* 3 (1934) 20, s. 2.

³⁷ Jfr Norbert Götz, 'The Swedish Folkgemenskap. Democratic vs. Fascist Conceptions of National Community in the 1930s', Theodor Barth och Magnus Enzell (red.), *Collec-*

1930- och 1940-talet handlade således inte om att sammansmälta eller överta dessa båda värdeladdade begrepp, utan gick i stället ut på att skapa en språklig och politisk polarisering. Eftersom folkgemenskapsbegreppet på den internationella scenen hade introducerats av de tyska nationalsocialisterna innebar detta i sista hand en mobilisering av tyska snarare än svenska ideologiska resurser. Till skillnad från sina norska kolleger i Nasjonal samling kom de svenska "hemmanassarna" dock aldrig att föras till makten av någon ockupationsmakt, vilket innebar att denna strategi även på kort sikt var dömd att misslyckas.

Trots den svaga länken till de svenska nazisterna finns det en lång tradition av att relatera föreställningar om folkhemmet och folkgemenskapen till varandra. Redan på 1930-talet var det inte enbart fråga om agitation av de Moskvatrogna svenska kommunisterna mot "den socialdemokratiskt-fascistiska teorin om folkgemenskap i folkhemmet Sverige".³⁸ Också demokratiska kommentatorer pekade på begreppens släktskap. Och det var i själva verket just de demokratiska svenska politiker som vid olika tillfällen talade om folkhemmet, som även tycks ha varit särskilt benägna att tala om folkgemenskap. Här kan till exempel Per Albin Hansson, Torsten Nilsson, Alva och Gunnar Myrdal, Felix Hamrin, Bertil Ohlin och Gösta Bagge nämnas.³⁹

Men när svenska demokrater talar om folkgemenskap, får begreppet en helt annan innebörd än i den nazistiska diskursen. Dessa demokratiska politiker refererar faktiskt både implicit och explicit rätt ofta till just de tyska nazisterna och distanserar sig från deras föreställningar om folkgemenskap eller kritiserar dem för verklighetsförvrängning. För den svenska demokratin fanns det inte heller något rimligt skäl att acceptera ett exklusivt nazistiskt definitionsprimat över begreppet folkgemenskap. I ett tal till studenterna i Lund 1934 deklarerade statsministern Per Albin Hansson således: "Demokrati och folkgemenskap äro dagens lystringsord. De ställas ofta mot varandra, men måste, om orden spegla ett vettigt innehåll, ha samma mening. Modern demokrati vill förverkliga folkgemenskapen, en verklig folkgemenskap kan bygga endast på likställighet i rättigheter, möjligheter och förplik-

tive Identity and Citizenship in Europe. Fields of Access and Exclusion (Oslo/Jerusalem 1999), s. 49-62.

³⁸ *Folkhemmet. Tidning för valet 1934* (Stockholm 1934), s. 1.

³⁹ Jfr Götz, *Ungleiche Geschwister*.

telser." Just dessa meningar togs senare med i en socialdemokratisk valbroschyr, som spreds i nästan en miljon exemplar.⁴⁰

Vi har vant oss vid att identifiera begreppet folkgemenskap med nationalsocialismen och den tyske rikskanslern och *führern* Adolf Hitler. Av de senaste 25 årens tyska och angloamerikanska forskning om det så kallade Tredje riket har det också framgått att folkgemenskap var ett helt centralt element i den nationalsocialistiska ideologin, både med avseende på dess innehåll och genomslagskraft.⁴¹ Begreppet var faktiskt alltestädes närvarande i Nazityskland, inte bara hos Hitler och i den politiska propagandan, utan också inom samhällsvetenskap, lagstiftning, förvaltningspraktik och inom olika nazistiskt präglade organisationer som Hitler-Jugend, Arbetstjänsten eller Deutsche Arbeitsfront – det nationalsocialistiska fackföreningsurrogatet.⁴² När det nazistiska partiet, NSDAP, var förbjudet under perioden 1923 till 1925 verkade det i en kamouflageorganisation under beteckningen *Großdeutsche Volksgemeinschaft*. Den nedanstående bilden från 1931 – partiet hade då 700 000 medlemmar – visar hur nazistpartiet porträtterade sig själv som kärnan till en folkgemenskap som skulle växa till att omfatta hela folket.⁴³

Karakteristiskt för det nazistiska språkbruket var inte bara betoningen av den spirituella gemenskapsupplevelsen som framställs på bilden och nedtoningen av alla krav på materiell utjämning. Karaktäristisk var också den etniska utgångspunkten för folkgemenskapstänkandet. För nazisterna fanns det inte ett folk bestående av medborgare, utan bara ett folk sammansvetsat av blodsband. Detta ansågs även omfatta de personer med tyska rötter, som levde i grannländer som Österrike och Tjeckoslovakien samt i hela Östeuropa och annorstädes. Folkgemenskapsideologin blev på så sätt en viktig drivkraft

⁴⁰ Per Albin Hansson, 'Tal till studenterna', *Demokrati. Tal och uppsatser* (Stockholm 1935), s. 148–153 (151), valbroschyr: 'En fast kurs med folkets förtroende' i ARAB, SAP:s trycksamling 1940/71389, upplaga enligt: Berättelse för år .../ Socialdemokratiska parti-styrelsen 47 (1940), s. 16.

⁴¹ Ett slags upphovsman till den här infallsvinkeln i analysen av Nazityskland var Timothy W. Mason, med sin monumental, kommenterade dokumentsamling *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939* (Opladen 1975).

⁴² Jfr Götz, *Ungleiche Geschwister*.

⁴³ '700 000!', *Illustrierter Beobachter* 6 (1931) 51.

Neue Volksgemeinschaft.

Sieht, wie die neue Volksgemeinschaft immer mehr
Anschwellt und wächst mit jeder neuen Stunde.
Die deutsch sein will in Freiheit, Ehr' und Wehr,
Abhold dem roten Weltbetrügerbunde!
Sie schlingt ihr unzerreißbar Eintrachtsband
Um jedes Alter und um jeder Stand.

för den nazistiska erövringspolitiken och andra världskriget.⁴⁴ (Häri ligger för övrigt en viktig skillnad jämfört med finlandssvenska högerextremistiska rörelser, som betonade folkgemenskapen just med de finskspråkiga finländarna.⁴⁵ Enligt min uppfattning spelade en expansiv tolkning av folkgemenskapen utöver Sveriges gränser inte heller någon större roll bland rikssvenska nazister.)

Idén om en etniskt definierad folkgemenskap i Nazityskland modifierades i två hänseenden: För det första ansågs blodbanden inte räcka till i de fall, där det också skulle omfatta olika slags handikappade. Dessa klassificerades visserligen som medlemmar av folkgemenskapen, men räknades till en lägre kategori som skulle avstå från att fortplanta sig. Även de som hade en föräldradel som var judisk, zigensk eller afrikansk kunde anses tillhöra en lägre ka-

⁴⁴ Norbert Götz, 'German-Speaking People and German Heritage. Nazi Germany and the Problem of Volksgemeinschaft', Renate Bridenthal, Krista O'Donnell & Nancy Reagin (red.), *Heimat abroad. The boundaries of Germanness* (under utgivning).

⁴⁵ Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932-1944* (Helsingfors 1991), s. 73-74; jfr även broschyren: *Folkgemenskap. Tankar om en politisk reformations på den hävdvunna nordiska grundvalen av frihet och rätt* (Helsingfors 1941).

tegori inom folkgemenskapen.⁴⁶ För det andra ansågs de etniska tyskar som på något sätt aktivt motsatte sig nationalsocialismen placera sig själva utanför – man skulle kunna tala om en politisk kontraindikation mot tillhörigheten till folkgemenskapen.⁴⁷ Det var inte sällan tal om just exklusion – som kunde få ödesdigra juridiska och praktiska följder – när begreppet folkgemenskap användes. Då man syftade till klassernas förvandling till ständer och deras integration i nationalsocialistisk folkgemenskapsanda, fanns därför alltid närvarande föreställningen om ett hot från politiska motståndare och personer som betraktades som mindervärdiga.

Adolf Hitler betraktades allmänt som en "smed av sann tysk folkgemenskap" eller något liknande,⁴⁸ och folkgemenskap var ett av hans favorituttryck. Han använde det så sent som i sitt så kallade politiska testamente den 29 april 1945,⁴⁹ och så tidigt som i sitt tal "Varför är vi antisemiter?" den 13 augusti 1920 i festsalen i Hofbräuhaus i München. Redan i början av sin politiska karriär använde han uttrycket både i sammanhang med socialpolitisk inklusion och med principen "att inte tåla skadegörare mot folkgemenskapen".⁵⁰ I *Mein Kampf* är folkgemenskap ett mångtydigt begrepp som betecknar den nationalsocialistiska rörelsen, staten, samhället, nationen, folket, folklivet eller folkhushållningen. Det används både i fråga om den existerande staten i Weimarrepubliken och som beteckning för ett utopiskt nationalsocialistiskt mål.⁵¹ Eftersom Hitler ansåg att det tyska folket var "blodsmäs-

⁴⁶ T. ex. Reichsorganisationsleiter (red.), *Organisationsbuch der NSDAP*, 2. uppl. (München 1937), s. 531; Arthur Gütt, 'Volksgesundheit als Gemeinschaftsaufgabe zur Erhaltung und Förderung des Volkes', Hermann Althaus (red.), *Soziale Arbeit und Gemeinschaft* (Karlsruhe 1936), s. 98–113 (105).

⁴⁷ T. ex. Hermann Göring, *Die Rechtssicherheit als Grundlage der Volksgemeinschaft* (Hamburg 1935), s. 9; Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*, Ny uppl. (München 1934), s. 592.

⁴⁸ Fritz Reinhardt, 'Vom Wesen der Volksgemeinschaft', Hans-Heinrich Lammers och Hans Pfundtner (red.), *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Bd. 1 (Berlin 1936), bidrag 8, 17 s. (10).

⁴⁹ Adolf Hitler, 'Mein politisches Testament', Max Domarus (red.), *Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen*, vol. 2/2, (Wiesbaden 1973), s. 2236–2239.

⁵⁰ Adolf Hitler, 'Warum sind wir Antisemiten?', Eberhard Jäckel och Axel Kuhn (red.), *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924* (Stuttgart 1980), s. 184–204.

⁵¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, vol. 1, Eine Abrechnung, vol. 2, Die nationalsozialistische Bewegung, 170.–171. uppl. (München 1936), s. 352, 373, 484, 498, 500, 557, 593–594, 674–676.

sigt splittrat", betraktade han inte folkgemenskapen som ett rent naturligt fenomen, utan snarare något som måste framställas genom uppfostringsåtgärder.⁵² Han tillhör närmast undantagen i och med att han använder folkgemenskapsbegreppet i socialdarwinistisk-individualistiska sammanhang: "Liksom folken i stort måste också individerna inom en folkgemenskap bedömas olika med hänsyn till den ras som de tillhör. Om man konstaterar att alla folk inte är lika, kan detta också tillämpas inom folket, så att den ena individen inte kan vara helt lik den andra, eftersom de blodsmässiga beståndsdelarna, trots att de i stort sett är desamma, dock är underkastade tusentals fina differentieringar i detalj."⁵³

Samtidigt skulle de sociala skillnaderna symboliskt upphävas genom medborgarskapet: "Överlämnandet av medborgarbrevet skall förknippas med att vederbörande under högtidliga former avlägger ed till folkgemenskapen och staten", skriver Hitler och tillägger, att medborgarskapet "måste utgöra ett enande band, som förvandlar alla meningsskiljaktigheter i övriga ting till rena obetydligheter". Personer, som högst kunde tänkas få ett tyskt pass, men inte accepteras som "medborgare", samt kvinnorna som var föremål för vissa inskränkningar, skulle däremot diskrimineras.⁵⁴

Tyngdpunkten i Hitlers användning av ordet folkgemenskap ligger dock på diskussionen om klassproblem och fackföreningar. Tjugotvå av de fyrtio sammanhang i vilka han använder ordet i *Mein Kampf* berör dessa frågor. Hitlers synsätt kommer väl till uttryck i formeln: "Både nationalsocialistiska arbetstagare och nationalsocialistiska arbetsgivare är fullmäktige och förvaltare för hela folkgemenskapen."⁵⁵ I detta sammanhang ställer han folkgemenskapen

⁵² Hitler, *Mein Kampf*, s. 734; jfr även s. 460, 674.

⁵³ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Glostrup 1970), s. 411. "So wie ich im allgemeinen die Völker auf Grundlage ihrer rassistischen Zugehörigkeit verschieden bewerten muß, so auch die einzelnen Menschen innerhalb einer Volksgemeinschaft. Die Feststellung, daß Volk nicht gleich Volk ist, überträgt sich dann auf den einzelnen Menschen innerhalb einer Volksgemeinschaft etwa in dem Sinne, daß Kopf nicht gleich Kopf sein kann, weil auch hier die blutsmässigen Bestandteile wohl in großen Linien die gleichen sind, allein im einzelnen noch tausendfältigen feinsten Differenzierungen unterliegen." Hitler, *Mein Kampf*, s. 492.

⁵⁴ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Glostrup 1970), s. 410-411. "Die Verleihung der Staatsbürgerurkunde ist zu verbinden mit einer weihvollen Vereidigung auf die Volksgemeinschaft und auf den Staat", skriver Hitler och att detta måste betyda "ein alle sonstigen Klüfte überbrückendes gemeinsam umschlingendes Band." Hitler, *Mein Kampf*, s. 490-491.

⁵⁵ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Glostrup 1970), s. 550. "Nationalsozialistische Arbeitnehmer und nationalsozialistische Arbeitgeber sind beide Beauftragte und Sachwalter der gesamten Volksgemeinschaft." Hitler, *Mein Kampf*, s. 676.

skapen bara i ett motsatsförhållande till arbetarrörelsens internationalistiska ideologi, men inte till försvar av deras berättigade sociala och kulturella intressen.⁵⁶

Sedan Hitler kommit till regeringsmakten verkar folkgemenskapsbegreppet ha fått en ännu centralare plats i hans ideologi. Tendensen förstärktes ytterligare under andra världskriget, då Hitler bl. a. sammanfattade det nazistiska partiprogrammets sociala essens som "Herstellung der deutschen Volksgemeinschaft, Überwindung aller Klassen und Standesvorurteile, Erziehung des deutschen Menschen zur Gemeinschaft, wenn notwendig Brechung des Widerstandes derjenigen, die sich dieser Gemeinschaft nicht fügen wollen".⁵⁷ I ett annat uttalande framhöll han att det just var det sistnämnda som man inte hade förstått i Sverige.⁵⁸

Som ett led i nazisternas propaganda har finansrådet Fritz Reinhardt hävdad att begreppet folkgemenskap inte existerad "i det gamla Tyskland". Enligt honom hade begreppet "präglats och andan, som detta ord omfattar, [...] inympats i tyskarnas hjärnor och hjärtan genom mannen, som är allas vår ledare: genom Adolf Hitler."⁵⁹ Propagandan kan i efterhand sägas ha varit mycket framgångsrik. I dag framstår nazitiden som den egentliga formativa perioden för folkgemenskapsbegreppet i Tyskland. Och, som ovan framgått, finns det goda skäl för detta. Under sådana omständigheter glömmer man lätt att begreppet också i Tyskland har en långt mer komplicerad historia än så. Inte minst Danmark eller Sverige kunde med sina folkrorelsetraditioner under Weimartiden ur ett tyskt perspektiv framstå och framställas som den äkta folkgemenskapens förlovade länder.⁶⁰

⁵⁶ Hitler, *Mein Kampf*, s. 372–374.

⁵⁷ Adolf Hitler, 'Rede am 30. Januar 1941 in Berlin', Philipp Bouhler (red.), *Der großdeutsche Freiheitskampf. Reden Adolf Hitlers*, vol. 1–2, 2. uppl. (München 1943), s. 392.

⁵⁸ Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus* (Berlin 1977), s. 515. Hitlers anmärkning gjordes den 7 juni 1942 och kan tänkas vara en reaktion på högtidligheterna i samband med svenska flaggdagen den 6 juni. Statsministern Per Albin Hansson tog i ett tal på den dagen bl. a. upp frågan om Sverige hade förvekligats genom freden och demokratin, som somliga kritiker hade påstått. Per Albin Hansson, 'Nationalmedvetandet', *Svensk hållning och handling. Uttalanden under krigsåren* (Stockholm 1945), s. 148–151 (148).

⁵⁹ Reinhardt, s. 4: "geprägt worden und der Geist, den dieses Wort in sich schließt, [...] in die Hirne und Herzen der Deutschen geträufelt worden durch den Mann, der unser aller Führer ist: durch Adolf Hitler."

⁶⁰ Karl Dunkmann, 'Volksgemeinschaft', *Nordland* 1 (1924), s. 1–4; jfr även ur ett

Första gången användes begreppet folkgemenskap sannolikt av den tyske filosofen Friedrich Schleiermacher i ett manuskript 1809. Några år senare blev rätthistorikern Friedrich Carl von Savignys definition om staten som det fysiska uttrycket för den andliga folkgemenskapen mönsterbildande.⁶¹ Under hela 1800-talet förefaller begreppet folkgemenskap huvudsakligen – om än i blygsam utsträckning – ha använts inom olika socialvetenskapliga discipliner, i synnerhet inom filosofi, rättsvetenskap, statskunskap, sociologi och historievetenskap.

Politisk förankring fick folkhemsbegreppet först genom borgfreden mellan det socialdemokratiska och borgerliga lägret under första världskriget. Under Weimartiden var folkgemenskap ett nyckelbegrepp i den politiska debatten, men utan något som helst nationalsocialistiskt definitionsmonopol. Som *Gunther Mai* har konstaterat, blev ”die 'Volksgemeinschaft' kurzzeitig zu einer Art Gründungskonsens der Weimarer Republik”.⁶² Samtliga demokratiska partier använde sig faktiskt så flitigt av begreppet när de formulerade sina samhällskonceptioner och partiprogram att en samtida observatör konstaterade att det knappast fanns några politiska program där ordet folkgemenskap inte skulle ha förekommit.⁶³

Så vitt jag vet förekommer begreppet första gången på svenska i en översättning av den tyska socialdemokratins *Görlitzer Programm* från 1921.⁶⁴ Till

sudettyskt perspektiv: *Willi Vogel*, 'Schweden bändigt die Krise. Von den Leistungen einer Arbeiterregierung', *Sozialdemokrat* (21.4.1935), s. 5–6.

⁶¹ *Friedrich Schleiermacher*, 'Beilage A, Das darstellende Handeln', *Werke*, avd. 1, Zur Theologie, vol. 12, Die christliche Sitte nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche (Berlin 1843), s. 26, not * (manuskriptet daterat år 1809); *Friedrich Carl von Savigny*, *System des heutigen Römischen Rechts*, vol. 1 (Berlin 1840), s. 22.

⁶² *Gunther Mai*, "Verteidigungskrieg" und "Volksgemeinschaft". Staatliche Selbstbehauptung, nationale Solidarität und soziale Befreiung in Deutschland in der Zeit des Ersten Weltkrieges (1900–1925)', *Wolfgang Michalka* (red.), *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse* (München 1994), s. 583–602 (593).

⁶³ *Hans Freyer*, 'Gemeinschaft und Volk', *Felix Krueger* (red.), *Philosophie der Gemeinschaft*. 7 Vorträge, gehalten auf der Tagung der Deutschen Philosophischen Gesellschaft vom 1.–4. Oktober 1928 in Leipzig (Berlin 1929), s. 7–22 (9); jfr *Wilhelm Mommsen* (red.), *Deutsches Handbuch der Politik*, vol. 1, Deutsche Parteiprogramme (München 1960).

⁶⁴ *Nils Karleby*, 'Den tyska socialdemokratins nya program', *Tiden* 13 (1921), s. 201–217, Enligt *Henrik Ekberg* var *Yrjö Ruutu* i Finland lite tidigare ute, närmare bestämt 1919 – detta var dock under den tiden han tillhörde den yttersta högern, alltså innan han blev socialdemokrat. *Ekberg*, s. 52.

och med i den sista någorlunda reguljära tyska riksdagsdebatten den 23 mars 1933, då kommunisterna redan fängslats och de borgerliga partierna hjälpte Hitler befästa sin makt genom den så kallade *Ermächtigungsgesetz*, framhöll den socialdemokratiska ordföranden Otto Wels att en verklig folkgemenskap bara kunde byggas på lika rättigheter och inte på en intern fred som uppnåtts genom våld.⁶⁵

Inom den tyska motståndsrörelsen och bland exiltyskarna fanns olika förhållningssätt till folkgemenskapsbegreppet. Uppfattningen att begreppet i första hand var ett nazistiskt koncept blev snart dominerade,⁶⁶ även om folkgemenskap också kunde uppfattas på ett antitotalitärt och demokratiskt sätt. Oliver Zimer, som har analyserat begreppets användning i Schweiz, drar slutsatsen om en "im Grunde verfassungspatriotischen Modell der 'Volksgemeinschaft'" som blev bärande där.⁶⁷ Efter andra världskriget förlorade folkgemenskapsbegreppet omedelbart sin centrala ställning i Tyskland. Men den slutgiltiga vändpunkten markeras här av år 1968, inte av år 1945. Fram till slutet av 1960-talet kan man således hitta exempel på att de demokratiska partierna snarast uppfattade folkgemenskap som liktydigt med den moderna välfärdsstaten.⁶⁸

*

Det kan avslutningsvis konstateras, att föreställningar om folkgemenskap och folkhem på ett strukturellt plan närmast är utbytbara. De står för idealet att sociala skiljelinjer inte borde spela någon roll inom nationen och framställer familjen som förebild för sociala relationer i samhället. Däremot råder stora skillnader på det innehållsmässiga planet, alltså hur man konkret föreställer sig folkhemmet eller folkgemenskapen. Dessa skillnader gäller i första hand inte de olika länderna, utan olika politiska grupperingar. Efter att soci-

⁶⁵ *Verhandlungen des Reichstags*, vol. 457 (Berlin 1933), s. 33.

⁶⁶ Jfr Götz, *Ungleiche Geschwister*, s. 141–153.

⁶⁷ Oliver Zimer, 'Die "Volksgemeinschaft". Entstehung und Funktion einer nationalen Einheitssemantik in den 1930er Jahren in der Schweiz', Kurt Imhof, Heinz Kleger och Gaetano Romano (red.), *Konkordanz und Kalter Krieg. Analyse von Medienereignissen in der Schweiz der Zwischen- und Nachkriegszeit* (Zürich 1996), s. 85–109.

⁶⁸ Se bl. a. de liberalernas 'Wirtschaftsprogramm von 1953', Ossip K. Flechtheim (red.), *Dokumente zur Parteipolitischen Entwicklung*, vol. 2, Programmatik der deutschen Parteien, Erster Teil (Berlin 1963), s. 332–342 (332).

aldemokraterna fick regeringsmakten i Sverige 1932 och nationalsocialisterna i Tyskland 1933, blev deras olika tolkningar av folkgemenskaps- och folkhemsbegreppet bärande.

De som i dag pekar på likheter mellan folkhemstanken och idéer om folkgemenskap, har både rätt och fel. Det finns många likheter. En del är av mera övergripande natur och innefattar samtliga demokrater i Tyskland och Sverige, medan andra mer specifikt handlar om idégemenskapen mellan socialdemokraterna i de båda länderna. Däremot är det en klart missvisande tillrättsläggning av historien, att insinuera att det skulle finnas en ideologisk och innehållslig affinitet mellan det nazistiska och (social-) demokratiska idégodset, enbart därför att respektive ideologi sammanfattade sina samhällsvisioner med orden folkhem och folkgemenskap.

Folkhemsbegreppet saknades helt i det politiskt-administrativa och juridiska språket i Sverige. Idéerna om klassutjämning, samhällsbygge och familjen som modell, som är karakteristiska för föreställningen om folkhemmet, kan emellertid även spåras i dessa närmast tekniska diskurser. Avsaknaden av det ideologiska begreppet i det praktiska samhällsarbetet är dock en viktig skillnad om man jämför med de tyska nationalsocialisternas användning av begreppet folkgemenskap. Det senare trängde även in i lagtexter och administrativt språkbruk. Folkhemsbegreppet har status av en överordnad samhällsleg utopi, senare också en socialfilosofisk realitetsuppfattning. Men tydligen ansågs begreppet inte vara särdeles lämpat för det praktiska arbetet, i alla fall inte genom patetiska åkallanden. I nationalsocialismen tas folkgemenskapen däremot som något givet, med avgörande betydelse för praktiska åtgärder.

Föreställningen om en folkgemenskap eller ett folkhem synes reflektera allmänna sociala erfarenheter och behov av ekonomiskt och politiskt utvecklade länder av tayloristisk och massparticipatorisk typ. Också kritikerna brukar erkänna att begreppen är attraktiva, eftersom de förmedlar en viss trygghetskänsla i en förändringens tid. Men de kan både förknippas med bejakande av moderniteten och med reservationer mot den, med demokratiska liksom med odemokratiska övertygelser och politiska system. Det är egentligen ganska uppenbart att det avgörande är, inte vilka begrepp som används, utan kontexten där de spelar någon roll. Detta skulle kunna visas genom en undersökning av den praktiska politiken när det gäller samhällets sociala relationer på 1930-talet, men framgår redan i de diskurser som undersökts i denna uppsats.

GRANSKNINGAR

Vittra fruntimmer i frihetstidens Sverige

Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 45. 401 s., Gidlunds förlag 2001. Diss.

Vår uppfattning av 1700-talet har på flera sätt präglats av det påföljande seklet. Detta blir särskilt tydligt i en undersökning som denna. Bilden av såväl sjuttonhundratalets kvinna som av dess litteratur har blivit förvrängda, då man blickat på dem genom 1800-talets normer. Det känns därför befriande att en forskare i dag respekterar sitt forskningsobjekt på ett så enkelt sätt, som att använda de namn människaerna – i detta fall kvinnorna – själva använde, dvs. oftast sitt fadersnamn.

Samma slag av förskjutning har skett vid skrivandet av frihetstidens svenska litteraturhistoria. Den under 1800-talet etablerade skönlitterära normen underkände nämligen en viktig del av 1700-talets vitterhet: tillfällesdiktningen samt de religiösa och politiska skrifterna. Särskilt förbiseendet av den förstnämnda typen av litteratur har drabbat de vittra kvinnorna. En enda stjärna överlevde denna gallring. Denna onekligen klart lysande och på många sätt unika kvinnliga författare, fru Nordenflycht, var dock ingalunda den enda; Ann Öhrberg har funnit ytterligare 140 kvinnor som debuterade i tryck i frihetstidens Sverige, under perioden 1720–1772. Hon har då gjort en genomgång av separattruckta tillfällesskrifter i Kungliga Biblioteket, Uppsala Universitetsbibliotek och Lunds Universitetsbibliotek. Dessutom har författaren gått igenom en imponerande mängd första- och andrahandskällor för att komplettera sina uppgifter. Ett särskilt problem har det vanliga användandet av pseudonymer och de i synnerhet i politiska sammanhang vanliga helt anonyma publikationerna utgjort. Även här har författaren lyckats knäcka en del mysterier.

Resultatet säger oss att det fanns många litterärt aktiva kvinnor i frihetstidens Sverige. En fullständig genomgång av manliga författare saknas fortfarande. En del kvinnor finns dessutom troligen ännu dolda i materialet, så någon procentuell andel kan man inte få fram. Men då det fastställts att en sådan litteratur funnits, ställer man sig förstås frågan huruvida denna litteratur skiljer sig från den manliga produktionen. Är stilen eller innehållet ett annat? Varför skrev dessa kvinnor och för vem? Dessa frågor försöker Ann Öhrberg förtjänstfullt besvara.

Författaren tar upp två huvudkategorier av texter: tillfällesdikterna och de politiska texterna. Materialet begränsas på ett klart sätt av villkoret att texten skall ha publicerats i tryck. Man frågar sig dock vad detta steg innebar för författaren och texten. Det framgår av undersökningen att tryckningen medförde vissa utgifter, men sannolikt sällan ekonomiska förtjänster, möjligen sociala sådana. Exakt vilka motiven för tryckningen var förblir oklart. Det är synd, för det kunde kanske ha hjälpt oss att mer specifikt förstå vilken del av den kvinnliga vitterheten vi har att göra med i detta urval.

I boken tas två aspekter av texterna upp: dels det sociala sammanhanget texten är sprungen ur (vem har skrivit om och för vem?), dels görs retoriska analyser av texterna. Båda dessa ansatser för oss närmare den ursprungliga kontexten. Endast genom retorisk analys kan man göra rättvisa åt 1700-talets texter. *Stina Hanssons* stora insats på området har influerat Öhrbergs forskning, som ger oss mycket intressanta resultat: dessa kvinnor var ingalunda ödmjuka eller osäkra i sin roll som författare. En senare uppfattning av fru Nordenflycht som känslösam visar sig till exempel vara felaktig. Nordenflycht var tvärtom mycket kalkylerande och metodisk i sitt författarskap. Hon arbetade hårt för att försörja sig som författarinna och använde sin produktion som valuta vid anskaffandet av sociala kontakter och politisk välvilja.

Förutom retorikens teori använder sig Öhrberg av både genus- och nätverksteori. Att diskutera kön på 1700-talet är inte oproblemiskt och det finns olika åsikter om hur man kan applicera feministisk teori på detta sekel. Öhrberg tar här stöd i *Joan Wallach Scotts* senare teori, men vill med hjälp av *Linda Alcoff* (i praktiken etnologen *Inger Lövcrona*) föra in aktörs- och nätverksperspektiv i analysen. Hon gör också en viktig problematisering av makt och konstaterar framför allt, att praktiken ibland skiljde sig stort från den skrivna normen. "Hustavlans värld" förblir rätt avlägsen i materialet; den skymtar endast som något som *inte* ifrågasätts i tillfällesdiktningen.

Men låt mig presentera några av Öhrbergs fynd. Den flitigaste kvinnliga tillfällesdiktaren efter Nordenflycht var grevinnan Charlotta Frölich (g. Funck, 1698–1770). Fram till 1741, då hennes make blev landshövding, skrev hon endast handböcker av olika slag. Senare skrev hon endast tillfällesdikter, som alltså på inget vis ansågs vara sämre litteratur per definition. Grevinnan, som tillhörde Uppsalas sociala elit, författade gravdikter alltid då behov uppstod i den egna kretsen. Hennes stil var sparsmakad, fattig på troper och figurer, men ingenstans påpekas att hon som skribent var kvinnlig. Det mest specifika för de kvinnliga gravdiktsförfattarna är att de oftare skriver över kvinnliga föremål. Då de kvinnliga föremålen beskrivs har man färre loci att hämta material från beroende på att kvinnorna saknade t. ex. politisk karriär. Hos kvinnor prisades särskilt tålmodighet, behagfullhet, ömsinnet samt fromhet och flit. Men de kvinnliga författarna är inte "sämre" retoriker, menar Öhrberg. Männen är ändå mer bekanta med sonett- och hexameterform, dvs. de lärda formerna.

Bland de politiska författarna nämner jag gärna Anna Margareta von Bragner och hennes tidskrift *Samtal emellan Argi skugga och en obekant Fruentimbers Skugga*. Nyligen ankommen til de dödas Rijke som utkom 1738–39. von Bragner var gift med ägaren till Kungliga boktryckeriet, Peter Momma. Öhrberg menar, att von Bragner representerar en kvinnlig svensk upplysning och hennes tidskrift var en moraliserande essätidskrift. I tidskriften diskuterades i förtäckta ordalag det rysk-turkiska kriget och en eventuell svensk inblandning. Också religiös tolerans förespråkades, även om katolikerna inte fick någon större sympati. Konversationsformen i denna tidskrift var enligt Öhrberg inte en form av förtrolighet, utan ett retoriskt grepp.

Den av C. C. Gjörwell beundrade brevskriverskan Françoise Marguerite Janiçon var, liksom von Bragner, inflyttad från Holland. Janiçon lär av Gjörwell ha kallats Sveriges lårdaste fruntimmer och hennes brev var kända för sin goda lättsamma stil. Hon var intellektuellt mycket aktiv och brevväxlade med många intressanta personer men brände tyvärr senare sina brev och Öhrberg har återfunnit endast ett fåtal. Den skrift av Janiçon som analyseras av Öhrberg heter *Tankar I anledning af Sista Öfverflöds-Förordningen.... Af En Fri Svensk* och utkom 1767. Det var en skrift som med alla medel tog den impopulära överflödsförordningen i försvar. Texten är lång och snårig, men Öhrberg belyser den på ett intressant sätt.

Sist men inte minst analyserar Öhrberg den "kvinnopolitiska debatten", dvs. diskussionen om kvinnors rätt till bildning. Här utgör Nordensflychts *Til Fruentimrets Försvar* en hörnsten. Öhrberg spårar både Platons och Leibniz inflytande i dikten och utnämner Nordenflycht t.o.m. till en av 1700-talets mer betydande svenska filosofiska tänkare.

Som framgår av dessa exempel, var många av de mest produktiva vittra kvinnorna av adlig härstamning. Men det finns även exempel på kvinnor av enklare härstamning som låtit sina produkter gå i tryck. Det fanns vissa vittra kretsar, eller nätverk om man så vill, där det ingick litterärt aktiva kvinnor. Den vanligaste formen för kvinnlig vitterhet var trots allt den epistolära genren. Brevmaterialet från 1700-talet är stort och mycket arbetsdrygt att bearbeta, men ett försök att ställa liknande frågor till denna kategori handskrivet material är på gång i ett av Riksbanken finansierat projekt om kvinnors brev. Projektet leds av Eva Hættner-Aurelius och bland andra Elisabeth Hammar kommer att syssla med 1700-talets kvinnobrev. Med hjälp av Ann Öhrbergs goda arbete, Christina Sjöblads undersökning av kvinnors dagböcker och Agneta Helmius undersökning av kokbokslitteraturen kan vi så småningom teckna en allt bättre helhetsbild av 1700-talets kvinnliga vitterhet. Det vore önskvärt att man i denna helhetsbild även infogade material som finns i arkiv utanför dagens Sverige. I synnerhet den så produktiva adeln var ju rätt rörlig, vilket gör att material troligen går att finna på ett stort område kring Östersjön.

Journalism i presshistoriens centrum

Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia II. Åren då allting hände (1830–1897)*, 375 s., Stockholm 2001; *III. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)*, 427 s., Stockholm 2001.

När den finländska pressens historia författades på 1980-talet, blev medieforskarnas andel av författarkåren ringa, mycket beroende på att man inom deras krets inte på den tiden värdesatte historia. I dag kunde det däremot vara svårt att finna historieforskare för detta värv. Lars-Folke Landgréén har (*HTF* 1/2001), beträffande motsvarande svenska projekt vid millenieskiftet, beräknat att av tolv författare fördelade på fyra band, företräder sex litteraturvetenskap, tre historia, två ekonomisk historia och en företagsekonomi. Enligt min beräkning arbetar åtminstone en av dem vid en institution, i vars namn ingår "journalistik, medier och kommunikation", och även många andra är bekanta från seminarier och konferenser inom denna disciplin – ofta uttryckligen representerande gruppen mediehistoria. Om mediehistorikerna vid tiden för författandet av Finlands presshistoria i allmänhet kom från den "vanliga" historien, är infallsvinklarna i Sverige mångsidigare. Den rikliga förekomsten av litteraturvetare bland skribenterna tillför textemanering.

I centrum för verket *Den svenska pressens historia* – åtminstone i fråga om de två mellersta banden – står journalisten, som i princip alltid befinner sig i mediehistoriens centrum, även då (mähända typiskt för finländare, inte minst i undertecknads arbeten) huvuduppmärksamheten riktas mot journalistikens förutsättningar och kontext och inte direkt mot journalisten; man skriver sålunda inte egentligen om vad tidningarna skrivit utan om vad som hänt innan någonting skrivits och vad detta innebär för det som skrivs. I den svenska boken är riktningen en annan, man ser på vad som skrivits och därefter förklaras det vid behov med bakgrundsfaktorer. För en utländsk läsare ter sig framför allt avsnitten om journalisten och dess roll på tidningsmarknaden som utmärkta, i övrigt blir man något avdomnad av de många främmande namnen. En svensk läsare som är bekant med historien har inte samma problem, och det är ju för honom som böckerna skrivits.

Verken är ämnade att vara översiktliga, vilket något haltande ansetts vara skäl för att lämna bort källhänvisningarna. De små siffrorna i texten stör knappast någon ifall hänvisningarna placeras i slutet av boken. För övriga forskare skulle de ha varit till nytta. I detta fall finns dock i slutet av alla band en källöversikt och litteraturförteckning av varje författare. Författarna har i möjligaste mån grundat sig på existerande forskning, övrig litteratur samt tidningsårgångar. Svenska Pressarkivets samlingar har även i viss grad kommit till användning. Författarnas långa vistelser i universitetsbibliotekens tidningslager samt läsesalar kommer på ett positivt sätt till synes i avsnitten om journalisten samt i illustreringens detaljer. Av egen erfarenhet vet jag hur

viktigt det är, att man åtminstone bläddrat i varje tidningstitel som utkommit under ifrågavarande period. Principen är visserligen omöjlig att tillämpa på tidskrifterna, de är helt enkelt alltför många.

Tidningspressen intar huvudrollen i verket, men inom samma pärmar har även avsnitten om periodica inrymts. I detta sammanhang avses med "tidskrift" i första hand till den stora allmänheten riktade förströelsetidningar, veckopress eller populärpress, men också den opinionsbildande periodiska pressen är intressant för historieverkets helhetsmålsättning. Beslutet är lyckat, ty publikum, allmänhetens och enskilda personers mediebruk formas av varierande "mediemixers". Helt följdriktigt skriver Per Rydén i avsnitten rörande 1920- och 1930-talet också kort om radio och film. I seriens sista band spelar de elektroniska medierna säkerligen tack vare televisionen en ännu synligare biroll.

Man har inte sparat möda vid valet av rubriker. *Ären då allting hände (1830–1897)* syftar på att "vår tid", eller ifall vi numera befinner oss i postmodern tid, åtminstone den tid som föregått vår egen tid, har sina rötter i 1800-talet. Det industriella samhället förvandlade allt till massproduktion och masskonsumtion, vare sig det var fråga om tillverkning av konsumtionsvaror, om opinionsbildning eller dödande av människor. Det tredje bandets rubrik *Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* syftar på pressens växande samhällsrelationer, eller som verkets huvudredaktörer skriver: "Tidningarna blev en dynamo i samhällsutvecklingen. De tjänade som länk för att hålla ihop större eller mindre gemenskaper. De spelade sin roll för att introducera ett nytt sätt att se. De satte strålkastarljus på missförhållanden. De hade del i tidens nöjen. De utvecklades till att bli den mätare där tiden kunde avläsas på bästa sätt."

Rubriken för *Dag Nordmarks* avsnitt (1830–1858) är "Liberalismens segertåg", och det är huvudsakligen fråga om *Aftonbladets* grundande och framgång, om den borgerliga medelklassens segertåg. Eric Johanssons (1858–1880) rubrik lyder "Med det nya på väg", och den viktigaste frågan är hur tidningspressen sprider sig till medelklassens lägre skikt och till den under bildning varande arbetarklassens utkanter. *Dagens Nyheters* framgång ingår i denna utveckling. Birgit Petersons avsnitt (1880–1897) har namnet "Tidningar som industri och parti": pressen blir en tidsningsbransch och dess politiska roll förstärks.

Det tredje bandet inleds med Gunilla Lundströms "En värld i rubriker och bilder" (1897–1919), vilket syftar på att den tekniska utvecklingen i början av det gångna århundradet, och förändringarna i den läsande allmänhetens sammansättning samt de stora världshändelserna både möjliggjorde och lockade till journalistiska nydaningar, av vilka de mest synliga var större rubriker och mera bilder. Per Rydéns avsnitt (1919–1936) bär namnslappen "Guldåldern", vilket hänvisar till det faktum, att oaktat radion och filmen redan existerade, var pressen det ledande masskommunikationsmediet som nådde den stora allmänheten; i slutet av 1930-talet var den svenska pres-

sens totalupplaga ca tre miljoner exemplar. Det fanns nog av stora nyheter och de tidningar som fikade efter en stor publik lärde sig snabbt att göra dem ännu större. Elisabet H Sandlunds avsnitt (1936–1945) har försetts med den tillspetsade rubriken "Beredskap och repression", och mycket riktigt är tryckfriheten dess huvudtema.

Jag gör ett journalistiskt val genom att till närmare granskning ta bokverkets mest centrala tema, journalistiken. Därtill ansluter sig även problemen kring tryckfriheten och opinionsbildningen. Lars Johan Hiertas *Aftonbladet* är ett gott exempel, ty dess opinionsbildande journalism gav röst åt det växande liberala borgerskapet, utmanade den konservative konungen och gamla överklassen samt tvingades kämpa för sin yttrandefrihet. *Aftonbladet* var ävenledes framgångsrik på tidningsmarknaden, den slog alla upplagerekord och nådde på 1840-talet t.o.m. 8000 exemplar, dvs. hälften av den svenska tidningspressens totala spridning.

Aftonbladets journalism var en polemisk kamp för de frågor den liberala oppositionen förfäktade, och maktens motdrag var indragningar på basis av tryckfrihetsförordningen. En grad hårdare var tryckfrihetsåtalet, som på 1830-talet väcktes mot liberala tidningar i närmare femtio fall, av vilka ungefär hälften ledde till fallande dom, i allmänhet böter. Tack vare liberalernas påtryckningar avskaffade riksdagen på 1840-talet indragningssmakten.

Dag Nordmark konstaterar att de liberala tidningarna även gick i spetsen för de journalistiska reformerna. Nyhetsutbudet ökade visserligen inte, utan tidningarna saxade fortfarande nyheter ur andra blad. En ny journalism utgjorde däremot de kommenterande nyhetsbrev som avslöjade skribentens närvaro, och inom nöjes- eller kulturjournalistiken vann följetongerna stor popularitet också i Sverige. Fenomenet var ju ursprungligen franskt, och i Finland befrämjade Topelius det i sin tidning.

De intressantaste frågorna i det av Eric Johannesson skrivna avnittet ansluter sig till *Dagens Nyheters* succé (och till det faktum att många av Walls "reformer" var en vidareutveckling av de nydaningar som införts vid *Göteborgs-Posten*). "Walls femöresrevolution" lyder Johannessons rubrik. *Dagens Nyheters* lösnummer kostade nämligen endast fem öre, vilket var hälften av normalpriset för en tidning i Stockholm. Andra framgångsfaktorer var "effektivare distribution, morgonutgivning, snabbare nyhetsförmedling, enklare språk och en mer demokratisk, folklig ton". Järnvägsnätet möjliggjorde *DN:s* riksmässighet, hembärningen som ingick i abonnentpriset befriade prenumeranterna i huvudstaden från att själva hämta tidningen. Då tidningar tidigare lästs av de klasser som höll sig med tjänstefolk och avhämtandet av tidningen oftast var pigornas uppgift, riktade sig den prisbilliga *DN* även till dem som inte hade tjänstefolk. Johannesson konstaterar visserligen att det inte är säkert att Rudolf Wall någonsin verkligen skulle ha nämnt de berömda 20 000 pigorna som sitt publikobjekt. Men man vet att Wall ville göra "massan av nationen delaktig" av pressen, vilket i praktiken närmast innebar den talrika lägre medelklassen.

Tidningen skulle vara lättläst, vilket innebar att man avstod från allt styvt ämbetspråk och närmade sig det vårdade talspråket. Denna strävan gällde till och med ledande artiklar; Walls "sextummare" gick direkt på sak och tog klart och tydligt ställning. Beträffande nyheterna innebar lättläst att politik, utrikesnyheter, ekonomi och kultur minskade, medan inrikes- och lokalnyheter samt underhållning fick ökat utrymme. Ett kärnfullt språkbruk och en utvidgning av de journalistiska ämnesområdena utgjorde i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet allmänna framgångsfaktorer för populärtidningarna i Europa och Förenta Staternas storstäder.

I Birgit Petersons framställning är granskningen av journalisten tunnast, men alldeles i början undersöker hon intervjuernas ökade användning och betydelse. Samhälleliga frågor fick ökat utrymme i pressen, och information erhöles genom att dels ställa direkta frågor till människorna, dels iakttä dem. "Ära och lof vare alltså interviewandet, detta barn af ångans och elektricitetens tid", utbrast en korrespondent år 1892. Sundsvall-strejken sommaren 1879 var en stor samhällelig händelse, som innebar att ett på intervjuer baserat reportage vann insteg i Sveriges tidningspress. Det finns åskådliga exempel på detta i bokens bildmaterial (II, s. 240). Pressen som samhällelig och politisk opinionsbildare är ledande tema i Petersons avsnitt.

Under 1800-talets sista decennier var journalisten som utövare av tryckfriheten den stora tvistefrågan. På sommaren 1889 satt hela fyra chefredaktörer för arbetartidningar samtidigt i fängelse. Enligt makthavarna överskred deras samhällskritik lagstiftningens gränser. Åren 1887–89 väcktes mot dessa fyra tidningar 14 tryckfrihetsåtal, och i nio fall var resultatet en fängelsedom. Arbetarpartiet grundades år 1889, och vid samma tid stiftade riksdagen en lag som direkt riktade sig mot socialisterna. Birgit Petersons bedömning är, att fastän statsmakten skenbart segrade genom att stifta lagar vilka stävjade pressdebatten, så led den ändå nederlag, ty socialisterna kunde använda sig av förföljelsen och förtrycket för att förstärka sin egen gruppidentitet.

Visserligen har jag nog i princip vetat att överheten i Sverige ännu på 1800-talet och under 1900-talets första årtionden förhöll sig rätt ogint till offentligt olikatänkande och att tidningar indrogs och konfiskerades samt att journalister sattes i fängelse. En finländare tänker på något sätt automatiskt att tryckfrihetsförhållandena i Sverige alltid varit bättre än hos oss. Men sist och slutligen hade överheten i Finland (vars maktutövning kom från Ryssland) under autonomins tid och Sveriges statsmakt samma mål och medel: man värnade om sin makt och fruktade för revolution samt gjorde livet besvärligt för verkliga eller inbillade revolutionärer. I Sverige saknas visserligen en sådan "klimax" som tidningsindragningarna och landsförvisningarna av journalisterna under Bobrikovs tid innebar – eller förföljelserna av den vänsterradikala pressen under 1920-talet. Men inte heller i Sverige hade den vänsterradikala pressen det lätt under andra världskriget: det förekom annonsbojkott och distributionsförbud inom posten, på järnvägarna och i busstrafiken, och mot en kommunisttidning utfördes t.o.m. ett attentat som krävde människoliv.

Ur min finländska synvinkel verkar Elisabeth Sandlund överdriva då hon rubricerat sitt avsnitt som behandlar krigstiden med ett så kraftigt ord som "repression". Analogt kan det sätt på vilket jag i boken *Tidningar för alla* skriver om självcensur och finlandisering ur en svensk läsares synvinkel synas finlandiserat. En liten stats regering som kläms mellan två eldar har ingen lätt uppgift under krig eller krigsförberedelser, och det beror på omständigheterna hur högt tryckfriheten kan lyftas som ett självändamål över allting annat. Det tredje bandet avslutas sålunda med dessa ord: "Tillämpningen av Tryckfrihetsförordningen under krigsåren hade givit viktiga erfarenheter. De togs nu till vara för att på nytt stadfästa den svenska tryckfriheten."

För att återvända till journalismens historia kan det fastslås att Gunilla Lundström med sin journalistbakgrund är det rätta valet som författare av perioden 1897–1919, då mycket skedde beträffande det praktiska utövandet av journalistiken. Lundström har erfarenhet och öga för det åskådliga och hon kan med hjälp av en ibland till synes ytterst ringa detalj förmedla det till läsaren. Under denna period blev rotationspressarna allmänna och de frigjorde tidningarna från snällpressperiodens fysisidiga "tvångströja". Tekniken möjliggjorde även ett ökat bildmaterial. Stora händelser och ett ökande sidantal nödvändiggjorde materialets omgruppering, genom att viktiga händelser framhävdes på huvudnyhetssidorna med breda rubriker. Även uttrycks-sättet blev kärnfullare – också om huvudsaken måste placeras först. *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladets* nyheter om samma blodsdåd (III, s. 80) är ett gott exempel på en skickligt vald detalj. Likaså belyses i kapitlet "Aktiv journalistik kan betyda mycket" den stora frågan genom en liten detalj, en journalistik som undersöker stora ting måste komma i häg att också värva egna artiklar.

Per Rydén fortsätter de journalistiska iakttagelserna vilka måhända kan sammanfattas i trenden: nya underhållande journalistiska genrer tillkommer (kultursidorna, weekendläsningen och framför allt sporten), och den hårdnande konkurrensen med både andra medier och allmänt om läsarnas uppmärksamhet leder till förvärv av egna nyheter, s.k. scoop. Letandet efter Nobiles expedition 1928 och framför allt fyndet av de jordiska kvarlevorna av Andrées expedition 1930 var stora nyheter som tidningarna själva åstadkommit. Den moderna kvällspressens uppkomst i Sverige kan dateras till 1930-talet, även om kvällspressen som journalistisk berättelse mera tillhör seriens avslutande del; i detta band är det ännu mest fråga om förläggarnas spel på tidningsmarknaden i Stockholm. *Aftonbladet* vann visserligen tävlingen med *Nya Dagligt Allehanda* på 1930-talet, då *Dagens Nyheter* inte ännu enligt ingånget avtal fick grunda en eftermiddagstidning. Elisabeth Sandlund kan sedan i sin framställning grunda *Expressen* 1944, och kampen mellan de två stora kan börja.

Vid sidan av journalistiken kunde det andra stora temat vara tidningsmarknadernas utveckling. Det finns sedan tidigare goda undersökningar om speciellt tidningsmarknaden i Stockholm, Göteborg och Malmö, villas

främsta förtjänst ligger i att förklara hur och på vilket sätt maktpositionerna på de regionala marknaderna förändrades och hur de nuvarande ledande tidningarna uppnådde sin ställning. Särskilt *Göteborgs-Posten* ägnas välförtjänt mycken uppmärksamhet.

En utländsk läsare fäster mestadels sin blick vid Stockholm, där Per Rydén och Elisabeth Sandlunds skildring av hur tidningarna och deras ägare letar efter sina positioner såväl på den traditionella tidningsmarknaden som senare på kvällstidningsmarknaden är speciellt intressant. Det är svårt att på tidningsmarknaden i Stockholm följa med ägarbytena med sina kassaskåpsavtal, vilka ibland sker bakom kulisserna, men tack vare denna bok får man grepp om förändringarna och deras bakgrund.

Den svenska pressens historia både beskriver, sammanfattar och förklarar samt ställer nya frågor, som ett gott översiktsverk skall göra. På basis av de två band jag läst väntar jag mig också mycket av den avslutande fjärde delen, som behandlar tiden från 1945 till nutiden. Särskilt i fråga om de senaste årtiondenas pressutveckling finns det inte alltför många sammanfattande, övervägda och sakkunniga tolkningar, och om serien behåller sin standard (vilket den på basis av författarna nog gör), är en sådan på kommande. En komparativ granskning av den nordiska pressutvecklingen har därmed återigen underlättats i väntan på det norska pressprojektets resultat.

Raimo Salokangas

Ryssland bakom gränserna

Julitta Suomela, *Rajantakainen Venäjä. Venäläisten emigranttien aatteellis-poliittiset mielipiteet Euroopan venäläisissä sanomalehdissä vuosina 1918–1940.* [Ryssland bakom gränserna. De ryska emigranternas ideella och politiska åsikter i de ryska tidningarna i Europa 1918–1940.] Bibliotheca historica 67. Suomalaisen kirjallisuuden seura. 266 s., Helsinki 2001.

Den ryska bolsjevikrevolutionen ledde till en stor flyktingström utomlands, främst till de europeiska länderna. Antalet flyktingar uppskattas vara mellan en och tre miljoner. Denna "första våg" av den ryska emigrationen (som senare följdes av den "andra vågen" under det andra världskriget och den "tredje vågen" på 1970–80-talen) skiljde sig tydligt från de flesta andra folkvandringar under vår tid. Den omfattade nämligen en märkbar mängd intellektuella och före detta överklassmedborgare. Självklart är att emigranternas fasta intresse var riktat på händelserna i det före detta hemlandet och att de oavbrutet väntade på att kunna återvända. De flesta kunde det aldrig, men deras intresse för händelserna i Ryssland, deras sakkunskap och deras höga intellek-

tuella nivå möjliggjorde uppkomsten av en betydelsefull emigrantpress som utformade den alternativa ryska opinionen. *Julitta Suomelas* doktorsavhandling behandlar detta "andra Ryssland" som kommenterade landets utveckling och framförde sina egna åsikter.

Emigranterna tyckte att de befann sig utanför Rysslands gränser endast fysiskt, och så upplevdes situationen även innanför landets gränser. Den välkända *Smena veh* -rörelsen i början av 1920-talet riktade sig till hela Rysslands intelligentia även om den uppkom bland emigranterna. *Smena veh* uppmanade intelligentian att återvända hem för att tjäna folket även under bolsjevikregimen, men den hade ingen större framgång. Fastän emigranterna åtminstone mentalt hade "väskorna färdigpackade" för hemresan, började de på 1920-talet flytta längre västerut från de närliggande länderna som bl.a. Finland, Polen, Baltikum och Berlin till främst Prag och Paris. Flyktingar fanns dock även i Fjärran Östern, Turkiet och Balkan.

De mest intressanta tidningarna utkom i varje fall efter början av 1920-talet i Västeuropa. De behandlade Rysslands oppositionspartiets, kadettpartiets, mensjevikernas och socialrevolutionärernas idéer. Deras upplagor blev anmärkningsvärt stora: t.ex. i Berlin nådde Josif Hessens *Rul* en upplaga på 20 000 medan Pavel Miljukovs *Poslednija novosti* utkom i Paris i 40 000 exemplar. Bägge representerade kadettpartiets traditioner. I Prag utkom *Volja Rossii* vars redaktör var socialrevolutionärernas före detta ledare Viktor Tshernov. Juli Martov redigerade däremot mensjevikernas *Sotsialistitscheski vestnik* och Aleksandr Kerenski tidningen *Dni*. Det grundlagsstiftande mötetets ledande krafter fortsatte alltså sin verksamhet även som emigranter. Monarkisterna och de svarta skvadronerna (*Severnaja sotnja*) hade givetvis också de sina egna publikationer. Även de nya rörelserna som uppkommit i och med emigrationen, som t.ex. den ryska fascismen och ungrysarna, behövde sina språkrör. Iögonfallande är hur kraftigt de liberala och socialistiska idéerna dominerade allmänbilden av den vitt utspridda emigrantpressen.

Det "andra Rysslands" tidningar utgjorde faktiskt en viss opposition som ofta kommenterades av sovjetpressen. Självaste Stalin lär också ha följt med denna opposition. Även den hemliga polisen som vaktade förändringar bland sinnestämningarna, var ständigt intresserad av oppositionspartiernas aktiviteter i Sovjetunionen.

I verkligheten hade Stalin knappast någon orsak att vara missnöjd med emigrantpressen, med undantag av Trotski som förklarade att den stalinistiska "socialismen" var ett bedrägeri. De andra tidningarna var särskilt i slutet av 1920-talet och under 1930-talet häpnadsväckande förstående gentemot sovjetregimen. Detta förklaras antagligen med emigranternas önsketänkande: i analogi med den franska revolutionen förmodade skribenterna att thermidoren redan var på väg genom Stalins förnyelser. Både Kerenski och Miljukov blev kännare av stalinismen. Den enda som stod på sig var monarkisten Pjotr Struve, en före detta legal marxist och kadett, men hans publiceringsverksamhet blev dock inte så lyckad.

Då krigshotet på 1930-talet växte började emigranterna fråga sig vilken deras uppgift skulle vara i kriget. Generellt skulle Stalin ha kunnat vara nöjd även med resultaten av denna diskussion – dock med vissa förbehåll. Till exempel Kerenski var av den åsikten att emigranterna skulle hålla sig på Sovjetunionens sida, men förutsatte att vänsteremigranterna skulle få komma med i landets ledning – något som Jossif Vissarionovitsh knappast hade gått med på. I början av år 1937 godkändes till och med den stora terrorns uppvisningsrättegångar, men på sommaren samma år blev även de mest optimistiska emigranterna upprörda av utrensningarna i den röda armén. Därmed upphörde de förstående skrivelserna om Stalins politik i emigrantpressen. I slutet av maj år 1937 skrev Kerenskis *Novaja Rossija* att Stalin agerade som Hitlers agent då han tillintetgjorde den röda arméns ledning.

Emigranttidningarna fördömde i allmänhet Rysslands attack under vinterkriget fastän de, så som Miljukov, skulle ha varit av åsikten att Viborgs län hörde till Ryssland. Trotski kände förmodligen ingen sympati för finländarna. Trots detta nämner Suomela att man antagligen skulle ha velat ha honom som huvudman i den finska skuggregeringen, det vill säga som ett slags konkurrent till Kuusinen. Under det Stora fosterländska kriget mot Hitlers Tyskland uppstod fosterländska känslor bland emigranterna. Dessa känslor övervann avskyn mot bolsjevismen och fick många emigranter att försöka återvända till sitt hemland. Denna period behandlar Suomela dock inte.

Allt som allt utgör Julitta Suomelas verk en intressant helhet som belyser den ryska emigrationens "allmänna opinion". Skribenten har så gott som helt och hållet koncentrerat sig på pressen och emigranternas roll i deras nya hemland, med påföljden att hon till exempel i sin undersökning inte beaktat den konspirativa verksamheten. Därför har Suomela inte heller varit intresserad av det ryska arkivmaterialet angående iakttagelser och värderingar av emigranternas aktiviteter i Sovjetunionen. Det kunde vara en möjlighet att utvidga synvinkeln och undersöka till vilken grad det "andra Ryssland" verkligen lyckades fungera som en opposition i sitt fosterland.

Timo Vihavainen

Det unga Europa i krig

Mauno Jokipii, *Hitlerin Saks ja sen vapaaehtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalaispataljoona vertailtavana* [Hitlers Tyskland och dess frivilligrörelser. Waffen-SS:s finländska bataljon som jämförelseobjekt], SKS, 463 s., Jyväskylä 2002.

Professor emeritus Mauno Jokipii har i mer än fyra decennier sysslat med forskning kring Finlands fortsättningskrig 1941–1944. Härvid har den finländska SS-bataljonen utgjort ett återkommande centralt tema. Redan 1960 behandlade Jokipii i en artikel i *Historiallinen Aikakauskirja* den finländska bataljonens upplösning och 1968 kom hans stora verk *Panttipataljoona* (Pantbataljonen), vars fjärde upplaga utgavs för något år sedan. Därefter har han i olika sammanhang fördjupat vår kunskap om SS-bataljonen, beträffande källmaterialet och forskningsläget, det finländska samarbetet med Tyskland, dess förbindelsebyrå och krigscensur i Berlin, den krigstida sanitetsvården osv.

Jokipiis komparativa undersökning om den finländska Waffen-SS-bataljonen är imponerande. Han sätter in bataljonen i ett större sammanhang och redogör för hela den krigstida europeiska kontexten. Efter en kort inledning om nationalitetsrörelserna och demokratin i Europa under mellankrigstiden följer bokens första huvudkapitel som behandlar Tredje riket och frivilligrörelser i olika länder under andra världskriget. Här presenteras och analyseras bl.a. Hitlers strategiska alternativ 1940–41 och hans krig mot Sovjetunionen. I den på Tysklands sida uppbyggda europeiska koalitionen ingick Italien, Rumänien, Ungern och Finland i egenskap av krigförande länder, medan samarbete etablerades med "kollaboratörerna" Spanien, Frankrike (Vichy-regimen), Slovakien och Kroatien. I samma kapitel ingår också en typologisering av de olika frivilligrörelserna i, förutom Finland, även Danmark, Norge, Nederländerna, Belgien, Sverige och Estland.

Undersökningens andra huvudkapitel har rubriken "Waffen-SS:n kehitys" och behandlar sålunda utvecklingen för Waffen-SS:s, inklusive hela den av Heinrich Himmler ledda SS-rörelsens (SS = Schutzstaffel = skyddsgrupp) ideologiska bakgrund, organisation och styrka. Att märka är att värvningen till Waffen-SS skiljde sig i olika länder. Som en tumregel anges att man inte värvade frivilliga Waffen-SS-avdelningar i de på Tysklands sida krigförande länderna och även "kollaboratörländernas" frivilligavdelningar placerades inom Wehrmacht. Jokipii förmodar att lösningen var betingad av de nationalsocialistiska raslärorerna; endast "germaner" kunde bli medlemmar av Waffen-SS. Under kriget uppluckrades emellertid småningom dessa regler. Finländarna var ju egentligen inte rena "germaner", men bl.a. de finländska soldaternas bedrifter under vinterkriget gjorde dem till ett slags "hedersgermaner", vilket t.ex. innebar att de även kunde tjänstgöra vid Wiking-divi-

sionen. I Alfred Rosenbergs "ABC-Buch der NSDAP" framställdes ännu finnarerna som en "mindervärdig ras", men efter påstötter från finländska nazister, bl.a. Ensio Uoti, erkände de tyska nationalsocialisterna senare att ett misstag begåtts i detta avseende.

Bokens tredje huvudavsnitt behandlar den finländska bataljonens krigsinsatser på östfronten, vilka avslutades med bataljonens upplösning och hemförlovning sommaren 1943. Därefter följer fyra något kortare kapitel om den krigstida sanitetsvården, om hur frivilligrörelserna, bl.a. den finländska bataljonen, var representerade i Berlin, om hur systemet med centraler för personalförstärkning var uppbyggt inom Waffen-SS och slutligen om officerskolan i Tölz och den finländska officersutbildningen därstädes. Jokipiis undersökning avslutas med ett utmärkt syntetiserande sammandrag om vad som var speciellt med den finländska SS-bataljonen.

Boken, som ingår som nummer 848 i serien "Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia" (Finska litteratursällskapets förhandlingar) och har tryckts på Gummerus Kirjapaino Oy, är försedd med både uttömmande not hänvisningar och med en fyllig förteckning över arkivkällor och litteratur. Ytterligare ingår två index, ett över personer och ett över ortsnamn. Det sistnämnda är speciellt användbart med tanke på östfrontens olika krigsskådeplatser där den finländska bataljonen opererade. Till den positiva helhetsbilden ansluter sig också bokens välvalda bildmaterial med många informativa kartor samt korta fackrutor innehållande djupgående information rörande vissa specialfrågor och -debatter. I en dylik ruta behandlas frågan om fortsättningskrigets natur – var det ett koalitionskrig, ett parallellt krig eller ett separat krig? – ett tema som Jokipii utrett i sin undersökning *Jatkosodan synty* (1987). Andra rutor beskriver t.ex. Hitlerjugend, de ryska partisanerna och frontsyrstrarna.

Waffen-SS var alltså SS:s militära del och den var oavhängig det tyska Wehrmacht. Termen "Waffen-SS" togs i bruk vid andra världskrigets utbrott. Detta innebär emellertid ej att inte SS redan tidigare skulle varit militärt organiserat, men Himmlers strävan att skapa en egen SS-armé möttes med motstånd från t.ex. Wehrmachts sida. Inte heller på politiskt håll var man alltid så entusiastisk över tanken, med erfarenheterna från SA i färskt minne. SS hade egna uniformer och symboler, egna gradbeteckningar osv. Den ideologiska utgångspunkten för rekryteringen av medlemmar till SS, rasmässig antavla, en viss längd, god fysik, inga lyten etc., förändrades emellertid fr.o.m. 1940 då även särskilda avdelningar för icke-tyskar organiserades. Här fanns även ett storgermanskt perspektiv med i bilden, på värnningsschefen Gottlob Bergers initiativ utvecklades SS med denna strävan för ögonen. Men prägeln som elittrupper behöll dock Waffen-SS under hela kriget. Rörelsen tillhörde de organisationer som sedermera kriminaliserades av de allierade vid krigsförbrytarprocessen i Nürnberg.

Hur många utlänningar ingick då i Waffen-SS? På sidan 90 finns en informativ tabell i vilken de approximativa talen anges. Det är emellertid ytterst

svårt att ens någorlunda exakt fastslå antalet som anmälde sig frivilliga, antalet som antogs till Waffen-SS, antalet fallna osv., och de uppskattningar som finns varierar mycket. Några exempel: för Danmarks del har general Felix Steiner angett siffran 6 000, ett numera vedertaget medeltal, men även siffran 8–9 000 och t.o.m. 12 000 (E r i k H a a e s t) förekommer. Den färska undersökningen *Under Hagekors og Dannebrog* (2000) anger att 12 000 danskar anmälde sig och 6 000 antogs till tjänstgöring. Ett tusental av dessa stupade. Från Norge anmälde sig närmare 15 000 för tjänstgöring och minst 6 000 antogs, av vilka ca 1 000 föll i strid. Sverige bidrog med ca 500 man och Estland med 5 300 frivilliga. De finländare som avreste för tjänstgöring i Waffen-SS uppgick till ungefär 1 400 man, av vilka ca 400 tjänstgjorde inom den "integrerade" Division Wiking. Dessa siffror kan emellertid jämföras med minst 55 000 holländare, 43 000 belgare och 54 000 rumäner. Jokipii uppskattar att totalt ca 105 000 man representerande olika nationaliteter från Sovjetunionen (kosacker, ukrainare, ryssar och vitryssar, kaukasier, volgatatarer m.fl.) tjänade inom Waffen-SS i krigets slutskede. Sammanlagt tjänstgjorde i Waffen-SS under andra världskriget närmare 900 000 man, av vilka ca 400 000 var tyskar och 300 000 företrädde tyskättade och andra "germanska" folk. Minst tvåhundrausen man var sålunda rena "utlänningar" (ulkomaisia). Jokipii framhåller att Waffen-SS till sin styrka vid krigsslutet bestod av 580 000 man, vilket var mera än hela Finlands armé, som sommaren 1944, då den var som störst, räknade ca 530 000 man.

De första finländska SS-soldaterna inom Division Wiking fick sitt elddop i början av juli 1941 i gränsstriderna vid Tarnopol, sydöst om Lemberg. De flesta finländarna, inklusive officerarna och underofficerarna tjänstgjorde vid Regimente Nordland, många även vid Regimente Westland samt som pansarjägare. I slutet av året hade divisionen ryckt fram ända till storstaden Rostov i Ukraina, som erövrades i november. I slutet av månaden tvingades de tyska trupperna dock utrymma staden och man drog sig tillbaka till floden Mius. Den finländska SS-bataljonen bildades officiellt i Wien den 15.6.1941. I juli transporterades bataljonen under SS-Hauptsturmführer Hans Collanis befäl till Stralsund vid östersjökusten, där den vistades resten av sommaren. Därefter flyttades den till träningslägret Gross-Born i Ost-Pommern, där edgången gick av stapeln den 15 oktober 1941. Den 3 december inleddes bataljonens transport till östfronten för att förenas med Division Wiking. Först den 9.1.1942 nådde bataljonen frontlinjen vid Mius-floden. Wiking-divisionen hade efter stora förluster ombildats vid årsskiftet 1941–42 och den finländska bataljonen bar till en början namnet Nordland-regementets IV bataljon. Dess styrka var därvid ca 800 man. Till denna anslöts småningom divisionens övriga kvarvarande finländare, uppskattningsvis ca 150 man. Bataljonen bestod alltså därefter av knappt 1 000 man.

Vintern och våren 1942 förlöpte för bataljonens del i ställningskrig vid Mius-floden. Inför den tyska sommaroffensiven 1942 drogs hela Division Wiking tillbaka 20–30 km bakom fronten och omgrupperades. Den finländ-

ska bataljonen fick namnet "III. (finn)/SS-Regiment Nordland", men inofficiellt använde man ofta namnet "Finnische Jägerbattalion". Divisionen förstärktes också med en egen pansarbataljon. Under första hälften av sommaren blev divisionen föremål för fortbildning och träning. Under själva offensiven deltog Division Wiking, som först ingick i 17. armén och sedan i 1. Pansararmén, i erövringen av Rostov i slutet av juli, och fr.o.m. den 10 augusti tog också den finländska bataljonen aktivt del i offensiven. Efter att på tre dygn marscherat nästan 700 km nådde bataljonen den 13 augusti divisionens kommandoplats vid Komsomolskaja. Den 16 augusti deltog bataljonen i de häftiga striderna vid byn Lineinaja, som erövrades efter en tre timmar lång närstrid.

Sedan de tyska trupperna i Kaukasus omgrupperats i augusti–september 1942 då situationen vid Stalingrad började tillspetsas, förflyttades divisionen till Stokinajev i östra Kaukasus dit den anlände den 21 september. Hösten 1942 deltog den finländska bataljonen i striderna om oljeområdet vid Malgobek i september-oktober varefter ett ställningskrig vidtog. Vid årsskiftet 1942–43 fick man order om att dra sig tillbaka från Kaukasus och reträtten mot Stalingrad vidtog. Kartan på sid. 243 visar Wiking-divisionens reträttväg 1942–1943 från Öst-Kaukasus till utkanterna av Stalingrad och tillbaka till västra Ukraina, där man deltog i striderna vid Krasnoarmeiskoje i slutet av februari 1943. I april ersattes den finländska bataljonen av utvilade trupper och efter några veckors vila transporterades bataljonen till Tyskland i slutet av april efter att självaste Heinrich Himmler avtackat finländarna på ort och ställe. Därefter hemförlovades bataljonen och inskeppades till Finland i början av juni 1943, varefter den på Mannerheims initiativ upplöstes en månad senare. Samtidigt innebar upplösningen ett politiskt ställningstagande och ett tecken på att Finland stod i beråd att revidera sin utrikespolitik och ta avstånd från Tyskland. Jokipiis helt riktiga bedömning är att Mannerheims ingrepp räddade de finländska SS-männen från ett värre öde, ty 1943 uppdelades den gamla Division Wiking i två divisioner, Wiking och Nordland, vilka bägge senare gick sin undergång till mötes i krigets slutskede, Wiking under striderna om Budapest och Nordland i Berlin. De finländska soldaterna fördelades sedan tämligen jämnt på de olika frontavsnitten i Finlands armé. Bataljonen hade i striderna vid östfronten förlorat ungefär en fjärdedel av sin styrka, sammanlagt 256 stupade.

Vilka var då de finländare som värvades till Waffen-SS våren 1941? I Finland höll utrikesministeriet i trådarna och man lyckades till skillnad från t.ex. Danmark undgå att frivilligrörelsen fick nazistisk slagsida. Regeringsrådet Esko Rieki ansvarade för värvningen som skedde i hemlighet. I de övriga nordiska länderna skedde värvningen öppet genom tyska officerares försorg. Slutresultatet var att 1 900 ansökningar inflöt, av vilka 1 200 togs med. En undersökning av de sommaren 1943 återvända SS-männens politiska hemvist ger vid handen att blott ca 20 % tillhörde ytterhögern. Av dessa kan dock ej alla karaktäriseras som nazister, ty hälften hörde t.ex. till IKL, ett parla-

mentariskt politiskt parti. Ytterlighetselementen var sålunda mycket ringa till antalet. De flesta av de finländska frivilliga var helt enkelt patriotiska antibolsjeviker, med hemvist i bl.a. skyddskåren och Akademiska Karelen Sällskapet (AKS).

Professor emeritus Mauno Jokipii som ägnat en stor del av sin forskargärning åt den finländska SS-bataljonen har i detta sitt nya arbete dels fördjupat kunskaperna om ifrågavarande bataljon, dels utfört en tacknämlig komparation med motsvarande europeiska frivilligrörelser. Detta kan tjäna som exempel för andra, yngre forskare: ett tema, hur uttömmande detta än tidigare undersökts, kan även utsättas för en komparativ granskning, vilket ytterligare höjer det vetenskapliga värdet på den genomförda forskningen.

Lars-Folke Landgrén

En prakthistorik över Åbo hamn

Jussi T. Lappalainen (red.), *Turun sataman historia* [Åbo hamns historia], Turun Satama/Gummerus, 448 s., Jyväskylä 1999.

Få hamnhistoriker har en så ståtlig inledning som denna: geografen Heli Sjöblom-Immala s artikel utgår från hundratals miljoner år gamla brott i berggrunden, vilka öppnade dalgångar, inlopp och skyddade havsfjärdar. Sålunda skapade naturen förutsättningar för uppkomsten av Åbo hamn.

Verket över Åbo hamn är praktfullt även i många andra hänseenden. I det av professor Jussi T. Lappalainen ledda projektet deltog ett helt dussin författare, de flesta licentiater och doktorer från Åbo och dess grannkommuner, Eero Auvinen, Kimmo Ikonen, Kari Jalkanen, Mika Kallioinen, Juhani Kostet, Veikko Laakso, Ali Pylkkänen, Leena Rossi, Satu Saikko, Heli Sjöblom-Immala, Kari Teräs och Ismo Vähäkangas. Då ca hälften av skribenterna är verksamma inom ämnet Finlands historia vid Turun yliopisto kan man på goda grunder också uppfatta verket som ett ämnets gemensamma *tour de force*.

Det eleganta, nästan 500 sidor långa verket färdigställdes till Åbo hamns 850-års jubileum. Förutom tretton artiklar innehåller boken åtta kortare översikter, som behandlar specialfrågor med anslutning till hamnen, t.ex. sjö-kort eller skeppsvarv i Åbo.

Historiken är ett beställningsarbete, vars författare är både ambitiösa och innovativa. Ett speciellt förtjänstfullt drag är att verket lyfter fram hamnens socialhistoria, vilken främst Kari Teräs och Leena Rossi behandlar, till ett cen-

tralt tema. Detta exempel skulle man gärna se att följdes också i andra hamnhistoriker – en hamn är ju så mycket mer än enbart en knutpunkt för utrikes-handeln. Ett annat karakteristiskt drag är att man riktat uppmärksamheten mot hamnen under krigstiden, något som närmast behandlas i Eero Auviniens och Satu Saikkos bidrag.

Bokens artiklar liksom översikterna – av vilka hälften är av Juhani Kostets sakkunniga hand – representerar genomgående en omsorgsfull och penetrerande grundforskning, som baserar sig på arkivaliska källor. Då även bokens illustrationer och statistiska material är rikhaltigt och redaktionen därtill engagerad, har vi begåvats med ett av den finländska hamnforskningens grundverk. Genom att beställa detta arbete har hamnnämnden i Åbo utfört något av en kulturgärning.

Åbo hamn och dess utveckling är ur många synvinklar ett intressant ämne. Lokalhistoriskt sett har hamnen under århundradenas gång i hög grad inverkat på stadsbilden i Åbo. Sedan trafiken med bilfärjor inleddes har den del av hamnen som ligger invid slottet också kommit att bli ett baslandskap för den finländska turisten.

De äldsta hamnarna i Åbo var dock åhamnar, vilka under årens gång förflyttat sig en lång väg från Aura ås övre lopp nedåt mot mynningen. Under medeltiden torde hamnen, såsom Mika Kallioinen konstaterar, till en början ha legat vid kyrkan på åns östra strand. De större fartygens färd mot åns övre lopp bröts dock av den nya bro, som stod färdig 1414. Den leriga dalens smala åled, som därtill var i behov av muddring, var inte heller i övrigt någon god hamn för segelfartygen, som med tiden blev allt större.

De stora skeppen var därför tvungna att ligga i Åbo uthamn; som Ali Pylkänänen visat fungerade redden vid åmynningen under Åbo slott i början av 1600-talet. De fartyg som låg på redden använde även den närbelägna ön Hirvensalo som lossnings- och lastningsplats, och före århundradets mitt utvecklades Pikisaari i Hirvensalo också till ett tjärhov. Lastningsplatsen vid Pikisaari utvecklades sedermera till en livlig djup- och uthamn för Åbo, varifrån hamnverksamheten flyttades till Kanaludden invid Åbo slott först år 1875.

Trots att de större skeppen redan tidigt var tvungna att stanna vid åmynningen, färdades traktens fiskare fortfarande upp längs ån ända till Stortorget med sin fångst. Också den livliga skärgårdstrafiken använde sig av ån och då den regelbundna ångbåts- och passagerartrafiken på 1830-talet inleddes från Åbo till Stockholm och Helsingfors, placerades både den övre och nedre ångbåtshamnen vid ån. Åstrandens hamnar trafikerades av ångfartyg både i skärgårds- och kusttrafik – sommaren 1890 avgick från Åbo regelbundet mer än 40 fartyg i veckan – och av passagerarfartyg i utrikestrafik.

Hamnens gradvisa flyttning mot åns nedre lopp fortsatte dock, och år 1939 kom alla bryggor vid den övre åhamnen att i huvudsak användas som motorbåtspplatser. I våra dagar är det endast de vid åstrandens förtöjda restau-

rangskeppens stolta rad på bägge sidor av ån som påminner om den århundraden långa period under vilken Aura å spelade en roll som en livligt trafikerad led och hamn.

Att en hamn flyttas från centrum eller nerströms är ett välkänt faktum och ett viktigt tema bekant från internationell hamnforskning, till vilken Åbo nu bidrar med en egen lokal variant. Om man önskar finna andra stora utvecklingslinjer eller kärnfrågor, är sådana åtminstone Åbo hamns speciella karaktär av en viktig importhamn och dess konkurrens med andra hamnar.

När det gäller frågan om konkurrensen hamnarna emellan erbjuder bokens artiklar en myckenhet fakta, om också i något splittrad form. Enligt Kimmo Ikonen blev Åbo på 1700-talet Finlands ledande hamn för utrikeshandeln genom vilken man under åren 1777–1782 erhöll mer än hälften av tullinkomsterna från importen. Åboborna ägde även landets största segelflotta i färtrafik.

Helsingfors passerade emellertid Åbo som sjöstad i början av 1800-talet. Senare blev också Hangö en besvärlig medtävlare till Åbo hamn, men denna konkurrenssituation vände åboborna på 1890-talet resolut till sin fördel.

Hangö hade i på slutet av 1800-talet utvecklats till Finlands enda vinterhamn, vars trafik även säkrades med hjälp av statens isbrytare. Då den år 1895 tillsatta vintertrafikskommittén vågrade tro på Åbos möjligheter som vinterhamn, upplevde åboborna detta – enligt Veikko Laakso – som diskriminerande från statens sida. Av denna orsak inledde redare och köpmän i Åbo på egen hand ett experiment med trafik året runt i farlederna kring Åbo.

Sålunda anser Kimmo Ikonen att en ny epok i Åbo hamns historia inleddes år 1897, då åboborna för vintertrafiken grundade Ångfartygs Aktiebolaget Bore. Genom att hela året hålla fartyget med samma namn (Bore) i trafik mellan Åbo och Stockholm, bevisade man att det under normala vintrar nog var möjligt att upprätthålla trafik i skärgårdslederna. Som en bekräftelse på detta skaffade åboborna just före sekelskiftet stålfartyget Avance som kunde bryta is.

Även om uppfattningen att Hangö var landets enda lämpliga vinterhamn endast långsamt dog bort, svingade sig Åbo, tack vare sin vintertrafik, upp till gruppen av landets främsta hamnar. Dess betydelse ökade ytterligare av att staden samtidigt blev huvudhamn för Stockholmstrafiken.

Hur det sedan gick för Åbo i den interna konkurrensen mellan Finlands hamnar fr.o.m. slutet av 1800-talet är inte så lätt att utreda. Om man som måttstock använder andelen av Finlands utrikeshandel finner man att Åbo allt mera distanserades av Helsingfors under liberalismens genombrott, ca 1865–75. Om man åter som mätare använder de inklarerade fartygens antal och dräktighet, låg Åbo hamn dock i allmänhet i början av 1900-talet på tredje plats bland landets viktigaste hamnar. Före Åbo låg vanligen Helsingfors och Viborg, stundom även Björneborg, Kotka eller Hangö.

Enligt samma mätare var Helsingfors under mellankrigsperioden Finlands

klart största hamn, Viborg var nummer två och Åbo nummer tre. Import- och exporthandelns helhetsbild var dock sinsemellan mycket olika. Mätt i ton var Viborg den största exporthandeln, medan Åbo under många år knappt rymdes med bland de tio största exporthamnarnas skara.

I fråga om importen, som i Finland alltid varit mera koncentrerad än exporten, beror Åbos placering på hamnarnas rankinglista åter på, huruvida uppskattningen baserar sig på varumängden eller dess penningvärde. Mätt i varumängd har Helsingfors under nästan hela självständighetstiden emottagit en dryg tredjedel av Finlands import. Mellan världskrigen var Åbo, Viborg och Kotka tämligen jämställda som importhamnar; var och en hade en andel som motsvarade ca 12–13 % av landets totalimport.

Om man emellertid granskar frågan utgående från penningvärdet förändras bilden. Helsingfors ställning som landets ledande importhamn accentueras visserligen, men Åbo är klar tvåa bland hamnarna. Om frågan bedöms utgående från antalet fartygsbesök och om man därtill räknar också inrikes- trafiken, var Åbo landets största hamn ända till början av 1950-talet.

Det existerar naturligtvis helt legitimt ett flertal mätare för att utreda hamnarnas inbördes konkurrens, och valet beror på ingreppsvinkeln. Men de mätare som använts i verket Åbo hamns historia förefaller ha varierat, inte endast från en artikel till en annan utan t.o.m. i ett och samma bidrag. Experterna på ämnet torde vara på det klara med vad som avses även då en vanlig läsare inte begriper texten, men att på basis av långtidsjämförelser extrahera de finländska hamnarnas konkurrensförmåga torde vara mycket vanskligt för bägge läsgrupperna.

Det mest komprimerade bidraget angående såväl Åbo hamns konkurrenskraft som dess särprägel, är Kari Jalkanens artikel om hamnens tre senaste decennier. I sin fyndiga artikel, som har ett tydligt forskargrepp, begrundar Jalkanen Åbos roll i Finlands mycket koncentrerade hamnsystem och visar, att arbetsfördelningen mellan landets hamnar både har ökat och småningom t.o.m. stabiliserats. Då framför allt närbelägna hamnar tidigare tävlade med varandra, är tävlingen numera hårdast mellan sådana hamnar som specialiserat sig på en likadan trafik. Åbo och Helsingfors, vilka koncentrerat sig på stycke- och godstrafik, är hårda konkurrenter, och mätt i varutrafikens värde har de också under de tre senaste årtiondena varit Finlands viktigaste hamnar.

Även i fråga om passagerartrafiken har Helsingfors och Åbo länge varit de två största hamnarna. Som en följd av bilfärjetrafiken ökade passagerarantalet på rutten Åbo – Stockholm på ett aldrig tidigare skädat sätt. År 1960 passerade man i Åbo hamn en kvartsmiljon passagerare i året och 1970 överskred totalantalet passagerare en miljon. Som Jalkanen konstaterar utgör bilfärjetrafiken fortfarande "hamnens livsnerv", ty en betydande del av godset på bilfärjorna transporteras i långtradare, trailers och containers. Åbo är därtill landets enda tåg färjehamn.

Då Jalkanens artikel sträcker sig till 1990-talet och man i verkets början

befinner sig i järnåldern, är bokens kronologiska spännvidd verkligen lång. Sammelverkens vanliga problem – hur binda samman ett stort antal artiklar och temata och hur skapa kontinuitet från en artikel och författare till en annan – är därför akuta just i detta verk.

Valet av bokens grundstruktur, en samling separata artiklar, försvarar i och för sig sin plats. Man har kunnat skapa en sällsynt mångsidig helhet och erbjuda varje författare en möjlighet att skriva om sitt eget specialområde eller tidsperiod. En sådan bok hade inte en, eller ens två, författare kunnat skriva.

Å andra sidan har just bokens mångsidighet medfört också strukturella problem. Verket framskrider kronologiskt i fråga om de fem första artiklarna, av vilka också de fyra sista – oaktat vissa prioriteringar – har ett i huvudsak liknande grepp. Kallioinens och Pyllkänens artiklar, samt Ikonens två bidrag, för fram hamnens historia från medeltiden till 1800-talets början och ger samtidigt rikligt med uppgifter även angående Åbo handelssjöfart, vilken isynnerhet Ikonen följer väl.

Den kronologiska följden gäller ännu också den följande artikeln av Eero Auvinen, men i tematiskt hänseende bryts boken nu i två delar. I motsats till de tidigare allmänt hållna artiklarna framskrider boken från och med Auvinens bidrag tematiskt: från hamnens förvaltning till den kämpande hamnen, från hamnens utbyggnad till hamnarbete och sjömän.

Till den tid där Ikonens artikel slutade för 1800-talets del återvänder man såväl kronologiskt som tematiskt först tvåhundra sidor längre fram, då Veikko Laakso skriver om Åbo hamn som vinterhamn fr.o.m. 1800-talets slut. Just detta avbrott i bokens kronologi upplevs speciellt förtretligt, ty vintertrafiken var en faktor som centralt påverkade Åbo hamns utveckling, något som man i de artiklar som placerats mellan Ikonens och Laaksos bidrag i förbigående hänvisar till.

Då kronologin och tematiken således splittras, förblir gestaltandet av en helhetsbild och linjerna i Åbo hamns utveckling till en väsentlig del en uppgift för läsaren själv. Då bokens kunskapsstoff är synnerligen rikligt är detta både en besvärlig och tidsödande uppgift.

Man kunde naturligtvis tänka sig, att man inte borde bedöma en bok, som skrivits i artikelform, utgående från stora linjer eller avsaknaden av sådana, utan utgående från dess särdrag, dvs. dess rika innehåll. En helhetsbild som saknar sammanhang försvarar emellertid också ett utnyttjande av den information boken innehåller. Problemet ligger egentligen inte i bokens grundstruktur utan däri, att artiklarnas inbördes ordningsföljd inte fungerar optimalt.

Kanske hade det lönat sig att klarare indela verket i två delar, av vilka den första hade täckt hela tidsperioden och varit, om också inte kommensurabel, så åtminstone likriktad. I denna del kunde Sjöblom-Immallas, Kallioinens, Pyllkänens och Ikonens artiklar, Laaksos vinterhamnsartikel och Jalkanens artikel som sträcker sig till våra dagar ha ingått. Bokens andra del hade sedan innehållit de övriga, mera tematiskt utformade artiklarna.

Bokens något osammanhängande struktur hade naturligtvis korrigerats redan av att artiklarna hade kommunicerat aningen mer med varandra. Det hade ofta varit bra för läsaren att veta var i boken man finner mera kunskap om ett ämne, till vilket en artikel endast kort hänvisar till.

I en recension är det naturligtvis omöjligt att göra rättvisa för alla artiklar och översikter i en mångsidig bok. De tematiska artiklarna läste man dock särskilt gärna – deras effekt ökade, förutom av att de var koncentrerade, också av det faktum att skribentens eget specialområde eller egna intressen ofta sammanfaller med artikelns ämne.

Eero Auvinen skriver intressant om ett tämligen okänt tema, Åbo hamn som en rysk flottbas. På sina ställen utsträcker han helt motiverat sin behandling av ämnet till det finsk-ryska sjökrigets historia. Satu Saikkos bidrag om hamnen under andra världskriget samt Auvinens korta översikt över Åbo som det självständiga Finlands örlogshamn kompletterar väl helhetsbilden av hamnen under undantagstider. Då hamnarna i Viborg och Hangö på grund av andra världskriget och svåra isförhållanden helt upphörde att betjäna utrikestrafiken, blev, som Saikko konstaterar, Åbo hamns roll livsviktig för Finland.

Veikko Laakso har tre bidrag i boken: förutom artikeln om vintertrafiken skriver han också om hamnens administration och utbyggnad. Detta är bra, eftersom hans texter är sakkunniga, klara och skarpögd.

Ramarna för hamnens utveckling kan anses vara mycket begränsade. Hamnen har legat och ligger till väsentliga delar fortfarande vid åmynningen, som inringas av såväl bebyggelsen som nationallandskapet kring Åbo slott. Även åmynningens stora öar Hirvensalo och Runsala har bidragit till trängseln; mellan dem löper infarten till stamhamnen. Speciellt vårdnaden av Runsalas natur har, som Laakso konstaterar, tidvis kraftigt kolliderat med planerna på att utvidga hamnen.

Laakso följer hamnens utveckling förbi olika slags flaskhalsar. Långt in på 1900-talet var hamnkajens längd ett problem – hamnens kapacitet ansågs nämligen vara direkt proportionell mot det faktum hur många fartyg som samtidigt rymdes vid kajen. Vid övergången till 1960-talet var bristen på magasin- och lagerbyggnader en flaskhals för utvecklingen. Då fartygens storlek växte och containertrafiken inleddes, blev hamnens transitoförmåga och möjligheter att ta emot varor en central fråga. För redarna blev det dyrt om fartygen låg länge i hamn; det gällde alltså att effektivera lasthanteringen och skapa fungerande system för vidaretransport.

Laakso konstaterar att förutsättningarna för hamnens verksamhet ”förvånansvärt länge” kunde tryggas på Kanaludden och dess närområde. Genom att effektivera kajernas, markområdenas och lagerutrymmenas användning kunde man klara sig utan några storskaliga reservområden. Sålunda utvecklades hamnen till en kompakt helhet, där koncentrationen av funktionerna till ett relativt begränsat område hade sina egna fördelar. För

sin ägare, Åbo stad, har hamnen efter andra världskriget inbringat vinst nästan varje år.

Kari Teräs sakkunskap framgår tydligt av hans artiklar, vilka tillhör bokens bästa avsnitt. Han skriver om hamnarbetets utveckling och jämför situationen i Åbo med såväl Finlands övriga hamnar som den allmänneuropeiska utvecklingen. Också jämförelsen mellan hamn- och industriarbete är av intresse.

Då hamnarbetet i slutet av 1800-talet började utveckla sig till ett eget yrke var det jämfört med fabriksarbetets ideal ett underutvecklat och primitivt, hårt kroppsarbete. Det räckte mer än etthundra år innan hamnsjåarnas arbete började påminna om fabriksarbetet och alla skillnader har ännu inte försvunnit.

I hamnarbetets rationaliseringsutveckling särskiljer Teräs fyra skeden, även om många olika arbetsformer länge existerade sida vid sida. Den första manuella arbetsperioden räckte ända till 1920-talet; därifrån gick utvecklingen från ett skede där det manuella arbetet hade en mekanisk period till ett skede då maskinerna hade en manuell period. Den egentliga mekaniska perioden började först på 1980-talet. I Finland mekaniserades hamnarbetet alltså mycket sent och i långsam takt jämfört med andra västliga länder.

Hamnarbetets största särdrag jämfört med andra fack var länge avsaknaden av ett normalavlönat arbetsavtalsförhållande – stuvorna stod inte i ett bestående arbetsförhållande till lastarna, utan arbetsanställningen skedde i allmänhet endast för lastandet av ett fartyg åt gången. År 1889 inledde lasthanteraren A. E. Erickson ett nytt skede i hamnarbetets historia genom att samla en grupp arbetare, som han lovade ett regelbundet arbete. Härvid uppstod de tillförlitliga arbetarnas elit, de s.k. brickmännen, i praktiken stadigvarande arbetare med en nummerbricka, som kunde erhålla sin huvudsakliga utkomst i hamnen. Vid namn ropades männen upp till arbete först sedan brickmännen fått sitt arbete, alltefter som det fanns behov.

I Åbo ökade vintertrafiken enligt Teräs både stuveriverksamhetens regelbundenhet och dess oförutsägbarhet. Att hamntrafiken försiggick året runt skapade förutsättningar för en planerlig stuveriverksamhet; å andra sidan fördelade sig arbetet dock ojämnt under olika årstider och år, och skillnaden mellan normal verksamhet och vinterns kulminationsperioder var ofta stor i Åbo. Att stuveriarbetet pågick året runt gjorde det möjligt för A. E. Erickson i Åbo att uppnå en monopolställning som varade ända till slutet av andra världskriget. En enskild lasthanterares envælde medförde att både fackföreningen och stuvornas arbetsandelslag gick under.

Från början av 1900-talet deltog kvinnor i Åbo, liksom i många andra städer kring Östersjön, i lastnings- och lossningsarbetet. De användes vanligtvis för begränsade arbetsuppgifter eller sådana som uppfattades som människens – men trots detta ofta mycket tunga – hjälparbeten, såsom säckning av kalk och mjöl, städning och trimning. Förändringarna i hamnarnas teknologi

minskade dock efter 1950-talets början just dessa begränsade av kvinnor utförda manuella arbeten. I industrin hade de teknologiska reformerna ökat kvinnornas möjligheter att få arbete; i hamnen gick det helt tvärtom, och kvinnorna försvann från stuveriarbetena på 1960-talet. En annan stor kulturell förändring i hamnarna inträffade år 1972 då också hamnarna övergick till fasta arbetsförhållanden. Sålunda ställdes stuvorna äntligen på samma linje som industriarbetarna.

I egenskap av maritima yrkesgrupper har sjömännen och stuvorna haft vissa gemensamma drag. Bägge grupper utförde ett farligt arbete – hamnarbetets olycksfrekvens konstaterades ännu i medlet av 1950-talet vara tre gånger så stor som inom industrin. Bägge yrkesgrupper stämplades t.ex. i tidningsartiklar vid 1800-talets slut och i början av följande århundrade som samhällets drägg, som man på olika håll ansåg sig böra bibringa bildning.

Leena Rossi som skriver om utländska och inhemska sjömän i Åbo hamn på 1900-talet, lyfter fram bl.a. stereotypa drag i sjömännens hamnliv, allt från alkoholbruk till smuggling. Hennes skickligt författade artikel bestyrker dock inte traditionella fördomar, utan kartlägger både uppriktigt och med förståelse sjömännens vardag och deras livsmiljö.

Speciellt intressant i Rossis artikel är dess rikhaltiga intervjumaterial, som inom ramen för Åbo hamns historiprojekt insamlats för såväl hennes eget som Teräs bidrag; materialet är ett av projektets största vinningar. Genom att följa sjömanskyrkans och Sjömansservicebyråns verksamhet för Rossi sin artikel fram till nutiden, som präglas av att sjömännen allt mera representerar ett flertal nationaliteter och att deras hamntid blivit allt kortare och jaktigare. Det är många förhållanden som förändrats även inom sjömansyrket och -arbetet som företräder en lång manliga tradition. I sjömanskyrkan i Åbo är både pastorn och assistenten numera kvinnor. Yrkeskårens feminisering har även observerats i Ssb:s kursutbud.

Åbo hamns historia har bidragit till att skapa ett starkt centrum för hamnhistoriskt vetande i Åbo. Redan i fråga om sitt informationsvärde är boken ett väldigt kunskapspaket.

Att använda verket som kunskapskälla är i några fall lätt, i andra svårare. Bildtexterna är sällsynt informativa och en tillfällig bläddrare får en mängd uppgifter redan genom att läsa enbart dem. Den som är intresserad av hur man närmast sig uppgiften rent vetenskapligt har nytta av bokens notapparat även om en särskild bibliografi saknas. Utländska läsare och den internationella hamnforskningens betjäna av svensk- och engelskspråkiga sammanfattningar, vilka publicerats som separata häften.

Bokens statistiska material är speciellt rikhaltigt. Vid dess insamling och visualisering har både författarna och verkets redaktör Jussi T. Lappalainen samt arkiv- och bildredaktören Ismo Vähäkangas gjort ett stort arbete. Till läsarens förfogande står både person-, ortnamns- och fartygsregister, men å

andra sidan saknas ett egentligt sakregister. Det hade dock varit ytterst arbetsdrygt att uppgöra ett sådant för ett så omfattande verk. Då bokens uppgifter trots allt är tämligen utspridda hade ett sakregister dock i hög grad ökat bokens värde som uppslagsverk.

Merja-Liisa Hinkkanen

Europas huvudstad

Camilla Elmhorn, *Brussels. A reflexive World City*. Diss., Stockholm studies in economic history 32, 369 s., Stockholm 2001.

Camilla Elmhorns doktorsavhandling *Brussels. A Reflexive World City* använder teorier om globalisering som utarbetats av Saskia Sassen, John Friedman m.fl. för att undersöka hur den europeiska integrationen och den internationella ekonomiska omstruktureringen har påverkat staden Bryssels ekonomiska och fysiska utveckling under 1900-talets sista decennier. Källmaterialet består av statistik från i första hand tryckta källor samt intervjuer med affärsledare, tjänstemän och invånare. Tidningar och kommunala uppgifter har utnyttjats i förvånansvärt ringa grad.

Boken är uppdelad i fyra avsnitt. Det första redogör för hur Bryssel under de senaste 20 åren utvecklats till ett centralt koordinerande centrum för ekonomisk aktivitet i Europa. Om detta vittnar den växande närvaron av europeiska politiska institutioner samt ett flertal europeiska högkvarter och filialer till multinationella företag. Det har också varit en blomstringsperiod för företag specialiserade i informations- och lobbytjänster för företag och regeringar på den europeiska politiska arenan. Bokens andra del söker orsaker till stadens nuvarande ställning. Delvis bygger utvecklingen på det efterkrigstida Bryssels tillväxt som ett internationellt centrum, med europeiska institutioner från och med 1950-talet och ankomsten av de amerikanska bolagen på 1960-talet. Territoriala fördelar som det geografiska läget, goda kommunikationer och en direkt tillgång till europeiska marknader har också spelat en stor roll. Uppkomsten av en högutbildad, flerspråkig och transnationell arbetskraft som ett resultat av internationaliseringen har förstärkt trenden. På kommunal, regional och statlig nivå har man gjort sitt bästa för att marknadsföra Bryssel som en knutpunkt för internationell handel. Avhandlingens tredje del granskar vilka följder utvecklingen haft för själva staden.

Internationaliseringen har lett till betydande förskjutningar i anställningsstrukturen sedan 1970-talet. Fabrikstillverkningen har rasat (1998 sysselsatte

den endast 12 procent av arbetskraften mot 40 procent en generation tidigare). En genomgripande förskjutning mot en avancerad service-ekonomi har ägt rum, med den snabbaste tillväxten inom finansierings- och affärstjänster samt inom fastighetsbranschen. Samtidigt förefaller en ökning av deltidarbete, där kraven på yrkesskicklighet är låga och där invandrare står för en stor del av arbetskraften, att ha ägt rum. Den ekonomiska polariseringen motsvaras av boendesegregering och koncentrerings av nordafrikaner och turkar i de centrala och västliga stadsdelarna. Boendesegregeringen har stimulerats av det statliga bostadsbyggandets låga nivå.

Bokens sista del undersöker förändringar i Bryssel på grannskapsnivå genom en studie av området Quartier des Squares. Det antyds att byggandet av kontorskomplex i en del av området och gentrifikationen i en annan del har genomdrivits av de lokala myndigheterna som är ivriga att betjäna internationella organisationer och deras välbärgade professionella och arbetstagare. Ironiskt nog var det en sådan grupp av utomstående som i egenskap av invånare i ett fall ledde en framgångsrik opposition mot ett särskilt olyckligt fall av områdesplanering.

Camilla Elmhorns bok innehåller en del intressant material om Bryssel och andra städer. Tyvärr är den skriven i en upprepande, jargongmässig stil som inte är till undersökningens fördel. Resultaten är ställvis överraskande, men de väcker flera frågor än de besvarar. Fabrikstillverkningens nedgång och servicesektorns, inklusive bankväsendets tillväxt är inte begränsad till stora huvudstäder: mindre provins- och industricentra har upplevt motsvarande trender. I själva verket kunde man se dessa förändringar som en del av en allmän omstrukturering – i vilken den s.k. globaliseringen spelade endast en begränsad roll – av den västeuropeiska staden under det sena 1900-talet. Det är möjligt att arbetsmarknadens polarisering, som boken antyder, kan vara mera utpräglad i större än i mindre centra. Men i detta fall är den statistiska bilden förvrängd av mellanskiktens, inklusive den utbildade arbetskraftens, utvandring till upplandet (där nya industrier och övrig ekonomisk aktivitet också kan ha förändrats). Detta för mig till min slutpoäng. Myndigheternas i Bryssel affärsinriktade och omstrukturingsvänliga stadsplaneringsstrategi har varit inflytelserik intill den allra senaste tiden. Varför förekom ingen ihållande väljarmobilisering mot denna strategi, såsom fallet var i övriga europeiska städer, t.ex. Stockholm, på 1970-talet? Svaret ligger sannolikt i ett nytt "borgerskapets förräderi"; medelklassen har flytt till landsbygdens småstäder och avstått från sitt tyglade ansvar inom den kommunala styrelsen i utbyte mot lägre skatter. Ingen undersökning om europeiska städer kan bortse från den politiska dimensionen.

Peter Clark

Medarbetare i detta nummer:

Peter Clark, professor, Helsingfors universitet; *Norbert Götz*, Dr. Phil., Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald; *Jyrki Hakapää*, fil.mag., forskare, Humboldt-Universität zu Berlin; *Merja-Liisa Hinkkanen*, docent, forskare, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Mirkka Lappalainen*, fil.lic., assistent, Helsingfors universitet; *Magnus Lemberg*, pol.dr, Helsingfors; *Jessica Parland-von Essen*, fil.lic., forskare, Helsingfors; *Raimo Salokangas*, professor, Jyväskylä universitet; *Olle Sirén*, professor, Lovisa; *Timo Vihavainen*, docent, forskare, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av Jyrki Hakapääs (övers. Lars-Folke Landgrén) och Mirkka Lappalainens (övers. Dag Lindberg) uppsatser samt av Merja-Liisa Hinkkanens (övers. Torsten Edgren), Raimo Salokangas (övers. Lars-Folke Landgrén) och Timo Vihavainens (övers. Regina Wainstein) granskningar. Peter Clarks granskning har översatts från engelskan av Stefan Nygård.

RÄTTELSE: i *HTF* nr 1/2002 hade Mikko Huhtamies uppsats översatts av Charlotta Wolff och Antti Kujalas uppsats av Dag Lindberg.

Innehåll

Mirkka Lappalainen: Släkt och stånd i bergskollegium före reduktionstiden	145
Jyrki Hakapää: Vem bryr sig om censuren? Försäljningen av förbjudna böcker i Finland i början av 1800-talet	173
Olle Sirén: Från skolbanken till barrikaderna. Erkki Veltheims socialistiska engagemang 1914–1935	194
Magnus Lemberg: Ett jägaröde i det självständiga Finland	227
Norbert Götz: Hansson och Hitler. En begreppshistorisk släktforskning	245
Granskningar	
Ann Öhrberg, Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare. Av Jessica Parland-von Essen	263
Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), Den svenska pressens historia II: Åren då allting hände (1830–1897) & III: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945). Av Raimo Salokangas	266
Julitta Suomela, Rajantakainen Venäjä. Venäläisten emigranttien aatteellis-poliittiset mielipiteet Euroopan venäläisissä sanomalehdissä vuosina 1918–1940. Av Timo Vihavainen	271
Mauno Jokipii, Hitlerin Saksa ja sen vapaachtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalaispataljoona vertailtavana. Av Lars-Folke Landgrén	274
Jussi T. Lappalainen (red.), Turun sataman historia. Av Merja-Liisa Hinkkanen	278
Camilla Elmhorn, Brussels. A Reflexive World City. Av Peter Clark	286

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2002: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.